ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Фалсафа кафедраси

ФАЛСАФА

фанидан

Маърузалар матни

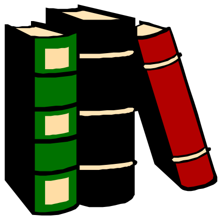

К И Р И Ш

Ушбу маърузалар матнлари истиқлолга эришган Ўзбекистоннинг ҳозирги даврдаги тараққиёти, ундаги ўзгаришлар ва янгиликларни фалсафий таҳлил қилишни ҳисобга олган ҳолда ёзилди.

Унда Республика файласуфлари миллий жамияти томонидан 2000 йилда ишлаб чиқилган дастурга ижодий ёндашилди ва ТошДУ профессори И.Раҳимовнинг 1995 йилда Тошкентда чоп этилган «Фалсафа» қисқача конспекти ҳамда 1999 йилда академик Э.Юсупов таҳрири остидаги Республика мувофиқлаштириш комиссияси томонидан тавсия этилиб 2000 йилда Тошкентда чоп этилган «Фалсафа» маъруза матнлари асос қилиб олинди.

Маъруза матнлари фалсафий муаммоларга марксча-ленинча бир томонлама ёндашишлардан воз кечилиб Шарқ фалсафасига, буюк аждодларимизнинг тасаввуф фалсафаси бўйича яратган Марказий Осиё учун хос бўлган уч тариқатдаги (Яссавия, Кубровия, Нақшбандия) қарашларига ҳам алоҳида эътибор берилди.

Шунингдек, фалсафанинг асосий масаласи, инсон муаммоси эканлиги, Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий асослари, миллий истиқлол мафкурасини яратиш, борлиқ муаммоси, табиат-жамият (ижтимоий борлиқ), инсон борлиги, маънавий борлиқ, фалсафанинг методологик вазифалари, қадриятлар, фалсафанинг қонун ва категориялари каби мавзуларни янгича фикрлаш асосида ёритишга ҳаракат қилинди.

Яқин пайтларгача фалсафий дунёқараш синфийлик, партиявийлик ва энг аввало унинг идеалистик ёки материалистик характерига қараб белгиланарди. Фалсафа тарихи эса идеализм ва материализм ўртасидаги кураш тарихидан иборат деб буларнинг бири иккинчисисиз бўлиши мумкин эмаслигини, улар ўртасидаги диалектик алоқадорликни, булар ягона дунёқараш фалсафий мушоҳаданинг мустақил соҳаси бўлиб ҳар доим улардан бирини абсолютлаштириб қаралганлиги ноўрин эканлиги таъкидланди.

Фалсафа сиёсатдан, синфийликдан бегона бўлмаганидек, манфаатсиз фалсафа, маълум мақсадга хизмат қилмайдиган, сиёсатдан ажралган фалсафий дунёқараш ҳам бўлмайди. Аммо бу манфаатни ҳар доим синфий кураш даражасига олиб чиқиш тўғри ҳам бўлмайди.

Маъруза матнларида фалсафани ҳеч қачон назарий фан, таълимот сифатида вужудга келмаганлиги таъкидланади. Фалсафа тараққиёт, зиддиятлар қарама-қаршиликлар бирлигисиз бўлмагани каби ижтимоий тузумга, сиёсий ташкилот, сиёсий норма, назария ва қарашларга файласуфларнинг муносабати сифатида вужудга келганлигига эътибор берилди.

1-Мавзу: **Фалсафа фани, унинг предмети ва жамиятдаги ўрни.**

Режа:

1. Фалсафа ижтимоий онгнинг ўзига хос шакли эканлиги.

а) Фалсафа ва бошқа фанлар.

2. Дунёқараш ва унинг тарихий шакллари.

а) Фалсафанинг асосий, вазифалари, соҳалари.

I. Эскича яшаш тамойиллари асослари ўзгариши билан ҳаётни янгича фикрлаш асосида тушунтирадиган назарий билимларга эҳтиёж туўилади. Бу масалани ҳал қилишда донолик ҳақидаги билим ҳисобланган фалсафа асосий ўринни эгаллайди. Чунки жамият тараққиётининг турли босқичларида эскича яшаш асослари ўзгаргандан сўнг фалсафа энди қандай яшаш керак, инсонлар қайси йўлдан кетмоқда, уларнинг фаолияти нимага қаратилиши керак, одамларининг мақсади, яшашнинг мақсади, маъноси, тамойиллари нимадан иборат, инсон дунёни нима мақсадда ўрганади, инсон-дунё, инсон-жамият каби масалаларни қандай билади каби саволларга жавоб қидиради, ҳамда шу асосида назарий фикрлар тизимини ишлаб чиқади.

Қадимги даврда фалсафа барча назарий фикрларни, маънавий ҳаётнинг ҳамма томонларини қамраб олувчи фикрлаш тизими сифатида пайдо бўлган. Шу маънода философия юнонча филео-севаман, софия донолик, сўзларидан олинган бўлиб, унга донoликни севиш, донишмандлик билан шуўулланиш деб қаралган.

Айтишларича, Пифагор ўзини «Файласуф» деб атаган биринчи шахс бўлган. Замонасининг золим ҳукмдори буюк донишманд Платонни ўзига маслаҳатчи қилиб олган. Кунлардан бир куни жаҳли чиқиб, уни бозорга олиб чиқиб, қул сифатида сотиб юборишни буюрган. Бозорда Пифагор шогирдларидан бири кўриб қолган ва Пифагорга айтиб, уни сотиб олган ва озод қилган. Шунда ўша ҳукмдор бу воқеани эшитиб, «Пифагор ким?» деб сўраганда, у ўурур билан, «Мен файласуфман» деб жавоб берган ва фалсафа маънавиятнинг юксак шакли эканлигини кўрсатиб берган.

Фалсафанинг билимлар тизимидаги ўрни қандай? Бу саволга жавоб бериш учун маънавиятнинг турли соҳаларини кўриб чиқайлик.

Масалан: фан ҳақиқат, дин эътиқод, ҳуқуқ адолат, ахлоқ яхшилик, санъат гўзаллик, сиёсат давлат билан шуўулланса, фалсафа донолик билан шуўулланади.

Ҳақиқатга эришиш йўллари, ишонч ва эътиқод масалалари, адолат мезони, яхшилик тамойиллари, гўзаллик қоидалари, давлат тизими каби масалаларни донолик даражасида тадқиқ қилувчиларни файласуфлар деб атаб келганлар. Ҳозирги кунда ҳам ўз соҳасининг юксак билимдонларини файласуфлар деб аташнинг маъноси ҳам ана шунда.

Фалсафа донишмандлик ҳақидаги таълимот экан, у ҳолда донишмандликнинг ўзи нима? Қадимги юнон файласуфи Диоген (тахминан э.о.400-325й) дан «Донишманд ким?»,-деб сўрашганда, у:

«Ҳақиқий донишманд худодир, биз донишмандликни севгувчилармиз»,- деган. Демак донишмандликни севгувчилар донолик тафаккури билан дунёни, ўзлигини билишга интилувчилардир. Сократ (э.о. 470-399й) ўз-ўзини ерга ўриш тубанлашиш-ўзлигини англаш, ўзлигини юқори тутиш эса донишмандликдир, деган эди.

Демак инсонни тубанлик,разилликдан юксакликка, инсоний баркамолликка кўтарувчи барча нарсалар донишмандликдир.

Донишмандлик ўзлигини, ўз моҳиятини билиш орқали дунёни инсон, инсоният, инсонийлик кўзгуси билан англаб етишдир.

2. Дунёқараш ва унинг тарихий шакллари.

Фалсафанинг энг асосий вазифаси кишилар онгида соўлом ақл тафаккурига мос дунёқарашни шакллантиришдир. Шундай экан, дунёқарашнинг ўзи нима? Дунёқараш дунё тўғрисидаги умумий ғоялар, қарашлар инсоннинг дунёда тутган ўрни, ҳаётий йўналиш, ишонч эътиқоди, идеали, билиш тамойиллари, ўзи ва бошқаоарнинг ҳаётдаги ўрнини билиб олиш, инсон моҳиятини, ўзлигини англаши ҳақидаги қарашлар тизимидир. Дунёқараш билиш, қадрият амалий фаолият ва уларнинг ўзаро бирлиги каби инсон фаолиятини қамраб олади. Унинг ҳиссий, ақлий ва иродавий компонентлари бор. Дунёни блиш даражасига кўра, кундалик онг ва назарий онг даражалари бор.

Дунёқарашнинг асосий масаласи «инсон ва дунё», «мен ва мен эмас»дир. Дунёқараш ўзининг таркибига илмий, фалсафий, эстетик, ахлоқий, диний,.сиёсий, хуқуқий ва бошқа қарашларни олади. Тарихий тараққиёт турлари жиҳатидан афсонавий (мифологик). Диний ва фалсафий қарашлардан иборат.

3. Фалсафий дунёқараш оламга, жамиятга, инсонга бўлган энг умумий қарашлар тизимидир. Фалсафа кишиларнинг ижтимоий-сиёсий, диний, илмий, ахлоқий, эстетик, хуқуқий йўл тутишнинг асосий тамойилларини донолик билан асослаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Фалсафа тафаккур ривожининг буюк ютуўи ва инсоният маънавий юксалишининг муҳим омилидир. У кишиларнинг оламни билиши, жамиятнинг юксалиши, одамларнинг маҳоратини намоён қилиши, инсон қадриятларининг юксакликка кўтарилиши билан боўлиқ.

4. Фалсафа борлиқни умумлаштириш, ижтимоий ва табиий билимларни синтезлаш, ҳақиқатга эришиш, инсон моҳияти, қадр қиммати, унинг амалий фаолияти каби масалалар билан шуўилланар экан, унинг асосий соҳалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

I. ОНТОЛОГИЯ-(юнонча онтос-моҳият, логос-таълимот) борлиқ, унинг моҳияти, шакллари, асосий тамойиллари ва энг умумий категориялари ҳақидаги таълимот.

II. ГНОСЕОЛОГИЯ-(аксиос-қадрият, логос-таълимот) билиш ҳақидаги таълимот. Билиш назарияси инсон тафаккури фаолияти қонунларини ўрганади. Фалсафий билиш моҳиятини, унинг бошқа назарий

билишлардан фарқини, универсал тавсифини, билишнинг асосий босқичлари ва ҳақиқатга эришиш йўлларини кўрсатиб беради.

III. АКСИОЛОГИЯ-(аксиос-қадрият, логос-таълимот) қадриятлар инсон фаолияти, унинг йўналиши, умумий аҳамияти, уларнинг сабаблари, инсон моҳияти тўғрисидаги таълимотдир.

IV. ПРАКСИОЛОГИЯ (праксис-фаолият, логос-таълимот) инсон амалий фаолияти ҳақидаги таълимот. Инсонннинг маълум мақсадга қаратилган фаолиятининг йўналиши ва турларини, маҳсулдорлик томонга йўналтириш йўлларини ўрганадиган фалсафанинг соҳаси.

V. МЕТОДОЛОГИЯ-тафаккур усуллари ва методлари (услублари) ҳақидаги таълимот.

Метод инсон амалий фаолиятида ишлатиладиган умумий усул ва қоидалардир. Бу қоидалар турлича бўлиши мумкин: илмий билишнинг усуллари, фалсафий тафаккурнинг энг умумий методлари ва бошқалар. Улар борлиқнинг универсал мантиқий категория ва қонунларидан иборат. Ҳар бир мутахассис ўз ишининг икр-чикрларини билиши, уни осон ва қисқа вақт ичида ҳал қилишнинг турли йўлларини топа билиши керак. Биз буни мутахассислик тафаккури ва унинг усуллари деймиз. Умуман жамият учун, цивилизация учун тафаккурнинг умумий йўналиши, умумий услуби характерли бўлиб, мутахассислик тафаккурини халқ, миллат қадрият, умуминсоний қадриятлар даражасига кўтариш зарур. Бунинг учун тафаккурнинг умумфалсафий методларидан фойдаланилади.

Шу маънода фалсафа бошқа фанларнинг метологиясини, умумий мантиқини ташкил этади. Фалсафада метафизика, диалектика каби услублар борлигини биламиз. Ҳозирги даврда улардан ташқари тафаккур тараққиётини, умумий йўналишини кўрсатувчи гуманистик диалектика, синергетика, герменевтика, структурализм, руҳий таҳлил каби янги фалсафий услублар пайдо бўлдики, улар фанда, ижтимоий ҳаётда борган сари кенг қўлланилмоқда.

Фаслафий тафаккур дунёни назарий жиҳатдан таҳлил қилиб, инсон ва унинг дунёга бўлган муносабатининг турлича шаклларини кўрсатиб беради. Бироқ у маънавий маданиятнинг бошқа шаклларига қараганда чуқурроқ бўлиб, улардан ўз қонун-категориялари билан, ақл кучининг салоҳияти билан, ўрганиш усули билан фарқ қилади. Фалсафий онг маънавиятнинг бошқа шакллари томонидан ўзлаштирилган дунёни қайтадан чуқурроқ, бир бутун ҳолда, инсоний муносабатлар нуқтаи назаридан тушунишга қаратилган.

Фалсафий тафаккур ўз тарихий тараққиёти давомида бир қанча босқичларни босиб ўтган.

Қадимги дунё мутафаккирлари табиат ҳодисаларининг келиб чиқиши, моҳиятини тушуниб олишга интилганлар. Натурфиласофия фалсафий тафаккурнинг биринчи тарихий шакли бўлган. Бу даврда фалсафа барча билимларни ўз ичига олган. XVII-XVIII асрларда махсус билимлар ва унинг усуллари вужудга келиши билан фалсафанинг шуўулланадиган доираси чегараланган бўлса-да, унинг асл масалалари

(фалсафий масалалари) чуқурлашиб, бойиб борди. Фалсафанинг ўзига хос вазифаси аниқланди.

Юқорида айтилган соҳалар фалсафанинг шуўулланадиган томонидир. Фалсафада умумий назариялар, ғоялар билан ҳар бир соҳанинг ўзига хос фалсафий муаммолари ҳам бор. Шунинг учун Аристотель умумий фалсафий назария билан бирга ҳар бир соҳанинг тегишли фалсафий муаммоси мавжудлигини кўрсатган эди.

Гегель ҳам фалсафа, адабиёт, тарих, ҳуқуқ, санъат, дин, ахлоқ фалсафасига бўлиниб, ҳар бир соҳанинг фалсафий муаммоси борлигини таъкидлаган эди.

Ҳозирги даврда билимлар тизимини турли соҳалари билан шуўулланувчи фалсафий йўналишлар мавжуд. Булар табиёт фалсафаси, тарих фалсафаси, сиёсат фалсафаси, ҳуқуқ фалсафаси, дин фалсафаси, ахлоқ фалсафаси, фан, маданият, тил фалсафалари кабилардан иборат.

Демак, фалсафа тафаккурнинг умумий назариялари, умумий принциплари ҳақидаги таълимот бўлиши билан бирга, инсон маънавий ҳаётининг муҳим бир таркибий қисми, унинг юксак шакли, мазмуни сифатида ҳам намоён бўлади.

Фалсафанинг мазмуни, фалсафий билиш чегараланмайди. Билишсиз файласуф бўлиши мумкин бўлмаса-да, бироқ унинг ўзи билан мақсадга эришиб бўлмайди, билишнинг амалий аҳамияти, қадрияти, инсон моҳиятини намоён қилиш, давр талабига ҳамоҳанг бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

«Донишмандлик билишгина эмас, у, даставвал, ҳаёт фаолияти тарзидан иборат». «Ҳақиқий файласуф амалий, ҳаётий, донишмандликнинг устозидир»,-дейди Кант. Ҳақиқий файласуф бутун донишмандлик ҳақидаги таълимотга эга бўлиш билан бу билимларни инсонларга яхшилик қилишга қаратади. Ана шундагина ўзининг бу дунёда тутган ўрнини англаб олиши мумкин.

Фалсафанинг олий мақсади инсонпарварликдир. Шунинг учун инсон, инсоният, инсонийлик ҳозирги замон гуманистик фалсафасининг асосий масаласи бўлиб, инсон моҳияти, борлиги, билими, қадриятини таҳлил қилишдан иборат.

Фалсафанинг вазифаси ёш авлодда сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик ахлоқий, табиий-илмий дунёқарашни, уларда табиатга, жамиятга, ўз ватанига, халқига, миллатига, унинг моддий-маънавий бойлигига янгича қарашлар тизимини шакллантиришдан иборат. Фалсафа ўз-ўзини англашга, миллатни, халқни, ўзлигини билишга, ҳар бир одамнинг дунёда тутган ўрнини белгилаб олишга кўмаклашади, уларга донолик асосида фикрлашни ўргатади.

Ҳозирги замон фалсафасида бошқа соҳаларга қараганда қадриятлар тўғрисидаги таълимот биринчи ва асосий ўринга чиқди. Бу соҳа умуминсоний қадриятлар билан миллий қадриятларнинг уйўунлигини кўрсатиш, уларнинг мазмунини тушунтириш вазифасини қўяди.

Маълумки, ҳар бир тарихий давр ўзига хос дунёқараш тизимини ва уни ҳимоя қилиш, такомиллаштириш, ривожлантиришнинг назарий асоси бўлган ғоялар тизимини-мафкурани тақазо қилади. Худди шу маънода ёшларни миллий истиқлол руҳида тарбиялаш тараққиётимизнинг объектив зарурий эҳтиёжидир. Бу улуўвор вазифани бажаришда фалсафанинг фанлар тизимидаги назарий-илмий ва тарбиявий аҳамияти ортиб бориши табиийдир. Демак, ёшларнинг табиат, жамият фанларидаги янгиликлар донолик қонунлари асосида таҳлил қилишга, янгича фикрлашга ўргатиш, уларни мустақиллик қадрига етадиган уни ҳимоя қиладиган ва мустаҳкамлаш учун курашадиган, замон билан ҳамнафас бўладиган шахс қилиб тарбиялаш, келажаги буюк бўлган давлатимизнинг асосий принциплари: демократик ҳуқуқий давлат, эркинлик, озодлик, мустақиллик тушунчаларини ёшлар онгига сингдириш мустақиллик фалсафасининг асосий вазифасидир.

Таянч тушунчалар:

Фалсафа, инсон, дунё, табиат, жамият, донишмандлик, онтология, аксиология, методология, гнесеология.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Фалсафа вужудга келган даврдаги шароит.
2. Фалсафанинг бошқа фанлардан фарқи нимада?
3. Қандай дунёқараш турлари мавжуд?
4. Фалсафани асосий вазифаси нима?

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998 й.
2. И.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. Асарлар 5-жилд. Т. «Ўзбекистон».1997 й.
3. Введение в философию. В двух частях. М. Политиэдат. 1989 г.
4. Мир философии. М. Политиэдат. 1991 г. том 1.
5. И.Каримов. Фалсафадан ваъз. Т. «Ўзбекистон». 1995 й.
6. Основў философии Под редакцией Ахмедовой М.А и Хан В.и Т. «Узбекистан». 1998 г.
7. И. Раҳимов. Фалсафа (қисқача конспект). Т. 1998 й.
8. Фалсафа.(Акадамик Э.Юсупов таҳрири остида). «Шарқ». Т. 1999 й.
9. Фалсафа (маъруза матнлари). Т., 2000 й.

2-Мавзу: Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафаси.

Режа:

1. Қадимги Ҳиндистон ва Хитойдаги фалсафий қарашлар.

а) Қадимги Марказий Осиё халқларининг фалсафий қарашлари.

2. Қадимги Ғарб фалсафаси.
3. Софистик қарашлар.

Маълумки, яқин-яқингача диалектик материализм фалсафадаги энг тўғри таълимот, фалсафа тарихини таҳлил қилишда эса бош мезон деб келинган, шунинг натижаси ўлароқ фалсафанинг асосий масаласи материализм билан идеализм ўртасидаги курашдан, фалсафа тарихи эса материализм билан идеализм, диалектика билан метафизика ўртасидаги кураш тарихидан иборат, дея талқин қилинган. Мутафаккирларнинг қарашлари ҳам ана шу мезон билан баҳоланган. Уларнинг қарашларидаги илўор ва реакцион томонлар ҳам шулар билан ўлчанган. Ҳозирги кунда маънавиятимиз қайта кўриб чиқилмоқда, қайтадан тикланмоқда. Уларга қўйилган идеалистик, диний тамўалар олиб ташланди. Бугунги кунда фалсафа тарихини баён этар эканмиз, ҳар бир мутафаккирнинг фалсафий тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссасини холисона нуқтаи назардан баҳолаш имкони туўилди.

Демак, фалсафа тарихи фалсафий фикрларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихидан иборат бўлиб, улар эволюцияси турли-туманлигига қарамай, босқичма-босқич кечган ҳар бир даврда эски фикрларнинг айрим томонлари рад этилибгина қолмасдан, балки ривожлантирилган ҳам. Ҳар бир халқ фалсафий фикр тараққиётига бетакрор ҳисса қўшганини ҳисобга олиш керак. Инсоният тарихида фалсафий фикирларнинг пайдо бўлиши ҳам, янги босқичга кўтарилиши ҳам тарихнинг бурилиш даври бўлган. Айрим даврлар эса бутун бир гуруҳ мутафаккирларнинг авлодини яратган. Фалсафа тарихи донолик илмини ўзида мужассамлаштирган тафаккур тараққиёти тўғрисидаги зарҳал китобдир. Буни тўғри ўқиб ўрганиб олиш бугунги кундаги жуда кўп фалсафий муаммоларни ҳал қилишининг калитидир.

Қадимги давр фалсафаси тўғрисида фикр юритар эканмиз, унинг эрамиздан илгариги биринчи минг йиликда Қадимги Хитой, Ҳиндистон ва Маказий Осиёда вужудга келган цивилизация билан боўлиқ эканлигини айтиб ўтиш керак. Ҳиндистон ҳам Хитой ва Марказий Осиё билан бир қаторда қадимги цивилизациянинг маркази бўлган. Шунинг учун биринчи фалсафий қарашлар айнан шу мамлакатларда пайдо бўла бошлаган. Ҳинд фалсафий меросини ўрганган. С. Радхакришнан ўзининг «Ҳинд фалсафаси» асарида Ҳиндистонда фалсафий қарашларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини 4 даврга ажратади.

1. Ведалар даври (мил ав. 1500-йилдан 600-йилгача бўлган давр)
2. Эпик давр (мил ав. 600-йилгача бўлган давр)
3. Сутр даври (Э. О. 200-йил)
4. Схоластика даври (Э.О. 2-асрдан бошланади.)

Ҳар бир даврда фалсафий фикрлар эволюцияси ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Биринчи даврида Ҳиндистонда Ведалар (Веда билим) яратилган. Улар ибодатхоналар, худо шарафига айтиладиган мадҳиялар тўпламидир. Шундай «Веда» лардан бири Ригведа бўлиб, ўнта китобга ажратилган 1028 мадҳия (қасида)дан иборат. Рита бутун оламга, одамлар орасига сингиб кетган қонун. Бу қонунга одамлар ҳам, худолар ҳам итоат этадилар. Қаерда бу қонун амал қилса, у ерда ҳеч қачон тартибсизлик ва адолатсизлик рўй бермайди. Ритада ахлоқ қоидалари ҳам баён қилинган, у ҳамма нарсанинг моҳиятидир. «Рита» тушунчаси «йўл», «воқиалар йўналиши» ёки «нарсаларнинг йўли» деган маънони англатади. У ой, қуёш ва юлдузларнинг ҳаракат йўлини ҳам кўрсатади. Рита-космик жараённинг тартиби, изчиллигини билдирувчи атамадир. Кейинчалик у инсонлар орасидаги муносабатлар негизида ҳам тарқала бошлаган ва ахлоқли ҳамда тартибли ҳаёт кечириш қоидаларини ҳам намоён этган. Демак, у моддий ва маънавий борлиқнинг йўлини ифодалайди.

Упанишадларнинг (ўқитувчининг оёўи остида ўтириш демакдир) фалсафий қарашлари алоҳида аҳамиятга эга. Бутун ведалар мадҳияси илоҳий башоратдан иборат деб қаралган. Олий табақа вакиллари-брахманлар бу донолик таълимотининг ҳақиқий билимдони ва таҳлил қилувчилари ҳисобланган.

Миллоддон аввалги VI-V асрларда турли фалсафий оқимлар пайдо бўлиб, брахманларнинг қарашларини танқид қила бошлаган. Буларнинг асосийси натурфалсафага асос солган жайнизм оқими бўлса, иккинчиси буддизм таълимотидир. Будда таълимоти инсонлар ҳаётдаги яхшилик ва ёмонлик, роҳат ва азоб ҳақида, ҳаётнинг маъноси тўғрисида мушоҳада қилади. Инсондаги ёмонликни инсоннинг ўзидан, инсон ҳаётидан ахтариш керак, деган фикрни олўа суради. Ҳинд подшосининг ўўли роҳат-фароўатда яшайди. Унинг учун ўам-ўусса бегона эди. У бир куни қаср дарвозаси олдида гадойни, тобут кўтариб кетаётган одамни, ҳасса таяниб кетаётган чўлоқ кишини ва тарки дунё қилган дарвешни кўради ва унинг тинчлиги бузилади.

Дунёда азоб-уқубат ҳам борлигини тушуниб, саройни ташлаб узлатда яшайди. Будда динининг моҳиятини тушуниб етади, ҳаёт азоб уқубатдан иборат эканлигини, у азобланиш эса ўз сабабига эгалигини ва ундан қутулиш йўллари борлигини фаҳмлаб етади. Будда таълимоти ва упанишадлар дунёни янгича изоҳлайди ва «Дунё нега шундай? Нега йўқликдан борлиқ пайдо бўлди?» деган саволларга жавоб қидиради.

«Веда» ва упанишаддаги мифологик қарашлар эпик поэма «Махобхоратда» ўз ривожини топган. Унда Кришнанинг диний фалсафий қарашлари ифодаланган. Кришна Вишна (худо)нинг ердаги комиллик рамзидир.

Кришна Арина билан мулоқот пайтида инсон маънавий камолоти ҳақида фикр юритилиб унинг қаноатли бўлиши кераклигини айтади. «Ундай одам диёнатли, пок бўлади, табиат билан инсон уйўунлигини таъминлайди»,-дейди. У ҳақиқий борлиқ билан ердаги ҳаёт ҳақида фикр

юритар экан, ҳақиқий борлиқ олий брахман-абадий борлиқ, ердаги борлиқ ўткинчи борлиқ, деб уқтиради.

Қадимги ҳинд фалсафасида чорвоқлар ва локаятларнинг фалсафий қарашлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Улар дунёнинг абадий чексизлиги, бу дунёдан бошқа дунё йўқлиги тўғрисидаги ғояларни илгари сурадилар. Улар дунёнинг асосида тўрт унсур-сув, олов, ҳаво, тупроқ ётади, бутун борлиқ шуларнинг қўшилувидан ташкил топади, ҳатто маънавият ҳам шулар комбинациясидан иборат, дейдилар. Билиш назариясида ҳиссиётни асосий ўринга қўйишади.

Қадимги хитой фалсафаси ҳам ҳинд фалсафаси каби пайдо бўлди, ривожланди. Уларнинг бир-бирига ўхшаш томонлари кўп. Бу ерда ҳам фалсафа эски бошланўич жамоа хўжаликнинг емирилиши, янги муносабатларнинг вужудга келиши, пул-товар муносабатларининг пайдо бўлиши, давлатчиликнинг шаклланиши, билимларнинг ривожланиши билан боўлиқ ҳолда пайдо бўлади. Қадимги Хитойда астрономия, математика ва медицина каби билимлар пайдо бўлиши маънавиятнинг тубдан ўсишига, ўзгаришга олиб келди. Хитойда дастлабки фалсафий қарашга тарки дунё қилган сайёҳ-донишмандлар асос солганлар. Фалсафий мактаблар эса Хитойда эрамиздан илгари VI асрларда шакллана бошлаган. Бироқ буларнинг кўплари ўз муаллифларини яширган ҳолда пайдо бўлади. Қадимги мифологияга кўра, дунё даставвал тартибсиз бўлган улар икки бир-бирига зид асосдан (осмон-янъ, Ер-инъ) космос кучи билан тартибга келтирилган. Зулматдан ёруўликка ўтиш асосида хаос, тартибсизлик тартибга тушган. Қадимги Хитойдаги қарашлар: ин-зин-ўзгаришлар китобида, ши-цзин-қўшиқлар китобида, ли-цзи-урф-одатлар китобида, шу-цзин-тарих китобида акс этган.

Инсоннинг осмонга (тян) боўлиқлиги ёмонликнинг сабаби, унинг манбаи ҳам осмон эканлиги ҳақида фикрлар пайдо бўлади. Дунё сув, ҳаво, олов, ер, ёўочдан пайдо бўлганлиги борлиқнинг асоси ҳам шулар эканлиги ҳақида таълимот яратилди. Табиат бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга узлуксиз ўтиб туради, янъ ва инъ (осмон ва ер) бир-бирига қарама-қарши, бир-бирига ўтиб туради, деб таълим беради.

Қадимги Хитойда конфуцийлик фалсафий оқими алоҳида аҳамиятга эга. Бу йўналишнинг энг йирик асосчиси Конфу-цэн (русча Конфуций) мил.ав. 551-479 йилларда яшаган. У ўзи камбаўал бўлган, 15 ёшгача подачилик қилиб кун кечирган. 50 ёшдан ўз мактабини ташкил қилган. Унинг ўқувчилари, шогидлари жуда кўп бўлган. У ўзининг «Суҳбат ва фикр баёни» китобида замонасининг ахлоқ қоидаларини, ота-онага, давлатга, катталарга бўлган муносабатларни батафсил баён этган. У осмон ва руҳ масалалари ҳақида, фалсафий фикр юритади. Осмон-куч Олий ҳақиқат, адолат, ердаги одамларнинг ҳам сабабчисидир. У тақдир сабаб деб таълим беради.

Конфуций жамият тўғрисидаги таълимотида асосий эътиборни одамлар ўртасидаги муносабатни яхшилашга, тарбияга қаратади. Жамиятни социал ислоҳ қилишни майдонга ташлайди. Бироқ унинг ғояси

ўтмишга қаратилган бўлиб, уни идеаллаштиради. У ўзининг ахлоқий қарашида ҳамма нарса меъёрида бўлиши кераклигини таъкидлайди. Жамият Осмон қонуни билан яшаши керак, чунки осмон ўз табиати билан яхшиликдир, у ҳамма вақт яхшиликка интилади, деб кўрсатади.

Хитойдаги фалсафий мактаблардан яна бири моизмдир. Унинг асосчиси Мо-цзи (мил.ав. 479-400 й) ва унинг издошларидир. Бу таълимот Хитойда икки асрдан кўпроқ яшаган. Бу таълимотга кўра, Осмон ҳамма учун намуна, у ҳаммани баб-баробар бир хилда кўради. Шунинг учун катта кичикни, кучли кучсизни, бой камбаўални, амалдор фуқарони эзмаслиги керак. Бу осмон қонунига зид деб кўрсатади.

Осмон қонунига кўра, одамлар бир-бирларига ёрдам беришлари керак. Давлат ҳам бойлар ҳам халқига ёрдам бериши, одамлар бир-бирларини севиши керак. У умумий севгини тарўиб қилади.

Давлатни адолатли, ростгўй, ҳалол одамлар бошқариши кераклигини айтади, тинчлик ва осойишталикни тарўиб қилиб, урушларга вайронагарчиликларга қарши чиқади. Канфуцийдан фарқли ўлароқ жамиятни анъаналар асосида эмас, балки янгича қарашлар асосида ёшлар идора қилсин, улар қарилардан ўргансин, дейди. Билим олиш ҳамма учун бирхил бўлиш кераклигини, у тажрибалар асосида мустаҳкамланиб бориши лозимлигини таъкидлайди.

Ҳақиқат воқеалик билан аниқланади, фикрлар нарсалар билан тасдиқланган тақдирда, билим мустаҳкамланади, деган ғояни илгари суради.

Қадимги Хитой фалсафасини ифода этувчи манбалардан бири дао ва дэ тўғрисидаги китобдир. Унда ахлоқий сиёсий қарашлар акс этган, шунингдек, жамият тузилиши тўғрисидаги фикрлар баён қилинган. Бу китобда кишилик жамияти ва унда инсоннинг тутган ўрни ҳақида асосли фикрларни айтган. Даога бир бутун дунёқараш, тушунча сифатида қаралади, у ҳамма нарсани асоси,борлиғи, унинг қонунияти, ҳамма нарсанинг «онаси» (субстанцияси) сифатида қаралиб, инсоннинг асоси ҳам даодир, борлиқ номга эга эмас (моддий эмас, бўшлиқдир), одамларни ўқитишнинг, маърифат ва тарбиянинг асоси ҳам дао, деб кўрсатилади китобда.

Ер осмонга нисбатан иккиламчи, одам ерга нисбатан иккиламчи, одам ер қонуни билан, ер осмон қонуни билан, осмон эса дао қонуни билан иш қилади. Дао ўз-ўзини ўз қонунияти асосида бошқаради. Унинг қонуни яхшилик, гўзаллик, яратувчилик қонунидир.

А) ***Қадимги Марказий Осиё халқларининг фалсафий қарашлари.*** Қадимги Марказий Осиё ҳудудида ҳам фалсафий қарашларининг пайдо бўлиши ва шаклланиши жараёни мифалогик ва диний қарашлар асосида борганлигини кўрамиз. Бу ҳудуддаги фалсафий қарашлар шу ерлик ҳалқларнинг қадимги афсоналарида баён этилган. Уларнинг қадимги маданияти тарихи бўйича муҳим манба ҳисобланган ёдгорликлардан бири «Авесто» китоби бўлиб, у юзлаб йиллар давомида яратилган. Уни мазмунига кўра, зардуштийлик динининг муқаддас китоблари тўплами,

дейиш мумкин. Бироқ унда табиат, олам, жамият, инсон, унинг ахлоқи, ҳуқуқи, қадриятлари каби масалалар юзасидан ҳам дастлабки фалсафий фикрлар учрайди. Зардуштийлик таълимотига кўра, ижобий куч-нур ва салбий куч-зулмат ўртасидаги кураш бутун борлиқнинг асоси бўлиб, ҳамма ерда мавжуд. Бу жараён табиатда ёруўлик ва қоронўулик ўртасидаги, жамиятда адолатсизлик ва унга қарши адолатли курашда, ахлоқда яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги (яхшилик худоси Ахурамазда ва ёмонлик худоси Анхрамайн (Ахроман) ўртасида) курашда ва яхшиликнинг енгиб чиқишида намоён бўлади.

Авестонинг асосчиси Зардушт (зардуштра) тахминан эрамиздан олдинги 570 йилда туўилган деган фикрлар бор. Зардушт таълимоти тўғрилик ва адолатли яшаш каби ахлоқ мезонларига асосланади. Бу Авестодаги барча қоидаларда таъкидланган. Унинг таълимотича, «эзгу фитрат» (фикр), «Эзгу калом» (сўз), «эзгу амал» ва «ҳақиқат» олий шарофатдир. Булар зардуштийлик таълимотининг асосий тушунчалари-категорияларидир. Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал зардуштийликнинг инсон бутун умри давомида амал қилиши лозим бўлган ички ва ташқи омиллардир.

Мана шу уч хислатга эга бўлган инсон олий ҳақиқатга мушарраф бўлади. Бунга етишишнинг воситаси меҳнатдир. Инсон фаолиятда бўлар экан, ноз-неъмат яратар экан, ҳамма вақт эзгу ниятда, яъни қалбида доим эзгу ният, тилида ҳам, дилида ҳам яхшилик бўлиши керак. Бу ниятлар, фикр ва иборалар унинг фаолиятида ҳам акс этиши керак. Бу уч нарсанинг яхлитлиги инсонда мужассамлашгандагина, инсон ҳақиқий зардуштий бўла олади, ҳақиқий баркамол инсон саналади. Инсон эзгу ниятларга, эзгу амалга эга бўлиши билан бирга ёвузликка, яъни ёвуз фикр, ёвуз амалга қарши курашиши керак, ана шундагина Ахурамазда (худо)нинг олқишига сазовар бўлади, деб таълим беради зардуштийлик.

Зардушт таълимоти Оврўпо фалсафасининг шаклланишига жуда катта таъсир кўрсатган. XX аср Оврупо фалсафасининг назарий асосчиси Фридрих Ницше ўзининг қарашларини яратишда Зардушт таълимотидан атрофлича фойдаланган. Улуў файласуф болалик чоўида зардуштни тушида кўрган. У буюк шахсларни, улуў одамларни вояга етказиш ғоясини яратишда, албатта, Зардушт таълимотидан таъсирланган, уни фикрига жо этган. Ницше «Зардуши-бутун борлиқнинг энг олий суратда намоён бўлиши», дейди. (Қаранг: И. Ўофуров, Тафаккур журнали, 1995 йил, 1 сон, 90 бет).

Ницше ўзининг «Зардушт таваллоси» асарида одам ҳақида фикр юритар экан, шарқ одамининг, бизнинг диёримизда яратилган ҳақиқий шарқ одамининг руҳиятини Оврўпо одамига сингдиради, инсон ҳаёти,борлиғи, қадрияти ҳақида фикр юритади.

Бизнинг ҳудудимизда бундан икки-бир ярим минг йил илгари монийлик, маздакчилик, буддачилик каби фалсафий таълимотлар ҳам мавжуд бўлган.

2. Қадимги Ғарб фалсафаси.

2. Жаҳон фалсафий фикрининг пайдо бўлиши ва ривожланишида Қадимги Юнон ва Қадимги Рим фалсафаси алоҳида аҳамиятга эга. Дунё фалсафаси эскича яшаш мумкин бўлмай қолган, мифологик қарашлар кишиларнинг маънавий ҳаётида бўхронлар пайдо бўла бошлаган, эски қадриятлар ўз аҳамиятини йўқотиб, янги қадриятлар шаклланган бир даврда маънавиятнинг юксак шакли, дунёқарашнинг ақлий (рационал) босқичи сифатида пайдо бўлди.

Эрамиздан олдин VII-VI асрларга келиб инсонлар ўртасида мураккаб муносабатларнинг пайдо бўлиши шахснинг ўз янги ҳаётий йўналишини аниқлашини тақоза этди. Фалсафа бу масалаларни ҳал қилишда муҳим касб этади. Фалсафа қадимги Юнонистонда математика, астрономия, механика медицина каби фанларнинг пайдо бўлиши билан бир вақтда вужудга кела бошлади. Мана шу даврда инсон ўз ҳаётий йўналишини белгилашни фалсафа анъаналари орқали эмас, балки ўзининг ақлий фаолияти билан амалга оширди.

Қадимги юнон фалсафасининг ўзига хос томони шунда эдики, у дастлабки даврдан бошлаб табиатнинг, борлиқнинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилди. Масалан, эрамиздан илгари VI асрларда Милет мактабининг вакиллари Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, кейинчалик Пифагор мактабининг вакиллари, шунингдек, Гераклит Эмпедокл каби «физиклар» (физис-табиат демакдир) табиатни ўргандилар. Дунёнинг асосини қидирдилар, табиат моҳиятини турлича изоҳладилар. Фалес дунёнинг асоси сув деса, Анаксимен ҳаво, Анаксимандр апейрон, Гераклит олов деб қаради. Улар сув, ҳаво, оловни физик модда сифатида эмас, ҳамма нарсанинг моҳияти, асоси, жонли мавжудодларнинг ҳам ҳаётий асоси деб тушундилар. Демак, улар рамзий аҳамият касб этар эди. Ўша даврдаги биринчи «физиклар» фалсафага ҳамма борлиқнинг моҳиятини, сабабини очиб берувчи фан сифатида қараганлар.

Фалсафадаги онтология-борлиқ ҳақидаги таълимот ҳам ўша даврдан бошланган. Борлиқнинг мифологик асосини эмас, балки мантиқий ақлий (рационал) асосини қидирдилар. Уларнинг моҳияти ҳақида фикр юритдилар. Бу давр фалсафаси натурфилософия (табиат фалсафаси) деб юритилди. Натурфилософия табиат моҳиятини тушуниш билангина эмас, унинг ривожланиши тўғрисидаги масала билан ҳам шуўулланади. Улар космосни ривожланиб турувчи бир бутунликдан иборат, деб тушунганлар, унга бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб турадиган, масалан, эскидан янгига салбийдан ижобийга, иссиқдан совуққа ўзаро ўтиб турадиган жараён деб қарадилар. Бундай қарашни диалектик қараш деб атадилар. Унинг энг асосий вакили юнон диалектикасининг отаси Гераклит эди.

Қадимги юнон файласуфи, математиги Зенон (э.и.336-262) бир қатор «Дихитомия» (иккига бўлиш)ни майдонга ташлайди. У турли парадоксларни ишлаб чиқади. («Ахиллес ва тошбақа», «Камон ўқи» каби). Бу парадоксларда Зенон дунёни чексиз бунёд этилишдан иборат деб

тушунтирди. Бундай парадоксларни кундалик онг даражасида ҳал қилиш мумкин эмаслигини кўрсатди.

Зеноннинг парадокслари қадимги юнон фалсафасида диалектиканинг шаклланишига, айниқса, унинг математика, мантиқ сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Тафаккур диалектикасини ривожлантиришда қадимги юнон файласуфи Платоннинг (э.и.427-347 й) хизмати катта бўлди.

Шундай қилиб, борлиқ масаласида юнон файласуфлари унинг уч томони тўғрисида фикр юритдилар: 1. Борлиқ-мавжуд, йўқлик-мавжуд эмас: 2. Борлиқ бир бутун, бўлинмасдир: 3. Борлиқни билиб бўлади, йўқликни билиб бўлмайди: у мавжуд эмас: ақл учун у йўқ, демак у яшамайди.

Бир бутунлик, борлиқ тушунчасини ишлаб чиқиш Пифагор мактаби вакилларига ҳам тегишли. Бутун борлиқ моҳиятини улар сонлар ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қилдилар.

Сонлар, уларнинг фикрича, бир бутунлик бўлиб, борлиқнинг асосини («Монада» сини) ташкил этади. («Монадос» юнонча «асос, бир» демакдир). Бутун борлиқни асоси бирлик бўлиб, кўпликдан устун туради, унга материал беради. Қаерда бирлик (яккалик) бор экан, шу ерда билиш имконияти мавжуд, деб кўрсатадилар.

3. Қадимги юнон файласуфи Демокрит (тахмин э.о. 470 йилда туўилган) борлиқ тўғрисида янги тезисини майдонга ташлайди. Борлиқ, унингча, чексиз, бўлинмас атомдан иборат. Дунё атом ва бўшлиқдан иборат, атом борлиқ, бўшлиқ эса йўқликдир. Демокрит «Атом борлиқ экан, уни билиш мумкин. Атом ҳақиқатдир, уни ақл билангина билиш мумкин, сезгилар эса қоронўи билим беради, чунки у нарсаларнинг ташқи томони ҳақида билим беради, холос», деб айтади. Атомлар, Демокрит таълимотига кўра, шакли ва хажмига кўра фарқланади ҳамда бўшлиқда ҳаракат қилиб, бир-бирлари билан қўшилади. Улар турлича бўлиб, баъзилари юмалоқ, баъзилари учбурчак, баъзилари қалин ва ҳоказо; улар ҳатто танамиз, баъзилари эса идрокимизни ташкил этади.

Демокрит дунёнинг сабабий боўланиши ҳақида ҳам фикр юритади. Дунё қонуний зарурият асосида ривожланади, деб кўрсатади. Тасодифга эътиборсизлик билан қарайди.

Борлиқ тўғрисида ўз қарашларини изчиллик билан баён этган яна бир юнон файласуфи Платондир (э.и.427-347 й.). Платон фикрича, борлиқ абадий, ўзгармас, бўлинмасдир. Уни ақл билан билиш мумкин, ҳиссиёт, идрок орқали уни билиб бўлмайди, чунки борлиқни билишга уларнинг кучи етмайди, улар орқали унинг ҳодисасини билиш мумкин, холос, моҳияти эса ақл орқали билиб борилади, деб кўрсатади. Агар Демокрит борлиқни моддий деб тушунган бўлса, Платон борлиқни ғоявий деб тушунади. Ғояни ҳамма нарсанинг асоси, бошланўичи, моҳияти деб билади. У ўайри ҳиссий, абадий характерга эга. Қуёш ҳамма нарсага нур таратгани сингари умумий ғоя бутун борлиқнинг асоси бўлиб, бошқа нарсаларни ривожлантиради, деб таълим беради. Платон ғоялар дунёси

ривожланиш, абадий, доимий яшовчилик (ўлмаслик), ақл билан билиш, ўз-ўзига айнанлик, бўлинмаслик каби хусусиятларга, ҳодисалар дунёси эса ташкил топиш, вақтинчалик, ривожланиш, йўқ бўлиш-ўлиш, ҳиссиёт билан билиш, ҳамма вақт бошқа бўлиб туриш, бўлинувчанлик каби хусусиятларга эга, деб айтади.

Борлиқ ҳақида таълимотни ривожлантирган буюк файласуялардан яна бири Аристотель (э.о.384-322 й). У Платон Академияда 20 йил таълим олган. Александр Македонскийга таълим берган бу аллома устозининг ғоялар дунёси тўғрисидаги фикрини танқид қилади. Аристотель ғоялар дунёсининг абадийлиги, унинг ҳодисалар дунёсидан ажратилганлиги ҳақидаги Платон таълимотини бошқача қараб чиқади. Унингча, ғоявий борлиқ ҳодисаларборлиғи билан ҳодисалар борлиги билан боўлиқ ҳолда мавжуд. Бироқ борлиқнинг доимий турўун эканлиги тўғрисидаги Платон фикрига қўшилади. Борлиқ, Аристотель фикрича, жинс ва тур шаклида мавжуд бўлади.

Аристотель фикрича, ҳар қандай сўз тушунчани ифодалайди, тушунча эса борлиқни ифодалайди. У борлиқни акс эттирадиган энг умумий тушунчалар, категориялар ҳақида таълимот яратади. Категория бу моҳиятнинг энг биринчи ва олий муносабатидир. Моҳият предметларнинг асосий бошланўичидир.

Аристотель борлиқ тўрт элемент: сув, ҳаво, ер оловдан ташкил топади, дейди. Аристотель билиш назариясида ҳиссий билишни асос қилиб олади. Унинг мазмун ва шакл ҳақидаги таълимоти алоҳида аҳамиятга эга. Унингча, шакл яратувчи, ташкил қилувчи борлиқнинг асосидир. Нарсалар шаклга киргандагина мавжуд бўладилар, шаклларнинг шакли худодир, дейди у. Унингча, материя ҳамма ҳодисаларнинг асосидир. Уни билиш эҳтиёжи йўқ. Чунки ҳодисалар кўзга ташланиб туради. Улар пайдо бўлади, ривожланади, ўлади. Шунинг учун у нарса ва ҳодисаларни ташувчиси вояга етказувчисидир. Платон материя воқелик эмас, балки имкониятдир, дейди. Уни геометрик фигура сифатида фазо билан айлантиришда кўради. Аристотель ҳам материяни имконият сифатида кўради. Бироқ, имконият воқеликка айланиши учун шаклга кириши керак. Унингча, лой, қум ҳали ўишт эмас, уни ўишт қилиш учун маълум қолип асосида шаклга киритиш керак. Демак, шакл яратувчи фаол (актив) нарса, дейди. Материя моддий нарса бўлса, жон унинг шаклидир. Шакл яратувчи экан, шаклларнинг шакли худодир, деган хулосага келади. Аристотель физикасида (табиат ҳақидаги таълимотида) космосни жуда кенглиги ва катталиги ҳақида гапириб, унга чекланган, охирги жисм сифатида қарайди, Платон, Аристотель ва унинг издошлари, шунингдек, юнон математиклари потенциал чексизликни эътироф этишса-да, актуал чексизликни тан олмадилар.

3. Софистик қарашлар

3. Уларнинг ҳаммаси учун умумийлик шундаки, улар идеалист ёки материалист бўлишидан қатъий назар, космосни ўргандилар. Улар космос, табиатнинг яширин сирларини топишга ҳаракат қилдилар. Космосни

жонли мавжудотнинг, инсонларнинг ажралмас қисми деб қарадилар. Космизм инсон билан табиат ўртасидаги алоқадорликни, инсон масаласини ҳал қилишда фалсафада асосий йўналиш бўлиб келади. Секин-аста инсон ҳақида, унинг космосда, дунёда тутган ўрни ҳақида янги фикрлар пайдо бўла бошлади. Шундай қилиб, бир қатор файласуфлар инсон муаммоси билан шуғуллана бошлайди. Бунинг натижаси ўлароқ, инсон ва унинг онги масаласи билан шуғулланувчи алоҳида донолар мактаби пайдо бўлди. Уларнинг дастлабки асосчилари софистлар эди. Софистлар донолик ўқитувчилари сифатида фаолият кўрсатишди. (София-донолик демакдир). Протагор (мил.авв. 490-420 й). Георгий (мил. ав. 480-380 й) уларнинг вакиллари ҳисобланади.

Софистлар инсон ҳаёти, фикри, билими, бу билимларнинг ишончли бўлиши қоидалари ҳақида фикр юритдилар. Улар инсонлар ўртасида ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий муносабатларнинг шаклланиши ҳақида таълимот берадилар. Одамлар бир-бирига муносабатда тўғри сўзлаш, тўғри фикрлаш қоидаларини тадбиқ эта билиши кераклиги ҳақида ёшларга тарбия бердилар. Софистлар риторика (сўз санъати), граматика, стилистикадан дарс бердилар. Ёшларни бошқалар билан мулоқотда, суд ишларида, сиёсатда қандай муомалада бўлишда, ўз фикрини аниқ, тўғри, ишонарли қилиб ифодалашга ўргатдилар. Мактабларда ёшларга таълим ва тарбия беришар экан, ишонтириш санъати, фикрлаш усуллари, билим механизми билан шуғулланишни биринчи ўринга қўйдилар. Билиш назариясида инсон ҳис туйғуларининг роли, уларнинг билимлари, ҳақиқат нисбий эканлигини батафсил таҳлил қилдилар.

Билишнинг соҳиби (субъекти) инсон эканлиги, инсон билимларининг роли, бунда инсон ақли ва иродасининг аҳамияти ҳақидаги ғояни майдонга ташладилар. Протагор бутун борлиқ, бутун нарсалар инсон кўзгусидан ўтиши кераклиги ҳақида гапирди. У инсон ҳамма нарсанинг меъёри дейди, инсон ва унинг онгини улуғлайди. Ҳар қандай нарса инсонни қониқтирсагина яхшилик, эзгуликдир. Инсонни қониқтирмаса унинг азобланишига олиб келса, бу ёмонликдир, деб кўрсатади. Софистлар яхши, ёмон, фойдали ёки фойдасиз тушунчаларнинг мезони алоҳида шахси ва унинг ҳиссий мойиллигидадир, деб тушунтирадилар. Билиш назариясида нисбийлик (релятивизм)ни олға сурдилар. Ҳуқуқ меъёрлари, давлат сиёсати, адолат ёки адолатсизлик масалаларига ҳам нисбийлик нуқтаи назардан қарадилар. Инсон ҳамма нарсанинг меъёри экан, давлат масалалари ҳам инсонга бўлган адолатлилик ёки адолатсизлик меъёри билан белгиланиши зарурлигини айтдилар.

Софистлар мактабида ўқиган, кейинчалик уларни кескин танқид қилган Сократ (тах. э.и. 470-399 й) фалсафада инсон муаммосига катта эътибор берди. Сократ фалсафасининг асосий мазмуни инсон, унинг онги масалаларига қаратилган. У инсон қадр-қиммати, маънавияти, ахлоқи, гўзаллигини таҳлил қилар экан, шахснинг онги, унинг билиши масаласига алоҳида эътибор беради. Сократ инсоннинг ўзини, ўзлигини билиши

фалсафада муҳим бўлиб, фалсафанинг ўрганиш объектини ташкил этади, деб таъкидлайди.

Унинг «ўз-ўзингни бил» («познай самога себя») машҳур ҳикматли ибораси фалсафий тафаккур тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга. Чунки ўзлигингни ерга уриш, тубанланиш нодонликдан бошқа нарса эмас, ўзлигини билиш, ўзини юқори тутиш донишмандликдир, деган эди.

Сократ онгнинг субъектив томонинигина эмас, балки унинг объектив мазмунини ҳам кўрсатиб берди. Инсон ўз онгининг мазмунини, моҳиятини, ўзлигини билиш асосида бошқаларни, дунёнинг моҳиятини, яшашнинг маъносини билиб боради, дейди. Сократ ўз фикрий салоҳияти билан ҳақиқат, адолат ҳақидаги эски қарашларни янгича таҳлил қилди. Унингча адолат давлат тизими томонидан олиб бориладиган яхшиликдир. Сократ яхшилик, адолат каби тушунчаларнинг мазмунини очиб беришга ҳаракат қилди. Мутафаккир фалсафасининг асосида инсон, унинг ҳаёти, маҳсади, адолатли жамият ётади. У яхшилик ва ёмонликни одамлар билан мулоқот орқали, суҳбатлашиш орқали аниқлаш мумкин, дейди. Унинг фикрича, фалсафа билимларни севиш ҳақидаги таълимот экан, ана шу билимлар инсон ахлоқий фаолиятини яхшиликка қаратиш асосида намоён бўлади. Сократ фалсафасида ахлоқий рационализм асосий ўринни эгаллайди. Инсон ҳақиқатни қанча чуқурроқ билса, у ёмонликка қўл урмайди. Ёмонлик ҳақиқатни билмаслик натижасида пайдо бўлади, деб кўрсатди. Демак, аҳлоқий камолотнинг манбаи ҳам билим, ҳақиқатни билишдир. Яхши давлат арбоби, адолатпарвар ҳукмдор ҳам билимдон, донишманд бўлиши кераклигини айтади. Билим ва шу асосдаги яхшилик инсонни бахтли қилади, дейди донишманд. Мана шу руҳда бутун шогирдларига таълим ва тарбия беради. Уларни янгича фикрлашга, яхшилик қилишга, бахтли бўлиш учун курашишга ундайди.

Бироқ унинг ҳаёти фожиали тугади. Афина давлати суди уни ёшларни янгича фикрлашга, эски анъаналарни бузишга, ўтмиш худоларига итоат этмай, янги худоларга ишонишга чақиришда айблаб, ўлим жазосига ҳукм қилади. У Афинадан чиқиб кетиб, ўлим жазосидан қутилиш имкониятига эга бўлса-да, ўз диёрини, дўстларини ташлаб кетмасдан ўлимни мардона кутиб олди. Ўлими олдидан ҳам ўзининг бахтиёр эканлигини бир неча бор таъкидлади.

<u>Таянч тушунчалар:</u>

Материя, идея, Ведалар, Даосизм, Зардуштра, Дихитомая, борлиқ, мавжудлик, атом, ғоялар дунёси, Аристотельнинг категориялар тўғрисидаги фикри, мазмун, шакл, риторик, антик.

<u>Такрорлаш учун саволлар:</u>

1. Қадимги Ҳиндистон фалсафаси.
2. Қадимги Хитой фалсафаси.
3. Қадимги Марказий Осиё ҳалқлари фалсафаси.
4. Қадимги Греция ва Римдаги фалсафий фикр.
5. Софистика.

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998 й.
2. И. Раҳимов. Фалсафа (қисқача конспект). Т. 1996 й.
3. Фалсафа.(Академик Э.Юсупов таҳрири остида). «Шарқ». Т. 1999 й.
4. Фалсафа (Маърузалар матни). Т. 2000 й.

3-Мавзу: Ўрта асрлар Шарқ ва Ғарб фалсафаси.

Режа:

1. Ислом шароитида сиёсий-маданий ва фалсафий қадриятлар.
2. Ўрта асрларда Шарқ ва Туркистон (Марказий Осиё) фалсафаси.
3. Ўрта асрлар Ғарб фалсафаси.

I. VII-XII асрларда араб мусулмон сиёсий-маданий давлатчилик анъаналари ҳам дунёвий илмларни ривожлантиришга, адолат ва инсонпарварликни қарор топтиришга, маърифатпарварлик, демократик бошқарув усулларини рўёбга чиқаришга йўналганлиги билан араб мусулмон маданияти, цивилизациясининг таркибий қисми ва муҳим ютуқларидан бири бўлди.

VIII асрларда исломда турли мазҳаблар пайдо бўла бошлади. Мутакаллимлар, мутазалийлар ва сўфийлар шулар жумласидандир. Мутакалимлар таълимотига кўра, дунё худо томонидан яратилган майда заррачалар-атомлардан иборат. «Атом худо иродаси билан ҳаракат қилади. Дунёда худо иродаси ҳукмрон, у истаган вақтда ҳоҳлаган кароматини амалга ошира олади»-деб айтдилар улар. Уларнинг 12 та қоида-тезислари бор бўлиб, ўша тезислар орқали ўзларининг таълимотини асослайдилар. Макон ва замоннинг чексизлигини инкор этадилар. Сезгиларга ишонмаслик эҳтимоли қоидаларига амал қиладилар. Унга кўра, у ёки бу нарса, воқеликка мос келиши-келмаслигидан қатъий назар, мавжуд бўлади. Билимларнинг воқеликка мос келиши ҳам илоҳий ҳоҳишдир. Улар ўзлари учун номақбул бўлган ҳамма нарсани инкор этадилар. Ниманики тасдиқлаш лозим бўлса, ҳаммасига йўл қўйиш мумкин, ҳамма нарса илоҳий қудрат билан бўлиши мумкин, деб ҳисоблайдилар. Шу вақтда кенг тарқалган оқимлардан бири мутазалийликдир (ажралиб чиққан деган маънони билдиради). Улар араб халифалигида соф фалсафий фикрларнинг ташаббускорлари бўлиб танилдилар. Мутазалийлар ҳиссий тажриба, анъанавий билимлар билан бир қаторда ақлий билиш ғоясини олўа сурдилар. Улар фалсафий масалаларни ўрганишга, уларни ақл кўзи билан билишга катта эътибор берадилар. Улар таълимотидаги яна муҳим бир нарса инсон иродасининг эркинлиги тўғрисидаги масаладир. Инсон ўз ҳатти-ҳаракати билан эркиндир, деб таъкидлайдилар.

2. Ўрта асрларда Шарқ ва Туркистон (Марказий Осиё) фалсафаси.

2. Ўрта асрда бир гуруҳ файласуфлар фаолият кўрсатишди. Шулардан бири ўз даврининг қомусий алломаларидан ҳисобланган Ал-Киндийдир (801-866 й). У ўрта аср араб фалсафасининг асосчиларидан биридир. Ал Киндий биринчи бўлиб фалсафанинг арабча терминларини ишлаб чиқди. Бу билан араб фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди. «Нарсаларнинг белгилари ва изоҳлари тўғрисида» асари араб тилида фалсафий луўат вазифасини бажарган.

Ал-Киндий фалсафани Аристотель сингари назарий ва амалий билимларга бўлади. Назарий фанларга математика, табиий фанлар ва геологияни, амалий фанларга эса этика, уй хўжалиги, фуқаролик сиёсатини киритади.

3. Араб фалсафасининг яна бир вакили Ар-Розийдир (865-925 й). Эронлик мутафаккир Ар-Розий барча фанлар билан шуўулланган. У материянинг абадийлиги, ҳаракат материянинг ажралмас хоссаси эканлигини, тана ва руҳнинг ўзаро боўлиқлиги тўғрисидаги ғоялар билан чиқади. У билиш тўғрисида фикр юритар экан "инсон қобилияти барча нарсаларни билишга қодир",-дейди. Дунёни ақл-заковат орқали билиш масаласини майдонга ташлайди. Инсонни яратувчига ўхшатади. Бироқ билишда сезги аъзоларини аҳамиятини ақлдан устун қўяди. Ал-Розий ҳаётининг бир қисмини Марказий Осиёда ўтказган ва минтақада мутафаккирлар билан ҳамкорликда бўлган.

Мутакаллим оқимнинг вакили, араб фалсафасининг яна бир йирик намояндаси Ал-Ғаззолийдир (1058-1111 й). У ўзининг асарларида калом фалсафасини ривожлантириган. Унинг фикрича, кимки оллоҳ таълимотини яхши билмаса, у унинг улуўлиги ва азимлигига ҳам имон келтирмаган бўлади. Худонинг айтганини қилиш учун унинг илмини чуқур ва атрофлича билиш керак, дейди. Ал-Ғаззолий таълимотини Ибн-Рушд ўқиб чиқиб, у олий даражадаги диалектик муҳокамани тўғри ҳал қилмаганини айтади, аммо унинг метамафизик, догматик қарашларини, тақдир масаласидаги фикрларини танқид қилади.

4. Ўрта асрларда араб фалсафасини юксак чўққига кўтарган, мутафаккир Ибн Рушддир (1126-1198 й). Ибн Рушд бутун юнон фалсафасининг билимдони бўлиш билан бирга Шарқ фалсафасини ҳам қунт билан ўрганган. У шарқннинг йирик мутафаккирлари: Форобий, Ибн Синолар асарларини чуқур билган қомусий алломадир. У Аристотель сиймосида табиат ақлий ривожланишининг юксак чўққисига кўтарилганлигини айтади. У Аристотель ғояларига инсоният донолигининг ҳақиқий намунаси, деб баҳо беради. У диндорларни кескин танқид қилади, айниқса калом таълимоти тарафдорларидан мутакаллим оқимининг вакили Ал-Ўазалийни танқид қилади. У фалсафани ўрганган бўлса-да, уни чуқур тушунмаганини, фалсафий фикрлаш даражасига кўтарилмаганини айтади. Мутакллимлар ҳиссиётига катта эътибор бериб, ақл кучига, мантиқий хулосаларга етарли аҳамият бермаганликларини таъкидлайди.

Диалектиканинг давлат бошқаруви, ҳуқуқ ва ахлоққа ҳам тадбиқ этиш кераклигини кўрсатади. Ибн Рушд борлиқни худо яратганини тан олиш билан бирга табиатнинг абадийлигини, ўз-ўзидан ривожланишини, ёзади. У Аристотельнинг "худо биринчи туртки" деган қарашини эътироф этиб, борлиқ ҳамма нарсанинг яратилиши имконияти эканлигини кўрсатади.

<u>II. Ўрта асрларда Шарқ ва Туркистон(Марказий Осиё) фалсафаси</u>. Маълумки, тасаввуф ва тасаввуф фалсафаси Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон, умуман, Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари араб-мусулмон диний-фалсафий тафаккурининг энг муҳим ва ўзига хос қисмини ташкил қилади.

Буюк тасаввуфчилар Иброҳим ибн Адхам, Абу Йазид Бистомий, Мансур ал-Халлож, Абу Бакр ибн Муса ал-Фарўоний, Бобо Кухий, ас-Суламий, Абу Саид ибн Абу-л-Хайр ал-Махоний, Бобо Тоҳир, ал-Кушайрий, Ассорий, Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румий ўрта асрларда Моварауннахр, Хуросон ва Эронда етишиб чиққанлар. Бундан ташқари бу даврда араблардан етишиб чиққан Зунун Мисрий, Ҳасан ал-Басрий, Тустарий, Маккий, Жунайд, Мухосибий, Сари Сакатий, Ҳарроз, Кассоб, Ибн ал-Фарид, Ибн ал Арабий ва бошқа мутафаккирлар, унинг мижозий фалсафаси, бадиият, дарвешлик амалиёти анъаналаринни, қадриятларини шакллантирган.

Тасаввуф фалсафасининг ўзига хослиги ундаги худо тўғрисидаги ***<u>вахдат-ул-вужуд, вахдат-ул-мавжуд, вахдат-ул-худуд, яъни вахдатнинг (худонинг) ўзида,</u>*** дунёда ва шахсда намоён бўлиши тўғрисидаги орифий пантеистик, таълимот, худога етишиш (васл), унинг маърифатига эришишнинг алоҳида жазава (экстатик-арабча-шатҳ) "ўзидан кетиш" йўли (шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат) амалиёти билан белгиланади. Чунки тасаввуф, ўзидаги ана шу ғоя тамойилларига кўра араб, мусулмон фалсафасининг ҳукмрон ва белгиловчи йўналтирувчи расмий ислом ақидавий таълимоти ва маросим талаблари, шариат кўрсатмаларидан анча-мунча четлашадиган юксак орифий ва айни пайтда ҳурфикрли тафаккурни вужудга келтирган эди. Ана шунинг учун ҳам тасаввуф ижтимоий фалсафий тафаккур тараққиётида кўпгина илўор таълимотларни шу жумладан, пантеизм, деизм шаклларида ифодаланган содда дунёвий, умумбашарий қадриятларни, инсонпарварлик, юксак руҳийлик, табиат ва инсонни севиш майлларини ифодалаш учун қулай восита бўлиб хизмат қилган.

Бошқа томондан эса, тасаввуф орифлик, зоҳидлик ва дарвешлик, гушанишинлик, риндлик ҳаракатлари сифатида аввал бошданоқ бойишга интилиш, адолатсизлик, зўравонлик каби қатор ижтимоий маразларни қораловчи инсонларнинг худо олдидаги тенглиги, камбаўал, фақир-бечораларга инсоний муносабатда бўлиш кераклиги тўғрисидаги инсонпарвар хусусиятларга эга эдики, бу тасаввуф ва у билан боўлиқ маданиятга яққол ифодаланган умуминсоний ва эркин фикрлик йўналишини берар эди. Шунинг учун ҳам тасаввуф кенг халқ оммаси

орасида, айниқса қуйи табақалар орасида кенг ва чуқур ижтимоий заминга эга эди.

Тасаввуфдаги муқаррар халқпарвар талаблар, катта ер эгаларига, руҳонийларга танқидий кўз билан қараш, уни маънавий ҳаёт ва маданиятнинг энг кенг ва оммавий оқимига, ўша давр учун энг яшовчан таълимотга айлантирди.

Тасаввуф Марказий Осиёнинг ўзида Туркистон халқини ташкил этувчи ўзбек ва тожик миллатларининг сақланишида, уларнинг анъанавий миллий қиёфаси, руҳияти, тафаккур, онги, қадриятлари, турмуш тарзи, маросим ва маракаларининг вужудга келиши, сақланишига таъсир ўтказиш билан чекланмай, халқимизнинг ҳозирги бўхрондан чиқиб кетишида, ўз-ўзини англашида, ҳаётий турмуш тарзида, маънавиятини изга солиш ва тартибга келтиришда кўмаклашувчи ўта замонавий ижобий аҳамият касб этмоқда ва бундан кейин ҳам унинг таъсири ортиб боради. Чунки Боҳовуддин Нақшбанд дунёқараши тариқатининг асосий ғояси дини ва умуминсоний қадриятларни устивор деб билиш, уларга риоя қилиш ер юзида инсоннинг мўъжаз аммо тўлақонли бахт саодатини, яъни ҳақиқий инсонпарварликни қарор топтиришдир.

Ўрта ва Яқин Шарқда VIII-XIII асрларда ҳаётбахш ҳурфикрли, араб мусулмон маданиятининг ғоявий-назарий асосини, табиий-илмий заминини табиатшунослик фанлари, техника тараққиёти соҳасидаги оламшумул ютуқ кашфиётлар ташкил этади. Улар табиатшунослар Жобир ибн Ҳайён, Эроншаҳрий, Розий, Хоразмий, Аҳмад Фарўоний, Жавҳарий, Амаюрий ат-Туркий ал-Фарўоний, Абу Комил, Абу-л-Вафо Бузжоний, Марвазий, Абу-л-Маъшар ва бошқалар тамонидан ривожлантирилди.

".....Муҳаммад Хоразмий алгебра фанининг асосчисидир". У фан тарихида биринчи бўлиб квадрат тенгламаларнинг типларини ва ҳар бир типни ечиш методларини таснифи (класификацияси)ни берди. "Алгебра" сўзининг ўзи унинг томонидан кашф этилган мазкур тенгламаларни ечиш методи "алжабр" билан боўликдир. Математик Винер асос солган кибернетиканинг назарий ва мантиқий асосини Хоразмийнинг алгоритмлари, назарияси ташкил этади: "алгоритм" сўзининг ўзи лотинчада-"ал-Хоразмий" демакдир.

Оврўпада XVI асргача Аҳмад Фарўонийнинг "Илми нужум асослари" асари фалакиёт илми бўйича асосий дарслик бўлиб хизмат қилган. Бу асар муаллифининг эса Алфрагунус деб билишган.

Мантиқ тараққиётида риёзотнинг фалсафий масалаларини, мусиқа илмининг математик назариясини ишлаб чиқишда Абу Носир Форобийннинг хизматлари катта. Ҳамид Хўжандий кейинчалик "Фермнинг улуў назарияси "деб ном олган назарияга муҳим ҳисса қўшган. Аллома Абу Ҳасан Мансур куб тенгламаларни ечиш методларини ишлаб чиққан.

Тарих, риёзат, фалаккиёт, илми хиёл, (механика), тиббиёт, маданиятшунослик, гиодезия, сайдана, (фармокогнозия), фан тарихи, Шарқнинг энциклопедик, ақл эгаси бўлмиш Абу Райҳон Беруний ўз

ҳиссасини қўшган фан соҳасининг тўла бўлмаган рўйхати-ана шундан иборат.

Умуман олганда, диёримиз мутаффаккирлари табиатшунослик, аниқ фанлар соҳаларидаги ютуқларга, техника ва амалиёт, моддий ишлаб чиқариш соҳаларидаги кашфиётларга жаҳон маданияти, цивилизацияси тараққиётига катта ҳисса қўшиш билан бирга фан, фалсафа тарихига методологик баҳо берганлар.

Илмий тадқиқотларнинг тажрибага асосланган бўлиши кераклиги тўғрисидаги ғояни Жобир ибн Ҳайён ўзининг "Етмиш китоб", "Заҳарлар ҳақида китоб", "Концентрациялар ҳақида китоб", "Солиштирмалар ҳақида кичик китоб" асарларида илгари сурган. Жобир Розий ва Ибн Сино билан биргаликда алхимикларнинг элексир тўғрисидаги тасаввурларининг бартараф этилишини бошлаб берган эди.

Ўрта аср фалакиёт илмининг асосий тадқиқот, тажриба қуроли устурлоб Иброҳим ал-Фазарий томонидан юлдузлар, коинотдаги жимсларнинг жойлашиши, улар ораларидаги масофаларни ўлчаш учун ишланган (IX аср). Секстант, яъни ҳаракатланувчи квадрант эса Муса ибн Шокир ўўиллари томонидан ясалган ва улар 882 йилда Боўдоднинг жуўрофий кенглиги 10 (градус), эклептиканинг эгриланиши 20,33,52 эканлигини аниқлаб берганлар. Улар баъзи содда механизмларни автоматик қурилмаларни (юк кўтариш ва тушириш, каналлар, тўўонлар, шлюзларда сувни кўтариш ва тушириш), денгиз сатхининг сувининг кўтарилишини ўлчайдиган, бошқариб турадиган қурилмалар қурганлар. Андалусиялик Ибн Фирнас-механик эса (IX аср) шиша фабрикасини қурган, метроном ихтиро қилган ва учиш аппарати (асбоби)ни ясашга уринган, қанотга ўхшаш асбоблар ёрдамида қиска масофага учиб ерга қўнишга муваффақ бўлган. 1010 йилда Жавҳарий ҳам учишга уринган.

XI-XII асрларда эса Арасту механикасига танқидий ёндошиб табиатшунослик ва фалсафага "Майллар" тушунчасини киритган Ибн Сино қарашларини ривожлантирган Абу-л-Баракат ал-Боўдодий механик ва ўзаро таъсирнинг асосий "инерция" тушунчасига ва бутун олам механикасини яратишга деярли яқин келиб қолган эди. Абу-л-Баракат механикаси кейинчалик Оврўпо «Импетус» назарияси ва механикасининг вужудга келишида муайян даражада роль ўйнади (Ш.Пинес, М.М.Рожанская).

Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида фалакиёт илмининг ютуқлари билан қўшилиб, жуўрофия, механика, денгизчилик илмлари ривожида сифатли сакрашларга, оламшумул илмий-жуўрофий ва астрономик кашфиётлар қилинишига олиб келди.

Агар X асрда Ибн Руст "ер шар шаклида, у ўз ўқи атрофида айланади" деган қарашларни илгари сурган бўлса, Эратосфендан сўнг "араб мусулмон олим"лари халифа Маъмун буйруўи билан ал-Хоразмий бошчилигида Санжар тоўлар воҳасида ер меридианининг эгилиш бурчагини аниқлаб, ер шарининг катталигини (айланасининг узунлигини) илмий ўлчаш, ҳисоблашга эришдилар. Тиббиётда турли жарроҳлик

асбоблари нозик кесувчи наштарлар (Скапел), жарроҳликдан сўнг яра, ичак ва териларни тикиш иплари (аз-заҳравий) уларнинг газак олмаслиги учун қайта ишлашда керак дорилар жуда хилма-хил қилиб тайёрланар эди. Масалан, Абу-Бакр ар-Розий биринчи бўлиб вабони эмлашга жуда яхши эшилган қўй ичаги билан жароҳатларни тикиш ва битириб юборишга эришган эди. (У.И.Каримов). Ўша даврлардаёқ инсон тарихи (анатомияси) ўликни ёриб ўрганиш орқали тасаввур қилинган, тирик мавжудотларда бир бутун қон айланиш мажмуи борлиги маълум бўлган.

Шарқий Туркистонда милоднинг III асридан бошлаб ксилографик ва ҳаракатланувчи ёўочга ўйилган шрифт (набор) усулларида китоб босиш йўлга қўйилган (ҳарф териш асбоблари) станоклар ва шрифтлар етиб келган бўлиб, Шарқий Туркистон тўла мусулмонлаштирилмагунча яъни XII-XIV арсрларгача китоб босиш ишлари гуллаб яшнаган. Бундан ташқари пороҳдан турли мақсадларда фойдаланилган, компас эса денгизда ва қуруқликдаги саёҳатларда қўлланила бошланган. Ана шуларни назарда тутиб инсон ақли, иродаси, қудрати, улар ортида табиат кучларининг қудратини назарда тутиб Абу Машъар Машаллоҳ "Табиат ҳамма нарсадан қудратлидир" деган хулосага келган эди.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Туркистон, умуман бутун ўрта аср Ўрта ва Яқин Шарқ араб мусулмон маданияти, табиатшунослигининг коинот, табиат ва инсон тўғрисидаги илўор табиий-илмий ва фалсафий қарашлари илм-фан ва ижтимоий тараққиётни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариб юборди. Шарқ мутафаккирлари "юнон риёзиёти, фалакиёти ва тиббиётининг тор асосларини кўрдилар",-деб ёзган эди Ж.Бернал.

Табиий-илмий тасаввурларнинг тобора чуқурлашиб бориши оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлигини пайқаш, аниқ фанлар соҳасида олиб борилган фундаментал тадқиқотларда (Жобир-химияда, Розий-химияда ва тиббиётда, Хоразмий, Фарўоний математика ва астраномияда, Беруний фалаккиёт, геодезия, маъданшуносликда, Ибн Сино тиббиётда, манзил шаҳар сиёсатида) мазкур алоқадорликнинг қонуний ва бузилмас эканлигининг тасдиқлана бориши олам, табиат ва инсоннинг келиб чиқиши тўғрисидаги ўрта аср хурофотларига зид илмий қарашлар эволюцион дунёқараш(пантеистик ва деистик)нинг шаклланишига олиб келди.

Бу эволюцион назария биринчи бўлиб Форобий томонидан илгари сурилади ва табиий илмий таълимот сифатида асослаб берилади. "Минераллар-деб ёзган эди Форобий,-дастлабки унсурларга энг яқин ва энг оддий аралашмалардан вужудга келадилар: уларнинг унсурлардан ажралиши ҳали унча катта эмас. Ўсимликлар мураккаброқ ва унсурлардан ажралган аралашмалардан келиб чиқади ва улар муайян даражада кўп сонлидир. Ақлсиз ҳайвонлар эса ўсимликлардан ҳам мураккброқ аралашмадан келиб чиқади ва фақат инсонгина олдинги аралашмадан, яъни ҳайвонот оламидан келиб чиқади. Бу эволюцион назария Ибн Сино, Абул-Баракот, Казвинийларнинг (унинг "Ажойиб-ул-махлуқот" асари

бизгача етиб келган) ўсимликлар, ҳайвонот олами фаунасига баўишланган фундаментал асарларида эмпирик табиатшунослик ва фалсафий нуқтаи назардан далилланади ва янада ривожлантирилади.

Эволюцион дунёқарашнинг муҳим томони шунда эдики, унда инсоннинг барча руҳий, ақлий ва маънавий хусусиятлари инсон танасининг табиий-физиологик ҳолати, имконияти билан белгиланади, деган содда табиий-илмий дунёқараш нуқтаи-назаридан туриб моддий оламнинг киши онгига нисбатан, борлиқнинг тафаккурга, табиатнинг руҳга нисбатан борлиқнинг, қийинчиликлар билан бўлсада, бевосита эътироф этилган эди. Бу ҳақда машҳур ақоид ал-Ўаззолий бундай ёзади: "Улар яъни табиатшунослар инсоннинг фикрлаш қобилияти унинг мижозига боўлиқ ва мижоз йўқ бўлиши билан қобилият ҳам йўқолади, деб ўйлайдилар».

Шуни таъкидлаб ўтиш муҳимки, ўша давр маданияти, фани, фалсафаси ва ижтимоий тараққиёти учун инқилобий аҳамиятга молик бўлган мазкур назарий хулосалар оддий эмпирик тадқиқотлар натижалари кузатилган далил (факт)лар бўлиб қолмасдан, фалсафий жиҳатдан талқин этилган, изоҳланган эди ва ўз даврининг илмий дунёқараши сифатида кўр-кўрона эътиқодга хурофотларга қарши йўналритилган эди. Масалан, Форобийнинг издошлари, ҳамкасбларидан бири Ҳаким Адиб Исмоил Хисравий унинг табиатшунослик, тиббиётга доир асарларини бир неча бор куйдириб юборишга уринган, унинг жонига ҳам бир неча бор қасд қилган, аниқ фанлар соҳасидаги тадқиқотлари ва мантиқий исботлаш усулларига очиқдан-очиқ жоҳиллик муносабатида бўлган.

Абдуллоҳ Ансорийга у қаттиқ касал бўлиб қолиб, унинг тузатишнинг ҳеч иложини тополмай унга (Адиб Исмоилга) мурожаат қилганларида, у Ансорийнинг пешобидан касаллини аниқлаб дори ва муолажа тадбирларини ечиб берган, яна унга бориб айтинглар, китоб куйдириш эмас, илм ўрганиш керак»,-деб танбеҳ берган.

VIII-XIII асрларда Ўрта ва Яқин Шарқ араб мусулмонлари фалсафанинг ўз тараққиётинининг гуллаб яшнаган даврини бошидан кечирди. Унда биз, юқорида қисман ёритганимиз кадарийлар, муржъийлар, мутазил ва каломдан иборат рационалистик ва инсонпарварлик йўналишидаги диний-фалсафий оқимлар, тасаввуфнинг орифлик таълимоти тарафдорлари-"соф араб-мусулмон" фалсафаси машшоиййунлар (Киндий, Форобий, Яхъё ибн Ади, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Насриддин Тусий, Ибн Бажжа, Ибн Туфайл, Ибн Рушд), Демокритнинг эмпирик табиатшунослик фалсафаси йўналишидаги табиийййунлар (Жобир, Эроншаҳрий, Розий, Беруний, Абу-л-Баракот), амалиёт, давлат ва ахлоқ фалсафаси (Абу Ханифа, Абу Юсуф ал-Хирожий, Мавардий, Форобий, Ибн Мискавайк, Ибн Сино, Кайковус, Низом-ул-Мулк, Насриддин Тусий, Саъдий, Ҳофиз), мантиқшунослик, ва ҳозирги семантик мантиқ фалсафаси йўналишидаги фалсафа (Матта Ибн Юнус, Юханна ибн Хайлон, Форобий, Абу Сулаймон Мантиқий ас-Сижжистоний, Ибн Сино, Насриддин Тусий, ҳуруфийлар, Мир Саид

Шариф Журжоний), фанни фалсафий ва диний таълимотларни қиёсий ўрганувчилар (ибн ан-Надим, Абу Абдуллоҳ Котиб Хоразмий, Абдулкарим аш-Шаҳристоний, Байҳақий, Ибн Халилиқон, ибн Усайбиъа, ал-Форисий ал-Фахрий) каби оқимлар мавжуд бўлган.

Даврнинг ўта қизўин, суронлигига қарамасдан, араб мусулмон файласуфлари илм-фан, фалсафанинг энг фундаментал категориялари: борлиқ, субстанция, материя ва унинг атрибутлари, ҳаракат қонуниятлари ва физикавий механизм, жон, руҳ, онг, тафаккур, фозил жамият, комил инсонни шакллантириш каби абадий ва доимий долзарб муаммолари мавзуси остида ишлаганлар ва жуда муҳим илмий-фалсафий ютуқларга эришганлар.

Деистик ва пантеистик дунёқарашга асосланган Розий, Форобий, Беруний ва Ибн Сино каби мутафаккирлар диний ақидачиликка, илоҳиётчиларнинг спекулятив фалсафаси-каломга соўлом УЙЎОНИШ ДАВРИ ФАЛСАФАСИ: ақл, илм-фан, мантиқий нуқтаи назардан туриб танқидий ёндошар эдилар.

Диний ақидачиликнинг ўзини илм фан, фалсафани тарўиб қилишга мажбур қилишнинг ўзи бўлмас эди, албатта. Бунинг учун диний-ақидавий мафкуранинг ўзини ақлий ва мижозий талқин қилиш, уларни ақл, илм-фан, фалсафа далиллари билан тўқнашмайдиган ҳолда келтириш, уларни тараққиётига хафв солмайдиган қилиб талқин этиш яъни расмий ҳукмрон диний ақидалардан четга чиқувчи илўор ғоялар ва қарашларга эга бўлган бир бутун дунёвий фалсафа маданиятини вужудга келтиришни талаб қилар эди.

Умуман Жобир, Эроншаҳрий, Розий, Беруний ёки Абу-л-Баракот каби мутафаккирлар худонинг иродаси ва яратувчилик фаолиятини оқилона мақсад, адолат ва эзгуликни амалга оширувчи йўналишда талқин этганлар.

Форобий, Ибн Маскавайх, Ибн Сино каби мутафаккирлар худо, олам ва инсоннинг ўзаро муносабатларини Арасту Фалсафасининг сабаб оқибат принциплари, неоплатонизмнинг эминация (судур, файзи илоҳий) назарияси асосида тушунтириб, худо ва олам, табиат ва инсонлар ўзаро қарама-қарши, мутлақо бегона борлиқ эмас, балки бир вужудият (борлиқ)нинг бир бирига боўлиқ, ўзаро бир бирини тоқозо қилувчи икки томонидир, худо ***вожиб-ул-вужуд-борлиқнинг сабаби***, моҳияти, олам инсон эса мумкин-ул-вужуд, яъни оқибат, бўлиши эҳтимол бўлган борлиқдир деб тушунтирганлар.

Форобий, Ибн Сино каби мутаффакирларнинг фикрича, илоҳий моҳиятга эга бўлган инсон яшайдиган шу дунёгина реалдир. Шунинг учун инсон шу дунёда ақл талабларига риоя қилган ҳолда яшаши, ҳақиқий моддий ва маънавий бахт саодатга эришиши керак. Ана шунда ундан келажак авлодларга яхши хотира, маънавий мулк қолади ва у келгуси авлодлар хотирасида яхши одам, фозил-етук киши, комил инсон сифатида абадий яшайди. Агарда кишини ўзининг жисмини ва маънавий қобилятларини табиатини меҳнат, таълим-тарбия, касб-ҳунар,

санъатларини эгаллаш орқали такомиллаштирмаса ундан келгуси авлодларга ёмон, жоҳил киши деган хотира қолади ва у кишилар хотирасидан ўчиб, йўқ бўлиб кетади, бу жуда катта бахтсизликдир. Фаробий ва Ибн Сино ақидалар худди ана шу ҳақиқий бахтга эришиш ёки бахтсизликни маъжозий ифодалаб, гуёки инсон нариги дунёда бўлади, қиёмат куни тирилтирилади, даҳшатли сўроққа тутилади, ўз қилмишларига яраша жазо ёки савоб олади, деб ифодалайдилар, холос. Аслида бу уларнинг фикрини олам инсон ҳаётининг маъноси тўғрисидаги илмий ва ҳаётий ҳақиқатларнинг жоҳил, билимсиз мутаассиб кишиларга уларнинг тасаввурларига мослаб диний афсона, ривоят, ҳикоя, эртак, масаллар ва ҳоказо шаклларда етказишдир.

Ибн Туфайлнинг "Пайўамбарлик фалсафаси" нуқтаи назаридан туриб хабар беришига қараганда, Форобий бидъат, хурофотга ботган кишиларнинг нариги дунё, ундаги дўзах азоблари тўғрисидаги тасаввурларининг ақлий алмойий-жалмойи бўлиб қолган кампирлар ва ақлий ожизларнинг босинқираш, алаҳсирашларидир, деб тушунтирган. Буни илоҳиёт дини мафкура манфатларига зид деб, тўғри тушунишни истамаган имом Ўаззозолий эса "Шу пайтгача бирон бир мусулмон бундай кофирликка журъат этмаган эди", деб ҳақсиз алмойи-жалмойи Фаробий ва Инб Синони куфрга кетишда айблаган.

Розий, Форобий, Беруний ва Ибн Сино ўз ижодларида илоҳий илҳом нури ёрдамида ўойибни билишни, сохта авлиёлик ва мўъжизакорликларни ўз даври учун илмий асосда шубҳа остига ола билганлар.

Бироқ, диний мутаасибчилик у вақтда кучли бўлганлиги учун улар "ҳақиқатнинг икки ёқланмалиги" тўғрисидаги таълимотни илгари сурганлар.

Уларнинг фикрича ҳақиқат гарчи битта бўлса-да унга эришиш йўли икки томонламадир. Бири илмий билиш, ақл ва мантиқ далиллари йўли бўлиб у бу таълим ва таҳсил олган, ақлли, илмли кишилар учун иккинчиси эса маъжозий ифодалар, ривоят, ҳикоя ва масаллар йўли. Кейинги йўл диний китобларда баён этилган, кўр-кўрона эътиқодга ўргатилганлар йўли, илмий ҳақиқатларнинг тўғридан-тўғри қабул қила олмайдиганлар маъжозий қабул қила оладиган, тасаввур қила оладиганлар йўлидир. Бу икки ҳақиқат назарияси диний ва дунёвий билимларни илм фан, фалсафаси билан илоҳиёт чегараларини ажратиб беришда, уларнинг ўзаро тўқнашмасдан мустақил ривожланишларини таъминлашда, фан ва филасофиянинг аҳамиятларини кўтаришда жуда муҳим ўрин тутади.

2. Агар қадимги фалсафа қулчилик даврида пайдо бўлган бўлса ўрта аср фалсафаси Ғарбда феодализм даврида вужудга келди. (V-XV асрлар).

Христиан таълимотига кўра, ҳамма нарсанинг яратувчиси худо ва ҳамма нарса унинг ҳоҳиши билан амалга ошади. Маълумки қадимги фалсафа борлиқ, материя (пассив), шакл, (актив) бирлигидан бошланса, христиан фалсафасида ҳар қандай нарса фақат битта ягона худо томонидан бошланади, яратилади. Нарсаларнинг ҳаммаси яратганнинг меваси деб кўрсатилади. Худо мустақил ҳеч нарсага бошлиқ бўлмаган моҳиятдир.

Бутун моҳиятнинг манбаи ҳам худо. Христиан фалсафасининг вакилларидан бири Августин Блаженнийдир (354-430) у худонинг олий борлиқ субстанция (моҳият) олий номоддий шакл, олий эзгуликдир деб тавсифлайди. Худо олий борлиқ экан у ҳамма вақт эзгулик яратар экан, ёмонлик борлиқ эмас, ижобий реаллик эмас, балки салбий реаллик, борлиқнинг акси, унинг бузувчисидир. Демак, шайтоннинг гапига кириб гумон қилиш, ёмонлик қилиш ҳақиқий борлиққа қарши бўлиб уни бузишга олиб келади. Ёмонлик худонинг моҳиятидан келиб чиқмайди, деб ўргатади хирстиан фалсафаси.

III. Ўрта аср Ғарб фалсафаси ўзига икки манбани назарий асос қилиб олди. ***Биринчиси***, Христиан динидаги башоратлар унинг таълимоти бўлса, ***иккинчиси*** қадимги юнон фалсафаси айниқса ундаги ғоявий борлиқ тўғрисидаги идеалистик қарашлар эди. Мана шу икки анъанавий қарашларни синтезлаш асосида ўрта аср Ғарб фалсафаси вужудга келди ва шаклланди.

Ўрта аср Ғарб фалсафасида борлиқ ёки мавжудлик билан моҳият тушунчалари ўртасидаги фарқ масаласи ўртага ташланади. Бу фалсафа дунёни билиш учун қуйидаги саволларни майдонга ташлади. 1. Нарсалар борми? 2. У нима ўзи? 3. У қандай? 4. У нима учун мавжуд? Бу саволларнинг биринчиси борлиқ, мавжудликни аниқлашни талаб қилади.

Ўрта аср фалсафасидаги яна бир ўзига хос томон бу реализм билан номинализм ўртасидаги баҳс-мунозарадир. Бу тортишув қадимги давр фалсафасида ҳам, ўрта аср Шарқ фалсафасида ҳам мавжуд бўлган. «Реализм» тушунчаси ҳозирги даврда ишлатиладиган маънодан бутунлай бошқа маънони билдиради. У лотин тилида (реалис) мавжудлик, борлиқ деган маънони англатади.

Ўрта аср реализм таълимоти юнон файласуфи Платоннинг моҳият тўғрисидаги қарашлари билан ҳамоҳангдир. Чунки у реал борлиқ ўзгармас, абадий мустақил ғоялардан иборат, алоҳида нарсалар ўткинчи, ўзгарувчан деб айтган эди. Ўрта асрдаги реализм таълимотига кўра, умумий тушунчалар нарсалардан олдин илоҳий фикр сифатида мавжуд бўлади. Шунинг учун бу оқимнинг йирик намояндаси Ансельм Кентерберийский (1033-1109) инсон билиши фақат ақл ёрдамида амалга ошади, чунки фақат ақлгина умумий фаҳмлаш қобилятига эга, деган эди. Бундай таълимотга қарши наминализм оқими ақлдан кўра иродани устун қўяди. Номинализм термини лотин тилида ("Nomen") ном, исм деган маънони англатади. Номинализм таълимотига кўра умумий тушунча фақат номни билдиради. У мустақил мавжуд бўлиш аҳамиятига эга эмас.

Умумий тушунчалар якка нарсалар ва ҳодисаларсиз мустақил аҳамиятга эга эмас. Шундай қилиб номинализм таълимотига кўра, умумий тушунчалар нарсалардан олдин эмас, балки нарсалар ундан олдин пайдо бўлади. Номинализм вакилларидан Росцеллин (XI-XII), У Оккам (1285-1340). И.Буридин (XIII аср охири ва XIV аср боши отрекурлик Николай (XIV) ва бошқалар. Реализм таълимотининг йирик вакили христиан фалсафасининг асосчиси Фома Авинскийдир (1225(26)-1274).

Номинализм таълимотини ривожлантиришда Марказий Осиё мутафаккирларидан Ибн Сино, Форобийларнинг хизмати катта. Улар ҳам Шарқда мавжуд бўлган "реализм"-калом фалсафасининг қарашлари билан доим баҳслашиб келганлар.

Ўрта аср номинализми Фр.Бекон, Дж.Лонкк, Д.Юмнинг эмпирик фалсафасининг пайдо бўлишида ҳам асос бўлди ва табиат фанлари ривожида муҳим роль ўйнайди.

Ўрта аср Ғарб фалсафасидаги реализм схоластик фалсафага асос солди.

Ўрта аср Ғарб фалсафаси Шарқ фалсафасидан фарқли ўлароқ диққат эътибор табиатни эмас, балки худони ва инсон руҳиятини ўрганишга қаратилди. Табиатни ўрганганда ҳам турли символик рамзий маънода ўргандилар. Дунё инсон учун эзгулик бўлибгина қолмай, тарбия ўқитувчи ҳамдир. Ғарбий Европада уйўониш даври, кўпчилик олимларнинг эътироф этишича, ўрта асрнинг сўнги юз йиллигидан янги давргача бўлган оралиқни, хусусан,XIV-XVI асрларни ўз ичига олади.

XIV асрнинг охири ва XV аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатларида янги давр бошланаётганидан дарак берувчи бир қатор ижтимоий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар бўлди. Жумладан, Италияда янги тузумнинг биринчи белгиси монуфактуралар вужудга кела бошлади. Шаҳар, шаҳар маданияти, савдо ривожланди, ишлаб чиқариш суръати жадаллашди, техникада кашфиётлар бўлди, ишлаб чиқаришга техника воситалари кириб кела бошлади. Европада (Шарқдан кейин) компас яратилди ва янги денгиз йўллари очила бошланди. Магеланнинг дунё бўйлаб сафари, Америка ва Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилиши шулар жумласидандир.

Европа мамлакатларидаги бундай ўзгаришлар натижасида нафақат иқтисод ва сиёсат, шу билан бирга фан ва маданият, шунингдек фалсафа ўрта асрда ҳукмрон ғоя бўлган дин таъсиридан қутула борди ва дастлабки буржуа маданияти шакллана бошланди.

Уйўониш даврининг йирик вакилларидан бири Николай Кузанский (1401-1464) бўлган. У фалсафий қарашларига кўра, пантеист. Унинг фикрича худо энг олий ва мутлақ борлиқ бўлиб, табиатни ва инсонни яратган. Айни вақтда табиат бир қанча хусусиятларига кўра энг аввало макондаги чексизлиги ва вақтдаги абадийлиги билан Худога ўхшашдир. Н.Кузанский "Барча нарсалар худода бўлгани каби Худо барча нарсалардадир" деган ибораси орқарли Худо табиий олам нарсаларида намоён бўлиши ва нарсалар қайтадан жамланиши тўғрисидаги ғояни илгари суради.

Машҳур сиёсатчи Николло Макиавеллини (1469-1527 й) уйўониш даврининг биринчи социологи дейиш мумкин. У эгоизм, моддий манфаатдорлиик инсон фаолиятининг асосидир, деган ғояни илгари суради. "Одамлар-деб ёзади у, ота-онасининг ўлимини йўқотган мол-мулкига нисбатан тезроқ унутадилар".

Макиавелли давлат мавжудлигини дин (черков)га боўлаб тушунтирган ўрта аср фалсафий фикрдан фарқли ўлароқ давлат ҳуқуқий тартибот органлари орқали қонунлар асосида бошқарилиши кераклигини айтади.

Макиавелли "Подшоҳ" деб номланган асарида давлатнинг куч-қудратини қонун ташкил этиши лозимлигини бунга эришиш учун турли йўллардан фойдаланиш мумкинлигини баён қилади. "Қудратли давлат тузмоқчи бўлган ҳукмдор бир қанча, жумладан, шер ва тулки хусусиятларига эга бўлиши керак"-деб ёзади у.

Халқ манфаатларини ифодалайдиган давлат қандай бўлиши керак? Инглиз гуманисти ва давлат арбоби Томас Мор (1478-1535) ўзининг "Утопия" асарида бу саволга жавоб беришга ҳаракат қилади. У халқнинг азоб уқубатда яшаётганлигини чуқур қайўу билан ёзар экан. Бунинг асосий сабабаини хусусий мулкдан қидиради. Хусусий мулкни кишилик жамиятининг асоси, деб билган Макивеллидан фарқли ўлароқ Т.Мор уни ижтимоий зулмни бош сабаби деб кўрсатади. "Утопия"да тасвирланган жамиятнинг характерли белгиси унда хусусий мулкнинг йўқлиги, мускул кучига асосланган оддий жисмоний меҳнатдир.

Польшалик олим Николай Коперник (1473-1543 й) яратган гелиоцентризм назарияси табиатшунослик ривожида янги босқични бошлаб берди. У ўзининг "Осмоний жисмларнинг айланиши тўғрисида" номли асарида Аристотель ва Птоломейларнинг геоцентрик таълимоти (Ер коинот Маркази) нотўғри эканлигини исбот қилди. Ер ўз ўқи ва қуёш атрофида айланади, деган ғоя билан фан оламида инқилоб қилди. Диндорлар Коперникнинг бу кашфиётига икки хил ёндашдилар:

1) Календарнинг ўзгаришидан (1582 й) манфаатдор бўлганлар унга яхши муносабат билдирдилар;

2) Бу кашфиётни олам тўғрисидаги диний қарашларга зид деб билганлар унга салбий муносабат билдирдилар;

Уйўониш даври фани ривожига салмоқли ҳисса қўшган етакчи олимлардан яна бири Жордано Бруно (1548-1600 й) бўлиб, у Коперникнинг камчиликларини тузатди ва гелиоцентрик таълимотни ривожлантирди. У оламнинг чексизлигини далиллар асосида аниқ ва равшан исботлаб берди. Унинг дунёқараши, шаклига кўра, пантеистик йўналишда (худо ва табиатни айнанлаштириш) бўлса-да, мазмуни воқеаликни реал акс эттиришга қаратилган эди.

Уйғониш давридаги бу табиатшунос олимларнинг олам тўғрисидаги ғоялари ўша даврдаги ҳукмрон диний қарашларга зид бўлгани учун инквизиция уларнинг асарларини ўқишни таъқиқлади. Ўзларини суд қилиб, бирини (Н.Коперникни) осишга, бирини (Ж.Брунони) ўтда ёндиришга ҳукм қилди. Г.Галилей эса гуё адашганини тан олиб, ўз фикридан қайтган бўлди. Бироқ уларнинг ғоялари фан оламига кириб борган эди, энди уни ҳеч қандай куч, шу жумладан, инквизиция ҳам тўхтатиб қола олмади.

Таянч тушунчалар:

Мутакаллим, Ваҳдат-ул-вужуд, орифлик, зоҳидлик, пантеизм, деизм, илми нужум, алжабр, реализм, номинализм, эмпирик, геоцентрик, гелиоцентрик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ислом мафкураси ва ислом фалсафаси.
2. Ал-Киндий, Ал-Розий, Ал-Газзолий, Ибн Рушд фалсафаси. Шарқ уйўониш даври.
3. Туркистондаги тасаввуфий қарашлар.
4. Ғарб уйўониш даври фалсафаси.
5. Номинализм ва реалазм.

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Ўзбекистон Республикаси олий мажлиси II-чақириқ I-сессиясидаги нутқи. Т. 2000й 22-январ.
2. Мир Философии М.1991 й том 1
3. Основў философии Под Редакцией Ахмедовой М.А. и Хан В.И. Т."Узбекистан" 1998.
4. И.Раҳимов Фалсафа Т.1998 (қисқа конспектлар).
5. Фалсафа (Акад.Э.Юсупов таҳрири остида) Т.1999 й.
6. Фалсафа (Маъруза мантлари) Т.2000 й.

<u>*4-Мавзу:*</u> Янги давр Европа ва Немис классик фалсафаси

<u>***Режа:***</u>

1. XVII-XVIII асрларда Европадаги ижтимоий-сиёсий вазият.
2. Ф.Бекон ва Р.Декартнинг фалсафий қарашлари.
3. 17-18 асрлардаги инглиз ва француз фалсафаси.
4. И.Кантнинг фалсафа тарихидаги ўрни.
5. Гегель диалектикаси, унинг аҳамияти ва камчиликлари.
6. Фейербахнинг антропологик материализми.

XVII-XVIII асрлар тарих солномасига "Янги давр" номи билан кирди. Бу давр ўзига хос хусусиятларга эга.

1. Бу даврдаги буржуа инқилоблари ва халқ ҳаракатлари натижасида бир қатор Европа мамлакатларида жуда катта ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар бўлди. Бунинг қонуний якуни ўлароқ, Англия, Голландия ва Франция каби давлатларда XVI-XVII асрларда феодал муносабатлар бағрида шакллана бошлаган капиталистик ишлаб чиқариш қарор топди.

Ф.Бекон ва Р.Декартнинг фалсафий қарашлари

2. Географик ва илмий кашфиётлар туфайли ахборот кўлами жуда кенгайди. Бу даврдаги ахборотлар ўз миқдорига кўра XX асрдагига тенг келса келгану, ундан кам бўлмаган.

3. Булар (капитализм тараққиёти ва ахборотнинг кучайиши) ўз навбатида фан ривожини тақозо этди. "Фан фан учун" шиори "фан инсон хизмати учун" шиори билан алмашди. Табиатшуносликда янгидан-янги ютуқлар қўлга киритилди. (Ньютон, Лейбниц, Торичелли ва бошқалар)

4. Бу даврда адабиёт, санъат ва маданиятда ҳам тенги йўқ асарлар яратилди. (Шекспир, Леонардо Да Винчи, Микел, Анжелла, Рафаэл, Рембрант ва бошқалар). Уларда инсон муаммоси, унинг қудрати ва гўзаллиги каби масалалар акс эттирилган.

Жамиятнинг ижтимоий сиёсий ҳаётида бўлган бу бурилишлар табиийки янги даврда фалсафий фикрга ҳам таъсир этади.

Англиялик Ф.Бекон ва Франциялик Р.Декарт янги даврнинг биринчи мутафаккирлари булдилар. Френсис Бэкон (1561-1626 й) файласуф олимдан кўра кўпроқ давлат арбоби сифатида фаолият кўрсатган. Кўпчилик тадқиқотчилар уни сиёсатчи сифатида тан олишади. Зотан у ёшлигидан сиёсатга қизиққан. 19 ёшидаёқ Бэкон ўзини сиёсат майдонида кўрсатган. Кейинчалик у элчи, судья, вазир, лорд-канцлер лавозимларида ишлаган. У фармонлар, қарорлар, сиёсий ишларни ёзиш билан овора бўлиб, фан ва фалсафа билан чуқур шуўуллана олмаган.

Маълумотларга кўра у порахўрликда айбланади. Бироқ уни порахўрлигини исботловчи далиллар йўқлиги сабабли озод қилинади ва ишдан четлаштирилади. Қолган умрини у илм фанга бағишлайди. У иккита йирик фалсафий асар ёзади. Биринчи китоби <u>***"Янги органон"да***</u>

(1620). Бэкон ўзининг фан ва унинг усуллари тўғрисидаги қарашларини баён қилган. Иккинчи китоби ***"Янги атлантида" (1627)*** асарида унинг жамият ҳақидаги фикрлари акс эттирилган.

Бэкон фикрича, билишнинг асосий вазифаси табиатдан инсон манфаатлари йўлида фойдаланиш, яъни уни устидан ҳукмронлик қилиш, шунингдек, инсон ҳаётини такомиллаштириш бўлиши керак. Билишда у тажрибага катта эътибор беради.

Бэкон билишда метод аҳамиятига ҳам тўхталади. Ҳозиргача, таъкидлайди олим, кашфиётлар тасодифан бўлган. Тадқиқотчилар тўғри метод билан қуролланганларида эди, кашфиётлар ҳозиргидан анча кўп бўлган булур эди. У догматик ва эмпирик методларни таҳлил қилади ва улардаги бир ёқламаликни кўрсатади. Ҳақиқий метод, унинг фикрича, тажриба орқали олинган материалларни мияда қайта ишлаш усулидир. Бунда у индуктив методни назарда тутади.

Рене Декарт (1596-1650) бирор бир олий ўқув юртида ўқимаган, олимлар даврасида бўлмаган, ўзи ўқиб ўзи ўрганган. У 1621 йилгача ҳарбий хизматда бўлган. Ҳарбий хизмат Декартни фан билан шуўулланиши учун маълум даражада шароит яратган. Ҳарбий юришлар асосан март-апрел ойларида бўлган, қолган вақтда китоб ўқиш олимлар билан суҳбатлашишга имкон бўлган.

Декарт фалсафий термин билан айтганда, дуалист. Унинг фикрича икки нарса-номоддий ва моддий субстанция бирламчи асос сифатида мавжуд. Ҳар иккисини олий субстанция-худо бошқаради.

Билиш масаласида Декарт қуйидагича фикрлайди: билиш шубҳадан бошланиши керак, чунки шубҳа данакни қум тупроқдан тоззалайди. Ҳамма нарсага шубҳа билан қараш фалсафий фикрнинг асоси бўлиши керак.

Декарт билишда сезги билан бир қаторда инсон ақлига юқори баҳо беради, натижада рационализмни ривожлантириади. У Бэконга қарама қарши ўлароқ дедуктив метод тарафдори.

Томас Гоббс (1588-1679) фалсафа тарихида ўзига хос ўрин тутади. У илўор ғоялари учун Англияда таъқиб қилинади ва у ердан кетишга мажбур бўлади. Италиядан кейин бир муддат Францияда яшайди ва бу ерда Бэконга котиблик қилади. Т.Гоббс Бэкон ғояларини чуқур ўрганади ва тартибга келтиради.

Гоббс фикрича, дунё жисмлар йиўиндисидан иборат, жисмсиз бирор бир нарса мавжуд бўлмайди. Жисмсиз бирор бир субстанция бамисоли жисмсиз жисмдир. Тафаккурни материядан ажратиш мумкин эмас.

Билишда у Декарт рационализмига қарама-қарши ўлароқ сезгилар аҳамиятига ортиқча баҳо беради: ташқи оламни ҳиссий қабуллаш (сезги) билиш манбаи. Сезги ёрдамида ҳосил қилинган "ғоя" (нарса) ақл орқали қайта "ишлов"дан ўтади.

"Левиафан" асарида Гоббснинг давлат тўғрисидаги қарашлари баён қилинган. Унинг фикрича, кишилик жамиятининг икки хил ҳолати мавжуд: табиий ва фукаролик.

Бэкон ишларини изчиллик билан давом эттирган мутафаккирлардан яна бири Джон Локк (1632-1704) бўлган. Гоббс юқорида айтилганидек Бэкон қарашларини тартибга келтириш билан чегараланган бўлса, Локк унинг билим ҳиссиёт дунёси билан чамбарчас боўлиқлиги тўғрисидаги ғояларини асослаб берди.

Англияда Локк сиёсатчи сифатида машҳур чунки у ўз асарларида 1688 йилги буржуа революциясининг икки ҳукмрон синф буржуазия ва янги дворянларнинг келишинг (муросаси) билан якунланганлиги қонуний жараён эканлигини исботлашга ҳаракат қилган. Ҳақиқатдан ҳам Локк буржуа демократиясининг назариётчиси сифатида бир қатор ғояларни илгари сурган. Жумладан, ***ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд*** ҳокимиятларига бўлишни биринчи бор Локк ўртага ташлаган. Бу ғоя кейинчалик француз маърифатпарвари Ж.Ж.Руссо томонидан ривожлантирилган. Мустақил Ўзбекистонда демократик тамойилларга асосланган ҳуқуқий давлат қуриш жараёни бораётган бугунги шароитда бу таълимот янада аҳамиятлидир.

Локк билиш масаласи устида ҳам атрофлича фикр юритган. ***"Инсон ақли тўғрисида тажриба"*** (1690) номли асарида у "туўма ғоя"лар ҳақидаги қарашларни танқид қилади, ҳар қандай ғоянинг асоси тажрибадир, деган фикрни айтади ва уни исботлашга ҳаракат қилади. Тажриба унингча икки хил: ички ва ташқи бўлади. Ҳар иккиси ўз манбаига эга. Ички тажрибанинг манъбаи рефлекция бўлиб у фикрлаш, ҳис ҳаяжон, эҳтирос билан боўлиқ. Ташқи тажрибанинг манбаи сезги бўлиб, у инсондан ташқаридаги нарса-ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсири натижасида вужудга келади.

Бу даврнинг фалсафаси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган яна бир донишманд недерландиялик Бенедикт Спиноза (1632-1677) дир. У ўзига тўқ диндор яҳудий оиласида туўилган ва улар муҳитида ўсган. Ота-онаси уни ҳам диндор қилиб тарбияламоқчи бўлишади, бироқ бунга эриша олишмайди.

Бўш вақтларида фан ва фалсафа билан шуўулланади, бир қатор фалсафий асарлар ёзишни ният қилади, аммо мудҳиш касаллик туфайли фақат иккита китобини тугаллашга улгуради: "Илоҳий-сиёсий трактат" (1670 й) ва "Этика"(1675 й). Бироқ булар Спиноза ҳаётлигида нашр этилмайди. 100 йилдан кейингина буюк файласуф Гегель уларни қайта тиклайди тан олишмаган Спинозани ўлимидан кейин 100 йил ўтгач файласуф сифатида эътибор этадилар.

Жан-Жак Руссо (1712-1778 й) фақат Франциянинг эмас балки бутун Европа маърифатчилигининг буюк намояндаси бўлган.

Руссо жамиятшунос (социолог), сиёсатчи, ахлоқшунос,руҳшунос (психолог) ва педагог сифатида маърифатчилик тарихида чуқур из қолдирган. У ўз қарашларида шахс ва инсоннинг ўз табиатидан бегоналашуви муаммоларини кўтариб чиқади. Унинг фикрича инсон табиатдан узоқлашмаслиги керак. Шунинг учун у кишиларнинг қишлоқда яшашга чақиради, зотан у қишлоқ турмуш тарзини шаҳар турмуш тарзидан

афзал кўради. Шаҳарда одам кўп, биров біровни танимайди, шунинг учун шаҳарда алдам қалдам кучли: саводсиз ўзини ўқмишли, камбаўал ўзини бой қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади.

Мутафаккирнинг жамият, хусусий мулк, давлат тўғрисидаги қарашлари ҳам қимматлидир. У бир вақтлар инсонлар тенг яшаган идеал жамият бўлганини, унда ҳамма нарса барчаники, бўлганини, бундай жамият ортда қолганини афсусланиб ёзади. Кишилар ўртасидаги тенгсизликни хусусий мулкда деб билади. Кичик бир жойни ўраб олган ва "Бу меники" деган биринчи одамни пайдо бўлиши, Руссо назарида хусусий мулкнинг вужудга келишида асосий сабаб бўлган.

"Ижтимоий шартнома" асарида Ж.Ж.Руссо эркинлик ва юридик ҳуқуқлар тенглиги, давлат ва халқ ўз вазифалари ва бурчларини кўрсатган ҳолда битим тузиши тўғрисида фикр юритади. Шуни таъкидлаш керакки, мутафаккирнинг ўзи франциядаги буржуа революцияси мақаррарлигини тўла англаб етмаган бўлса-да, унинг ғоялари мазкур революцияни тайёрлашда муҳим ўрин тутади.

Ўша давргача бўлган фалсафий қарашлардан жиддий фарқ қилган, ўзигача бўлган фалсафий ғояларни ривожлантирибгина қолмай, балки моҳиятига кўра, улардан анча илгарилаб кетган француз фалсафаси ана шу француз маърифатчилиги баўрида ва айни вақтда унинг таркибий бир қисми сифатида шаклланди ва тараққий этди. Бу давр Гелвеций (1715-1771 й), Гольбах (1722-1789й) Дидро (1713-1784 й). Ламетрий каби бир қатор мутафаккирларни фалсафий фикр майдонига олиб чиқди.

XVIII аср француз файласуфларининг тарихий хизматларини қуйидагича хулосалаш мумкин:

1. Табиатни ўрганишга системали ёндошганлар ва материяни таърифлашга уринганлар.

2. Билишда ақлий ва ҳиссий томонлар бирлиги тўғрисидаги ғояни илгари сурганлар.

3. Табиат тўғрисидаги ўз қарашларини ижтимоий ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилганлар.

4. Феодализм асосларини танқид қилиб, ҳуқуқий давлат (қонунларга риоя қиладиган) ўрнатиш зарурлигини кўрсатганлар.

5. Дин илм-маърифат, ижтимоий тараққиёт тўсиўи эканлигини исботламоқчи бўлганлар. (Дж.Беркли, Д.Юм).

И.Кант (1724-1804 й) немис классик фалсафасининг асосчиси бўлиб, фалсафий фикр тараққиётини янги босқичга кўтарган мутафаккирдир. Кант немис халқи ва немис фалсафаси тарихидагина эмас, балки инсоният ва жаҳон маданияти тарихида буюк сиймо ҳисобланади.

Кант биринчи бўлиб билиш назариясини изчил ва чуқур фикрлаш асосида ўрганди. Билиш назариясини онтологик (борлиқ сифатида) жиҳатидан асослаб берди. Кантнинг фикрича, назарий фалсафанинг предмети нарсаларни ўрганиш эмас (табиат, жамият эмас). Балки инсоннинг билиш фаолиятини илмий текширишдан, инсон ақлий

фаолиятини аниқлашдан иборат. Шундай қилиб, Кант онтология ўрнига гноселогияни қўйиб метафизик субстанция (борлиқ моҳияти)дан субъектни таҳлил қилишга, инсонни билиш фаолиятини текширишга ўтади. (Кантнинг бошқа фикрларни билиш назарияси, маънавий борлиқ темаларида берилган).

Немис классик фалсафасининг йирик намояндаларидан Гегель (1770-1831й) бу масалани охирига етказади. Агар Кант ҳақиқий билим билан мифологияни, санъатдаги билишларни қарама-қарши қўйган бўлса, Гегель улар ўртасидаги фарқни мутлақлаштиришга қарши чиқди.

Гегель соф тушунчанинг мавжуд бўлишини унинг субъектив мавжудликдан фарқлайди, унинг нарсалар билан мослиги ҳақида гапиради. Демак тушунча дастлабдан қарама-қаршиликларга айланганлиги ва фарқи асосида ўз-ўзидан ривожланар экан, у диалектика асосида боради. Бу ривожланиш асосида қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши ётади. Тафаккурнинг бу қонуни тараққиётнинг барча соҳаларига: табиатга ҳам, жамиятга ҳам тегишлидир. Тараққиёт Гегель фикрича маълум схема асосида боради: тезис (даъво), антитезис (инкор), синтез (инкорни инкор). Ҳар бир инкор ўзидан илгариги ижобий томонларини синтезлаштиради. Масалан, буўдой экилса ўсиб чиққан поя уни инкор этади, янги бошоқ пояни инкор этади. Натижада юқоридаги учлиик амалга ошади. Гегель диалектиканинг қонун ва категорияларини ишлаб чиқди.

Гегель ўзининг системасини "Руҳ феноменологияси" (1806) асарида беради. Унда индивидуал онг муаммоси тўғрисида фикр юритар экан, объект билан субъектнинг қарама-қаршилигини енгиш асосидаги тараққиёт онг тараққиётидан иборат эканлигини ёзади.

Гегель ўзининг "Логика"сида тушунчанинг ўз-ўзича риволанишини кўрсатиб беради. Тушунчанинг ўз-ўзича ривожланиши "мутлоқ ғоя"га интилиб ривожланар экан, демак унинг ҳар бир босқичи нисбий ҳақиқат сифатида намоён бўлади. Мутлоқ ғоя ўз ниҳоясига яқинлашади. Гегель буни тарихнинг юксак чўққиси деб қарайди. Бу унинг чекланганлиги эди.

Фейербахнинг антропологик материализми

3. Немис классик фалсафасининг яна бир буюк вакили Льюдвик Фейербах (1804-1872) бўлиб у таниқли адлия ходими оиласида туўилган. Фейербах илк фалсафий асарларидаёқ Гегель таълимотига шубҳа билан қарайди ва аста секин ундан узоқлаша боради. Фейербах XIX асрнинг 30 йиллари охирида ёзган "Гегель фалсафасининг танқидига доир" асарида табиатни, материяни ғоявийлик асосида ётувчи реаллик сифатида талқин қилади.

40-йилларда нашр этган китобларида ("Христианликнинг моҳияти", 1841 й. "Фалсафани изоҳ қилиш бўйича дастлабки тезислар", 1842й, "Келажак фалсафасининг асосий қоидалари", 1843 й) Фейербах идеалистик ва диний қарашларни қаттиқ танқид қилади.

Фейербах фикрича, тафаккурнинг борлиққа муносабати фалсафанинг бош масаласи экан, демак, фалсафа, инсон моҳияти тўғрисидаги таълимот бўлиши керак, чунки инсондан бошқа бирорта

фикрловчи жонзот йўқ. Тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласи эса фақат инсон фаолияти жараёнида ҳал қилинади. Фейербах фалсафаси инсонга қаратилган, шу боис у антропологик фалсафа дейилади. "Инсон борлиқ ва тафаккур бирлигининг субъекти, асоси қилиб олингандагина, у бирликнинг ҳақиқий дейиш мумкин", деб ёзади Фейербах.

Шуни қайд қилиш керакки, Фейербах динни танқид қилиш билан бир қаторда янги дин яратиш ғоясини илгари суради. Динни танқид қилганда аллома бутун ўн саккиз олам ижодкори-инсондан ташқаридаги худони назарда тутади. Янги дин тўғрисида гапирганда эса, инсонга боўлиқ бўлган, демак, инсон яратган динни назарда тутади. Бошқача қилиб айтганда дин яратувчи эмас, яратилувчи ғоядир.

Таянч тушунчалар:

Немис классик философияси намоёндалари, Кант, Гегель, Феербах, Абсолют идея, нарса ўзида, тезис, антитезис, синтез, христианликнинг моҳияти.

Янги давр, Бэкон, Локк, Гоббс, Ж.Беркли, Д.Юм, Б.Спиноза, Р.Декарт, Ж.Ж.Руссо.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Немис классик фалсафасининг намояндалари.
2. Кант фалсафаси.
3. Гегель триадаси. Метод билан система ўртасидаги зиддият.
4. Фейербахнинг антропологик фалсафаси
5. Европада янги давр ва унинг фалсафаси.
6. Ф.Беконинг фалсафий қарашлари.
7. Гоббс, Локк, Р.Декартларнинг фалсафий қарашлари.
8. Ж.Беркли ва Д.Юмнинг фалсафий қарашлари.

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсаўасида... Т. 1997 й.
2. И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998 й.
3. И.Рахимов. Фалсафа. Т. 1998 й.
4. Фалсафа (Юсупов таҳрири остида). 1989 й.
5. Фалсафа (Маъруза матнлари). Т. 2000 й.

5-Мавзу: Олам ва одам: фалсафий талқин.

Олам ва фаннинг пайдо бўлиши ва эволюцияси ҳақида ҳозирги замон фалсафаси .

Режа:

1. Олам тушунчаси ва унинг моҳияти
2. Инсон-фалсафанинг бош масаласи. Одам, инсон, шахс, индивид. Индивидуаллик тушунчаси.
3. Олам ва одам диалектикаси
4. Жамиятимиз хозирги тараққиёт босқичида инсон омили ролининг, инсон ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ўсиб бориши.

1. Борлиқ-олам масаласи универсал моҳият сифатида ҳаёт тўғрисидаги қараш, тафаккур предметига айланган даврдан бошланган. Ҳаётнинг мураккаблиги, ундаги табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг ўзгариши анъанавий фикрлаш тарзини ўзгартиришни талаб қилади. «Инсон, ҳаёт, ўлим нима?», «Олам нима?» деган саволлар қайта-қайта майдонга ташланади. Шунинг учун одамларнинг фикрлаши «шу ердаги» оламгагина эмас, балки бизни ўраб олган, ақлимиз орқали идрок этиладиган бу дунёдан бошқа дунёга ҳам қаратилган. Натижада «Бизни ўраб турган дунёдан бошқа дунё борми?» деган савол туўилади. Бу муаммони қадимги дунё файласуфлари ҳам майдонга ташлаганлар. «Дунё ҳозир мавжуд экан, унинг ўтмиши бўлганми ёки бўлмаганми, келажаги ҳам борми?» деган савол уларни қизиқтирган. Чексизлик, оламнинг макон ва замонда чексизлигини кўрсатади.

Демак, бутун олам чексиз, у макон ва замонда абадийдир. Бундан оламнинг биринчи ва асосий томони кеиб чиқади. Дунё мавжудми, мавжуд бўлса қаерда мавжуд? Шу ерда, ҳамма ерда мавжуд. Ўткинчи сифатида унинг асосий моҳияти нимада? Ундаги доимийлик ва ўткинчиликни инсонборлиғи орқали таҳлил қилишда, унинг моҳиятини инсон моҳияти орқали ўрганишдадир. Бундан эса фалсафада ҳамма нарсанинг умумийлиги тўғрисидаги масала келиб чиқади. Бу масалани ҳал қилиш учун фалсафа табиат, жамият, маънавият, алоҳида одамлар мавжуддир деган хулосага келади.

Демак оламнинг иккинчи бир муҳим томонини қуйидагича ифодалаш мумкин: табиат, инсон, жамият, фикр, ғоялар мавжуддир. Бу ердан шундай хулоса чиқариш мумкин: олам макон ва заминда чексиз ва абадий. Унинг ибтидоси ва интихоси йўқ.

2. Инсон борлиғи бишқа мавжудотллар сингари ўткинчидир.

Одам борлиқ, оламнинг бир тури сифатида табиат билан узвий боўлиқдир. Чунки инсон табиат эволюцияси натижасида вужудга келган ва у билан боўлиқ ҳолда ривожланади. Танаси табиат жисмидир. Инсон танаси, унингборлиғи фоний чекланган, ўткинчи эканлигини кўрсатади. Инсон танаси борлиқдан йўқликка айланади. Шунинг билан бирга у бутунлай йўқ бўлмайди, бошқа ҳолатга ўтади. Табиатнинг абадият оламига ўтади.

Инсон табиат қонунларига амал қилиш билан бир қаторда жамият қонунларига ҳам амал қилади. Бирон кишининг қонунларга амал қилиши унинг иродаси, ақл-идрокига боўлиқ. Заруриятни танлаб олиш имкониятига эга. Инсон ижтимоий муносабатларни ўз онги, иродаси билан англаб етади. У ўзборлиғини билиш, тушуниш, ўз фаолиятини маънавий, аҳлоқий, социал сабабларга кўра бошқариб туриш хусусиятига эга. Инсон моддий неъматлар ишлаб чиқариб, тарихий тараққиёт жараёнида ўзининг маънавий қобилиятини намоён қилади. Меҳнат фаолияти жараёнида унинг инсоний хислатлари шаклланиб, такомилашиб боради.

Одамдаги табиийлик ва ижтимоийлик бирлиги муаммосини англаб олиш муҳимдир. Одам аввало биологик-мавжудот сифатида барча биологик турлар каби табиий эҳтиёжларини қондириш учун курашади. Одамнинг туўилиши, ҳаётининг давомийлиги, вояга етиши, кўпгина қобилиятлари биологик онгга эга. Табиийлик вақт жиҳатидан бирламчи бўлиб, ижтимоийлик шароит ва муҳит билан белгиланади. Одамнинг шаклланишида ижтимоийликни қарор топиши биологик омилларни бошқариш, тартибга солиш, чегаралаш ҳисобига амалга ошади.

Ҳар бир одам биологик ўзига хосликка, бетакрорликка эга экан, мана шу бетакрор негизга ижтимоий муҳитнинг таъсир қилиши ҳам бетакрор натижаларга олиб келади.

Ўзбек тилида "Одам" ва "инсон" тушунчасига маънодош бўлган "шахс" тушунчалари ҳам мавжуддир. "Шахс" тушунчаси фақатгина ижтимоийликни англатиб, фалсафада мустақил категория сифатида қўлланилади. "Инсон" тушунчаси эса "Одам" тушунчасига жуда яқин бўлиб, у жамият томонидан умум эътироф этилган қонун-қоидалар, аҳлоқ-одоб меъёрларига қаттиқ риоя қилган ҳолда яшаш кўникмасига эга бўлади. "Одам" тушунчаси "Шахс" ва "Инсон" тушунчаларидан кенгроқдир. Бу тушунча фақат турга мансубликни ифодалаш билан бирга ундаги ижтимоий жиҳатарни ҳам инкор қилмайди. Одамда биологик эҳтиёжларни қондириш олдинги ўринда турса, инсонда моддий эҳтиёжларни ўзи яшаётган жамият маънавий қадриятлари доирасида қондиришга интилиб яшаш устувор бўлади. Одамнинг моҳиятини билиш, унинг пайдо бўлиши ва тадрижий ривожланиши билан чамбарчас боўлиқдир. Инсоннинг пайдо бўлиши тўғрисидаги фалсафий таълимот хозирги замон табиатшунослик фанлари далилларига асосланган. Одам сутэмизувчи ҳайвонларнинг махсус тури сифатида бундан тахминан саккиз, саккиз ярим миллион муқаддам шаклланган. Унинг мия хромасомаларида рўй берган ўзгаришлар туфайли у онгли меҳнат қилишга ўтиб, озиқ-овқат топишга, биргаликда ўз-ўзини ҳимоя қилишга ўрганган.

Антропосоциогенезис (биологик ва ижтимоий мавжудот-одам)нинг асосий омиллари-тил, нутқ, онг, меҳнат, никох муносабатларининг тартиби, ижтимоий-ахлоқий тартиблар бир-бири билан узвий боўлиқликда амалга ошган.

Индивид одамлар гуруҳи, жамоаси орасидаги ўзининг бетакрор хусусиятларига эга бўлган айримликдир.

Ижтимоий гурух, жамоа, жамият индивидларни ўз измида боришга мажбур этибгина қолмай, балки улар "Индивид ичида" ва улар туфайли мавжуд бўлади. Бунинг маъноси шуки, фақат жамоа индивидларга индивидуал қиёфалари қандай шаклланишига таъсир кўрсатибгина қолмай, шу билан бирга унга уюшган индивидлар хам муайян бутунлик, (ижтимоий гуруҳ, жамоа ва хоказо) қандай ҳолатда намоён бўлишига таъсир этадилар. Индивид яшаётган тарихий давр, уни қуршаб олган ижтимоий муҳит унга ўз муҳрини босади. Шунга мувофиқ у индивидуал феъл-атворга (хулққа) эга бўлади. Индивид ўзи яшаб турган жамият имкониятлари ва шароитлари билан ҳисоблашади. Шу билан бирга жамият олдида аждодлар руҳи ва келажак авлодлар олдида қарздор эканини англашдан бошлаб, индивидда шахсий сифатлар шакллана боради.

Шахс муайян тарихий шароитдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар жараёнида ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ манфаатларини ифодалайдиган, буларни ҳимоя қила оладиган, мустақил фикрлаш ва муайян вазиятда масъулиятни ўз бўйнига олиб, мустақил қарорга кела оладиган индивиддир. Мустақил фикрлаш, мустақил қарорларга келиш муайян дунёқараш, унинг таъсирида қарор топган қадриятларни қадрлашни тақозо этади.

Шунинг учун шахс қадриятлар орқали муайян дунёқарашни ташувчи, химоя қилувчи, қарор топтирувчи ижтимоий кучдир. Бинобарин, у ўз дунёқараши асосида шаклланадиган имон-эътиқод эгаси ҳамдир. Эркинликка эга бўлиш шахс учун тарихий, ижтимоий ва ахлоқий қадрият бўлиб, унинг индивидуаллиги намоён бўлиши ва жамият тараққиёти даражасининг мезонидир. Илмий фалсафа шахс ва унинг эркинлиги масаласига диалектик нуқтаи назардан қарайди: одам муайян тарихий давр ва жараёнда ҳар қачон танлов эркига эга. Шунга мувофиқ унинг шахсий сифатлари намоён бўлади.

Жамият ўз аъзоларининг индивидуал ва қобилиятлари учун нечоўлик шарт-шароит яратиш даражасига қараб, ўзи ҳам шу даражада тараққий этади. Илўор дунёқарашга эга шахслар қанчалик кўп бўлса, жамият ҳам шунчалар фаровон, ундаги муносабатлар шунчалик инсоний тус олиб боради. Жамият ўз тараққиёти давомида вужудга келган муаммоларни ҳал этиш жараёнида шахснинг муайян тарихий типларини яратади.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш шароитида имонли, комил инсон шахсини шакллантириш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолади. Мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар ўз олдига ана шундай шахсни шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган барча ислоҳотлар инсон манфаатлари, унинг эзгу мақсадлари рўёбга чиқишини таъминлашга, унинг баркамол сифатлар касб этишига қаратилгандир. Шахс ислоҳот натижаларидан баҳраманд бўлувчигина эмас, балки уларни собитқадамлик билан амалга оширувчи куч сифатида ҳам янгиланиш жараёнида ўзгаради, юксалади, қадр-қиммат топади ва эъзозланади.

Таянч тушунча ва иборалар.

Олам, инсон, шахс, жамият, маънавият, маданият, ахлоқ, антропосоциогенез.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Олам тушунчасининг моҳияти нимадан иборат?
2. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуи деб қаралади?
3. Одам-инсон-шахс тушунчалари моҳиятини изоҳлаб беринг.
4. Инсон маънавиятининг жамият тараққиётидаги ўрни нимадан иборат?

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.-Т.,"Ўзбекистон", 1999й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.,"Ўзбекистон", 1998й.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсаўасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари.-Т., "Ўзбекистон" 1997й.
4. Фалсафа асослари (Қ.Назаров ва бошқалар).-Т.,"Ўзбекистон", 2005й
5. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т.Ўзбекистон 1998й
6. Эркаев А. Маънавият-миллат нишони. Т.Ўзбекистон 1998й

__6-Мавзу:__ Фалсафа фанининг метод ва методологияси.

__Режа:__

1. Метод ва методология тушунчалари.
2. Диалектика ва метафизика методларининг моҳияти ва мазмуни.
3. Синергетика ва руҳий таҳлил методлари.

Методология (метод-юнонча йўл, усул, логос-таълимот) метод тўғрисидаги таълимотдир. Методология назарий билимлар ва амалий фаолият тамойилларини, усулларини ўргатади. У маълум тизим тўғрисидаги таълимотдир.

Фалсафий метод энг универсал метод бўлиб, инсоннинг ўзига ва дунёга бўлган муносабатини билдиради. Билишнинг умумий мантиўини кўрсатади. Мана шундай методни ишлаб чиқишда қадимги юнон файлсуфлари Сократ, Платон, Аристотелларнинг хизмати катта.

Сократ турли мунозара, муҳокамада ҳақиқатга эришишнинг диалектик усулини майдонга ташлади. Ўзаро мулоқатда, мунозарада янги фикр ҳосил қилиш усулига, хақиқатни топиш усулига эътибор берди. Платон тафаккур тараққиёти усулига-диалектикага эътибор берди.

Фикрлаш тараққиёти объектив мантиқ асосида ривожланади, билиш тушунча моҳиятини билишдан иборат дейди.

Аристотель муҳокама қоидалари, тафаккур шакл ва қонунларини, индукция ва дедукциянинг ҳақиқатни очишдаги ўрнини кўрсатиб берди. У билишни ташкил этувчи диалектик тафаккур шакли категорияларини ишлаб чиди. Тафаккур қонун ва шакллари тўғрисидаги асосида ҳақиқий билишнинг универсал методини ишлаб чиқди. Ўрта аср Шарқ файласуфлари (Форобий, Ибн Сино, Беруний) Аристотель ишларини фанга тадбиқ этдилар ва уни ривожлантирдилар. Янги замонда Бекон индиктив, эмпирик методни ишлаб чиқди. Галилей ва Декартлар фандаги механик методни ишлаб чиқдилар. Декарт детуктив методнинг аҳамиятига катта эътибор берди.

Диалектик методни ишлаб чиқишда Кант ва Гегелнинг хизмати катта. Кант билиш назарияси диалектик асосдаги жараён эканлигини кўрсатиб берди. Гегель диалектик методни универсал фалсафий метод сифатида ривожлантирди, унинг категория ва қонунларини ишлаб чиқди. Ҳар бир методнинг ўзига хос ижобий ва салбий томонлари бор.

Догматик, метафизик тафаккур методининг вужудга келишида Аристотелнинг формал логикаси катта аҳамиятга эга бўлди. У фикрни аниқ, нозид изчил исбот қилиш каби метод орқали тафаккурнинг муайян қонунларини яратди.

Диалектика борлиқ ва билишни ривожланишнинг умумий қонунлари, асосий методи ҳақидаги таълимотдир.

Диалектика танқидий-рефлектив (ўз тараққиётига танқидий муносабатда бўлиш) ва мантиқий меъёрий методни синтезлаш асосида фикрлашни ижодий ривожлантириш методидир. Диалектика борлиқни шунчаки тушунтириб қолмай, балки унинг шаклланиши жараёнини ҳам кўрсатиб беради. Борлиқнинг шаклланиши қуйидагиларни ўз ичига олдади.

1. Ҳамма нарса ривожланади. У турли-туман шаклда намоён бўлади (ўзгарувчанлик ҳолати).
2. Ҳамма нарсада сокинлик бор.
3. Ҳамма нарса ўзи-ўзига тенг ва ўзи-ўзидан фарқ қилади (ўзгарувчанлик билан барқарорлик бирлиги).

Ҳар қандай нарса пайдо бўлади, ривожланади ва ўз умрини тугатиб иккинчи сифатга ўтади. Бироқ маълум давргача ўз барқарорлигини сақлаб туради.

Ана шундай барқарор томони маълум қонунларда ўз ифодасини топади. Диалектика қонунлари ҳам ана шу шаклда вужудга келади. У борлиқнинг умумий мантиўини кўрсатгани учун энг умумий тавсифга эга бўлган қонунлардандир. Бу қонунлар қуйидагилардан иборат: қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни, миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни ва инкорни инкор қонуни.

Ҳар бир қонун турлича категорияларда ифодаланади. Лекин эндиликда физика, математика, кимё, биология каби асосий (фундаментал)

фанларда ғоят буюк кашфиётлар юз бермоқдаки, уларни теран таҳлил қилиш ва идрок этиш учун биргина диалектиканинг қонун ва қоидалари кифоя қилмай қолди. Албатта, бу борада ҳам турли фикрлар мавжуд. Аксарият, чет эл файласуфлари диалектикани мутлоқ рад этмаган ҳолда синергетикани (синергетика деган тушунча фанга асримизнинг 70-йилларда кириб келди) ҳам қўлламоқдалар. У даставвал физикавий, ижтимоий жараёнлардаги ўз-ўзини ташкил қилиш, ўз-ўзини бошқариш, хаос (тартибсизлик) каби ҳолатларнинг йўналишини, қонунятларини билишга қаратилган. Бу таълимотни илк бор бельгиялик физик Илья Пригожин, сўнгра олмон физиги Хенрих Хакин ва бошқа олимлар асослаган, у мустақил тафаккур усулуби сифатида қаралмоқда. Бу йўналишни энди ўргана бошлаган Ўзбекистонлик файласуфлар эса уни диалектиканинг давоми деб шарҳламоқдалар. Бизнингча, синергетика-XX асрдаги фанний ва ижтимоий тараққиёт омухталиги ўлароқ юзага келган янги тафаккур услубидир.

Хўш синергетиканинг ўзига хос жиҳати нимада? Сир эмас, XX асрда табиий ва ижтимоий фанлардаги кашфиётлар натижаси ўлароқ, объект билан субъект, моддийлик билан маънавийлик, тадқиқотчи билан унинг тадқиқ объекти, табиат билан жамият, турли табақа ва гуруҳлар ўртасидаги муносабатларга янгича ёндашув бошланди. Унинг моҳияти шундан иборатки, фан ва фалсафанинг ўзаро фарқи энди улар орасидаги зиддият, қарама-қаршилик ҳамда антагонизм тўғрисида эмас, балки уларнинг, ҳамкорлиги, бирлиги ҳақида фикр юритишни тақозо қилмоқда. Демак, синергетика инсон ҳаётида, фан тараққиётида илгари учрамаган янги муносабатларни фалсафий таҳлил қилувчи йўналиш сифатида пайдо бўлди.

Агар диалектика тараққиётни қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши, миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтиш, инкорни инкор қонунлари орқали изоҳласа, синергетика уларни тараққиётнинг ягона доимий (универсал) қонунлари деб билмайди. Бундан ташқари синергетика бугунги тамаддун (цивилизация) ривожига хос бош тамойил-узлуксизлик (эволюция), босқичма-босқич ривожланиш (коэволюция), мувозанатсизлик, беқарорликнинг беқарор сифат касб этиши каби қонуниятларни шарҳлаб бердики, улар фан, ижтимоий ҳаёт ривожида борган сари ўз исботини топмоқда.

Синергетика кашф этаётган тараққиётнинг эволюцион тамойилини таҳлилдан ўтказиб кўрайлик. Бугунги кунда диалектика таъкидлаган, яъни эволюциясиз инқилоб, инкилобсиз узлуксиз ривожланиш юз бермайди, деган гап эскириб қолди. Чунки эвалюция борлиқнинг умумий қонуни сифатида нафақат инсонлар билан инсонлар ўртасида, балки инсон билан табиат ўртасидаги бирлик ва муштараклик, ҳамкорликни ҳам ифодалайди. У жамият ҳаётида макон ва замонга боўлиқ геополитик ўзига хосликни ҳисобга олишни талаб қилади. Жамиятда инқилобий ҳодиса йўқ демокчи эмасмиз. Тарихда кўплаб инқилобий тунтаришлар бўлган. Улар тўғрисида кўплаб асарлар ҳам ёзилган. Бироқ XX аср фани инқилоб тараққиётда

ягона йўл эмаслигини кўрсатиш билан бирга, у энг хатарли йўл эканини исботлаб берди. Бинобарин, у эски тизимни тажаввузкорлик ва зўравонлик билан аўдариб ташлашни, бузуш-у ўлдиришни, йўқ қилишни назарий жиҳатдан оқлайди. Маълумки: марксча таълимотда ҳам «зўрлик-янги жамиятнинг дояси» деб қаралади. Умуман, инқлобий назарияда зўрлик эътироф қилинади ва унга даъват этилади. Узлуксиз, тадрижий таълимотда эса тараққиёт эскини бузмасдан, уруш-ўлдиришларсиз амалга ошиши мумкин бўлган жараён эканлиги асосланади. Бу назария ҳозирги замон табиий фанларнинг пойдор қонунларига асосланган.

Биз синергетикани жамиятимизнинг бугунги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига татбиқ этар эканмиз, республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг «Катта сакрашлар тубдан вайрон қилиш йўли билан эмас, балки бир босқичдан иккинчи босқичга кетма-кет ўтиш, яъни эвалюцион тарзда илгарилаб боришни ўзимиз учун қатъиян танлаб олдик» деган фикридан назарий асос сифатида фойдаланишимиз керак. Чунки бу гап бугунги замон универсал қонунларига мувофиқ келади. У методологик аҳамиятга эга бўлган фикридир.

Синергетика тараққиёт жараёнида беқарор ҳолат билан барқарор ҳолат, мувозанатсизлик билан мувозанат ўртасидаги қонуниятга таянади. Кейинги вақтларда фалсафага оид илмий ишларда беқарорлик ва барқарорлик тушунчалари бот-бот тилга олинмоқда, бу тушунчалар ҳам Илья Пригожинининг «Беқарорлик фалсафаси» асарида синергетиканинг муҳим тамойили сифатида янгича, анъанавий бўлмаган асосда таҳлил этилган. Олимнинг фикрича, шу вақтга қадар беқарорлик тушунчаси салбий маънода ишлатилиб келинган ва унинг асл моҳиятига етарлича эътибор берилмаган. Бугунги замон фани беқарорликни борлиқни муҳим бир жиҳати деб ҳисоблайди. Масалан, тебрангич (маятник) ҳаракатига эътибор берайлик. У бир меъёрда тебранади, агар тўхтатсак, дастлабки барқарор ҳолатига қайтади, агар уни тўнтариб қўйсак-чи? У ҳолда тебрангич ё ўнг томонга, ё чап томонга оўиб туради. Бу ҳолат беқарорликдир.

Шу вақтга қадар беқарорлик ҳолати олимлар назарида четда бўлиб келди. Маълумки, барқарорлик қонуният ва сабабият натижасидир. Уни олдиндан билиш, бошқариш мумкин.

Шу чоққа қадар табиатшуносликда кўпроқ детерминизмга-нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боўланишига аҳамият бериб келинди. Табиат ва жамитятни бошқариш ва ўрганишда ҳам детерминизм тамойилига асосланилди. Эндиликда инсон табиат ва жамиятни тўлиқ билиши ва бошқара олиши мумкинми?-деган муаммо қайтадан кўтарилмоқда. Уни ҳал этиш учун фан ва фалсафа дунёнинг инсон бошқариши қийин бўлган соҳаси беқарорликни ўрганишга киришди. Беқарорлик детерминизм ҳодисаларнинг сабабий боўланишини билишнинг янги имкониятигина эмас, балки илмий жараённинг инсонийлашишидан ҳам далолатдир. Унинг моҳияти шундан иборатки, илмий билиш жараёнига инсон фаолияти қўшилгани боис у инсонийлашган жараёндир.

Беқарорлик ва барқарорлик ҳақида гап кетар экан, инсон ва табиат муносабатида қандай ўзгариш юз бераётгани хусусида тўхталиш лозим.

Беқарорлик детерминлашган дунёни тўлиқ назорат этиши ва бошқаришига имкон беради.

Агар дунё беқарорлигини, уни олдиндан билиш мумкин эмаслигини англасак, унга эҳтиёткорлик билан, авайлаб муносабатда бўлишга мажбур бўламиз, дейли Пригожин.

Беқарорлик ҳодисасини ўрганиш инсонинг шу даврга қадар билмаган кўп нарсани тушунишга, жумладан. Фандаги чекланганликни англашига имкон яратади. Чунки шу вақтгача фан кўпроқ барқарорлик ҳодисасига эътибор бериб, келган ва табиатдаги ҳодисалар моҳиятига бир томонлама ёндашган. Бироқ бундан табиат ва жамиятда фақат беқарорлик мавжуд экан, деган хулоса келиб чиқмайди. «Гап шундаки, барқарорлик ва беқарорлик айни бир пайтда бўлади ва яшайди», дея таъкидлайди.

Синергетика беқарорлик тушунчаси ва хаос-тартибсизлик категориясини фалсафий таҳлил этади. Билмоқ керакки, бу тушунчалар фақат салбий маънода ишлатилмайди. Ҳар қандай эски тузилма янги тузилмага ўтар экан, даставвал беқарорлик, хаос юз беради, танглик авж нуқтасига етади. Бу нуқтадаги ҳолатни ўзгартишда оддий тасодиф ҳам муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Синергетика тараққиётидаги микро ва макрожараёнларнинг ўзаро муносабатини ифода этади.

Синергетика янги дунёқараш сифатида, «чизиқсиз» тафаккур тарзидир. «Чизиқсиз» ва «чизиқли» каби тушунчалар асли математика фанига хосдир. Синергетика уларни универсал қонунларининг намоён бўлиши тарзида ишлатади.

Диалектика унверсал қонун ва боўланишлар тўғрисидаги таълимот сифатида вужудга келган бўлса-да, асос эътибори билан бир чизиқли тафаккурга асослангандир. Биз ривожланишни пастдан юқорига, оддийдан мураккабга қараб боради, деб ўргатган диалектика таълимотини жамият тараққиётига тадбиқ этиб, уни бир йўналишда, яъни ибтидоий тузумдан қулдорликка, қудорликдан феодализмга, ундан капитализмга, кейин эса социализмга борадиган зарурий қонуният деб тушундик. Тўғри, бу таълимот ҳам қуруқ гап бўлмай, жамиятнинг бир йўналишни ҳисобга олган тафаккур тарзидир. Демак, у жамият чизиқли (бир чизиқ бўйлаб) ривожланади, деган гапдан иборат эди.

Синергетика янги фалсафий тафаккур усули сифатида бир чизиқлилик билан бирга чизиқсизлик тамойилини ҳам йўқлайди. Бу тамойил тараққиёт олдиндан белгилаб қўйилган муқаррар бир йўлдан кетмай, ҳар бир нарсанинг ички бир хусусияти ва ташқи алоқадорлиги негизда ҳар сафар янги ва бетакрор йўлдан боришини кўрсатади.

<u>Таянч иборалар:</u>

Метод, Диалектика, Метафизика, Руҳий таҳлил. Синергетика Герменевтика, структурализм. Методология, Хенрих Хакин, Илья Пригожин, Барқарорлик, Беқарорлик, Догматизм.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Метод нима? Методология нима?
2. Диалектика ва метафизика методларини бир-бирига зидлиги.
3. Фалсафий методологиянинг асосий шакллари.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур». № 2 1998 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда Т. «Ўзбекистон» 1999 й.
3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т. «Ўзбекистон».2000 й.
4. Введение в философии част I.М 1990 г.
5. Мир философий I. М 1991 г.
6. Фалсафа, маъруза матнлари Т. 2000 й.
7. И.Раҳимов. Фалсафа (қискача коспект). Т. 1998 й.
8. И.Рахимов. Муроса фалсафаси «Тафаккур». N

7-Мавзу: **Борлиқ фалсафаси.**

Режа:

1. Борлиқ-фалсафий категория сифатида.
2. Борлиқнинг асосий шакллари:
3. Табиатни фалсафий тушуниш.

Борлиқ фалсафий фикрлашнинг муҳим категориясидир. Бу фикр доирасида файласуфлар доимо мунозара олиб борганлар. Баҳс ҳозир ҳам давом этмоқда. Натижада борлиқ тўғрисида бир бутун таълимот (онтология) вужудга келди.

Нима учун файласуфлар бугунгача борлиқ масаласини муҳокама қиладилар? Чунки ҳаёт вужудлигининг асосини даставвал инсон, инсоният мавжудлигининг асосини эса борлиқ ташкил этади.

Инсоннинг энг унверсал ҳодисалар тўғрисидаги оддий ишончи «дунё», «бор», «у шу ерда», «ҳозир мавжуддир» шаклида намоён бўлади. Дунё ўзгарувчан, такомиллашувчи жараён бўлишига қарамай унда нисбий турўунлик сақланиб қолади.

Борлиқ масаласи унверсал моҳият сифатида ҳаёт тўғрисидаги қараш, тафаккур предметига айланган даврдан бошланган. Ҳаётнинг мураккаблиги, ундаги табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг ўзгариши анъанавий фирлаш тарзини ўзгартиришни талаб қилади. «Инсон, ҳаёт, ўлим нима?», «Борлиқ нима?» «Йўқлик нима?» деган саволлар қайта-қайта майдонга ташланади. Планетамиз бўйича инсоннинг яшаши хавф остида қолган ҳозирги кунда «инсоният сақланиб қоладими?» деган савол майдонга ташланади. Шунинг учун одамларнинг фикрлаши «шу ердаги» оламгагина эмас, балки бизни ўраб олган, ақлимиз орқали идрок

этиладиган бу дунёдан бошқа дунёга ҳам қаратилган. Натижада «Бизни ўраб турган дунёдан бошқа дунё ҳам борми?» деган савол туўилади.

Бу муаммони қадимги дунё файласуфлари ҳам майдонга ташлаганлар. «Дунё ҳозир мавжуд экан, унинг ўтмиши, бўлганми ёки бўлмаганми, келажаги ҳам борми?» деган савол уларни қизиқтирган. Чексизлик борлиқнинг макон ва замонда чексизлигини кўсатади. Агар биз алоҳида шахснинг ҳаётини олиб кўрсак, у вақтда (замонда) ва маконда чекланган. Бироқ ундан илгариги ва келажакдаги одамлар тўғрисида, бутун борлиқ тўғрисида, ўйласак, макон ва замоннинг, ундаги борлиқнинг чексизлигини тасаввур қиламиз.

Демак, бутун борлиқ чексиз, у макон ва замонда абадийдир. Бундан борлиқнинг биринчи ва асосий томони келиб чиқади. Дунё мавжудми, мавжуд бўлса, қаерда мавжуд? Шу ерда, ҳамма ерда мавжуд. У алоҳида нарсаларда қандай юз беради? Ўткинчи сифатида унинг асосий моҳияти нимада? Ундаги доимийлик ва ўткинчиликни инсонборлиғи орқали таҳлил қилишда, унинг моҳиятини инсон моҳияти орқали ўрганишдадир.

Бундан эса фалсафада ҳамма нарсанинг умумийлиги тўғрисидаги масала келиб чиқади. Бу масалани ҳал қилиш учун фаласафа табиат, жамият, маънавият, алоҳида одамлар мавжуддир деган хулосага келади. Улар бир бутунликни ташкил этади. Демак борлиқнинг иккинчи бир муҳим томони (аспекти) қуйидагича: табиат, инсон, жамият, фикр, ғоялар мавжуддир фарқи уларнинг турли шаклларда бўлишидадир. Улар (ўзларининг) мавжудлиги билан чексиз, доимий (ўткинчи эмас) бир бутун дунёни ташкил этади.

Демак, инсон ўз фаолиятида реал ҳаёт мантиўи билан ҳисобланиши керак бўлади. Умумий хулоса шундан иборатки, борлиқнинг яна бир томони конкрет одам ёки маълум бир авлод томонидан яратилган бир бутун реалликнинг ички мантиўида намоён бўлади.

Биз борлиқни бир бутунлик сифатида қуйидаги асосий шаклларга бўлиб ўрганамиз:

1. Нарсаларборлиғи (нарсалар, жараёнлар), табиатборлиғи, инсонлар томонидан яратилган нарсалар, буюмлар.
2. Инсонборлиғи (дунёда инсоннингборлиғи ва унинг ўзига хос томони).
3. Маънавий борлиқ (ғоявий борлиқ). У ўз навбатида индивидуал ва ижтимоий (объективлашган) маънавиятга бўлинади.
4. Социал борлиқ. Бу ўз навбатида алоҳида одамларборлиғига бўлинади.

Биз буларни алоҳида кўриб чиқамиз.

Табиатборлиғи

Табиатни фалсафий таҳлил қилиш қадимдан бошлаб ҳозиргача файласуфларни қизиқтириб келган. Қадимги юнон фалсафасида ҳам, ўрта, аср Шарқ фалсафасида ҳам янги давр Ғарб фалсафасида ҳам табиатни

фалсафий таҳлил қилиш муҳим бир аҳамият касб этган. Фалсафанинг бу соҳаси табиат фалсафаси ёки натурфилософия деб аталган.

Табиат тушунчаси жуда кенг кўламда ишлатилади. Табиат ўз ичига табиатда мавжуд нарсаларни, юлдузлар, галактика ва метагалактика системалари, макон ва замондаги энг кичик заррачалардан тортиб ўсимликлар, инсонлар олами-ҳаммасини ўз ичига олади. Табиат тушунчаси бутун борлиқнинг ҳаммасини қамраб олади. Бироқ табиат тушунчасини торроқ маъноси ҳам бор. Бу инсон ва инсоният яшашининг табиий шароитлари мажмуидир. Бу табиий муҳит ёки географик муҳит деб ҳам юритилади.

Табиатни фалсафий тушуниш у объектив борлиқ сифатида бўлган, бор, бўлади, деб қарашдир. У инсондан илгари ҳам бўлган, инсон билан ҳам, ундан кейин ҳам мавжуддир. Бироқ инсонгина унинг борлигини билишга қодир унга таъсир этади, ўрганади, уни англайди. Табиат абадий мавжуд, бор. Бироқ табиатдаги алоҳида нарсалар, ҳодисалар, жараёнларнингборлиғи ўткинчидир. У вақтда чекланган, маконда ўлчовлидир. Масалан, ҳар бир шахс туўилади, улўаяди қарийди ва ўз умрини тугатади. У борлиқдан йўқликка ўтади. Бироқ бир бутун борлиқ сифатида йўқ бўлиб кетгани йўқ, бир моддий ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтди, холос.

Бирламчи табиат абадий, яъни бўлмаган, бор, бўлади. У инсон ва инсониятга боўлиқ бўлган ҳолда мавжуд бўлишини ҳозирги замон фани ва фалсафаси борган сари исботлаб бормоқда. Шунинг учун табиат реаллик сифатида объективдир.

Демак, бизни ўраб турган нарсаларнинг кўпчилиги инсон томонидан яратилган буюмлардир. Булар, яъни инсон томонидан бунёд этилган нарсалар иккиламчи табиатни (ўсимликлар, ҳайвонлар олами, жонсиз буюмлар тизимини) ташкил этади.

Бирламчи табиат иккиламчи табиатдан нима билан фарқ қилади? Бирламчи табиат инсониятга боўлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, ўз-ўзича, табиий қонунлар асосида ривожланади. Иккиламчи табиат инсон томонидан яратилади, инсон билан табиат ўртасидаги муносабат асосида вужудга келади ва инсон фаолиятининг буюмлашган шакли сифатида намоён бўлади. Демак, унга инсон моҳияти сингдирилади, жамиятлашади. Бунда моддийлик билан маънавийлик мужассамлашади.

Бирламчи ва иккиламчи табиат борлиқ сифатида бир бутунликни ташкил этади. Бироқ улар турли-туман кўринишларга эга. Иккиламчи табиат тури энг, оддий меҳнат қуролларидан тортиб то машина, транспорт ва алоқа воситаларигача бўлган барча буюмларни ўз ичига олади. Бу радиостанция, телевидение марказлари, космодромлар, космик кемалар, мактаб, олий ўқув юртлари, кийим-кечак, уй-жой, анжомлар, турли буюмлар ва бошқалардан иборат.

Бирламчи ва иккиламчи табиат тўғрисида фикр юритганда, улар ўртасидаги фарқлар, қарама-қаршиликлардан кўра уларнинг уйўунлиги мутаносиблиги ҳақида гапириш керак. Чунки табиатга моддий манба

сифатида эмас, балки маънавий манба сифатида, инсонийлик нуқтаий назаридан қараш керак.

Инсон билан табиат ўртасидаги муносабатни қайта кўриб чиқиш керак. Кейинги ўн йилликларда бўлган илмий-техника инқлоби инсоният учун жуда аҳамиятли бўлди. Жамиятни ривожлантирди, техника равнақи вужудга келди. Меҳнат унумдорлиги юқори даражага кўтарилди. Шунинг билан бирга қатор экологик муаммоларни вужудга келтирди. Бу масалага чуқурроқ ёндашилмаса, табиат инсон яшаши учун яроқсиз бўлиб қолиши мумкин. Агар ҳозирги замон олимлари, сиёсатдонлари, оммавий ахборот ходимлари, дунёдаги барча давлатлар биргаликда ягона экологик концепция яратишмаса, уни қутқариб бўлмайди, демоқдалар.

Демак табиатга бўлган дунёқарашни ўзгартириш керак бўлади. Инсоннинг табиатга илмий, маданий қарашларини ўзгартириш орқали унга қадриятлар сифатида ёндашиш лозимлигини ўргатиш керак.

Табиат билим, бойлик манбаи бўлиш билан бирга инсон қадр-қимматини намоён ҳам қилади. Инсон табиатдаги юксак онгли мавжудод экан, у космосга, табиатга ўзининг табиий уйига ваҳшийларча муносабатда бўлмай пинҳоний муносабатда бўлиши керак.

Инсон борлиғи (Жамият. Ижтимоий борлиқ)

1. Инсон ва инсониятборлиғи ўзига хос бетакрордир. Бироқ бу борлиқнинг ҳамма одамларга хос томонлари ҳам бор. Инсон борлиқ сифатида табиат билан узвий боўлиқ. Чунки инсон табиат эволюцияси натижасида вужудга келган ва у билан боўлиқ ҳолда ривожланади. Инсон танаси табиат жисмидир. Шунинг учун инсон танаси бир бутун табиатдаги жисмларнинг бир бўлагидир. Инсон танаси унингборлиғи фоний, чекланган, ўткинчи эканлигини кўрсатади. Инсонборлиғи борлиқ билан йўқлик ўртасидаги ўзаро бирликда яшайди. Шунинг учун унингборлиғига табиатдаги борлиқ хусусиятларининг ҳаммаси тегишли. Инсон танаси борлиқдан йўқликка айланади. Шунинг билан бирга бутунлай йўқ бўлмайди, бошқа ҳолатга ўтади. Табиатнинг абадиёт оламига қўшилади.

Инсонборлиғининг табиий-ижтимоий томонларини ҳисобга олиш керак. Чунки инсон борлиги даставвал ижтимоий борлиқдир. Инсонларнинг ўзаро муносабатлари, моддий ишлаб чиқариш жараёни ва ундаги муносабатлар жамиятнинг моддийборлиғини, ижтимоийборлиғини, ижтимоий борлиқни ташкил этади.

Демак, инсоннинг табиийборлиғи билан ижтимоийборлиғи биргаликда инсонборлиғининг асосини ташкил этади.

Инсонборлиғининг ўзига хос томони нимада. Инсон табаит қонунларига амал қилиш билан бир қаторда жамият қонунларига ҳам амал қилади. Бироқ инсоннинг қонунларга амал қилиши унинг иродаси ақл-идрокига боўлиқ. Шунга кўра, инсон фаолиятида эркинлик мавжуд. У заруриятни танлаб олиш имкониятига эга. Инсон ижтимоий муносабатларни ўз онги, иродаси билан англаб етади. У ўзборлиғини

билиш, тушуниш ўз фаолиятини маънавий ахлоқий, социал сабабларга кўра, бошқариб туриш хусусиятига эга.

Инсон пайдо бўлганидан бошлаб ўзининг асосий белгиси: «табиати», ижтимоий-тарихий моҳияти асосида ривожоланиб келмоқда. Инсон моддий неъматлар ишлаб чиқариб, тарихий тараққиёт жараёнида ўзининг маънавий қобилиятини номаён қилади. Меҳнат фаолияти жараёнида унинг инсоний хислатлари шаклланиб, такомиллашиб боради. Инсон ўз эҳтиёжини қондириш учун моддий неъматлар ишлаб чиқарар экан, унинг эҳтиёжи ҳам тарихий жараёнинг маҳсули сифатида шаклланиб боради.

Инсоннинг табиатдан ажралиши ва ижтимоийлашиши учун ҳаёт кечириш фаолиятини вужудга келтиради. Меҳнат биргаликдаги ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятга айланади. Одам фақат жамиятдагина ўзини табиатнинг асос кучларидан ҳимоя қилинган деб ҳис қилади. Шахс жамиятдан жой олар экан, ўзининг ижтимоий меҳнати билан турли-туман мураккаб муносабатларни амалга оширади. Одамлар бир-бирларидан қанчалик фарқ қилмасинлар, уларнинг барчасининг моҳияти ижтимоий муносабатлар билан характерланади. Чунки инсон бошқа одамлар билан муносабатлардагина ўзининг қобилияти, талантини ривожлантиради.

Инсонлар турли туман халқлар, миллат ва элатларни ташкил этишлари ва қуруқликнинг турли жойларда яшашларига, қарамай уларнинг умумий томонлари мавжуд.

1. Инсонлар меҳнат қиладилар, меҳнат қуроллари орқали моддий неъматлар ишлаб чиқарадилар.

2. Ҳаммалари нима яхши-ю, нима ёмонлигини, улар ўртасидаги зиддиятни ҳам биладилар.

3. Тарихнинг ривожланиши билан уларнинг ҳиссиёти, идроки ва ақлий қобилиятлари ҳам ривожланади.

4. Жамиятсиз яшай олмайдилар, шаклланмайдилар.

5. Одамлардаги шахсий сифатлар ижтимоий муносабатлар билан белгиланади, улар у ёки бу турдаги маълум объектив, ижтимоий муносабатларга таалуқли бўлади.

Инсонларнинг ҳаётий фаолиятлари олдиндан белгиланмаган, дастурлаштирилмаган, балки онгли иродавий характерга эга. Натижада инсон ўз ақли, иродаси орқали эркин ҳаракат қилади, ўзини ўзи тийиб, виждон «суди» олдида жавоб беради, маъсулиятни ҳис қилади.

Инсонборлиғининг ижтимоий вазифалари ана шулардан иборат.

Маънавий борлиқ.

Маъаният масаласи ҳамма вақт файласуфларни қизиқтириб келган. Чунки инсоннинг табиатборлиғидан фарқи унинг маънавийборлиғидадир.

Инсоннинг маънавий ҳаёти жуда мураккаб бўлиб, турли масалаларни ўз ичига олади. Мана шунинг учун бу соҳа турли фанларнинг ўрганиш объектидир. Жумладан, социология, психология, тилшунослик,

педагогика, физиология, антропология, кибернетика, информатика ва бошқа фанлар ҳам онг муаммоси билан шуўулланади.

Инсон маънавийборлиғи ташқи олам билан сабабий боўланган бўлса-да, ўзининг ички қонунияти ва тузулишига эга.

Фрейд инсон фаолиятида уч босқични ажратади: 1. Онг (мен) 2. Онгсизлик (у), 3. Мендан ташқари (ижтимоий онг), у бу «учлик» асосида онгсизлик ётади, деган ғояни илгари суради. Унинг издошларидан Фромм эса онгни белгиловчи асос деб тушунади. Чунки инсон даставвал онгли мавжудот, фақат онггина инсон маънавиятининг асосини ташкил этади, дейди у. Инсон маънавийборлиғи руҳий таҳлил фалсафасида икки асосий шаклда намоён бўлади: 1) конкрет инсондан ажралмаган индивидуал руҳият: 2) индивиддан ташқарида (Фрейдча, онгдан юқори) объектив мавжуд бўлган маънавият, бу ижтимоий онг шаклларида намоён бўлади.

Онг бир бутун аспект сифатида инсоннинг ўй ва ҳоҳшилари, тамойил ва мезонлари, турли қарашлари йиўиндисини ўз ичига олади.

Маъанавий борлиқ макон ва замонда ўзига хос шаклда мавжуд бўлади. У физик макон ва замондан фарқ қилади, чунки фикр маълум бир лаҳзада ўтмишга ҳам, келажакка ҳам сакраб ўтиши мумкин. У, ўзининг ички қонуниятига кўра, «вақтинчалик» хусусиятига эга бўлиб, онгнинг ривожданиш (динамикаси)ни ташкил этади. Мана шундай қилиб, астрономик, биологик, тарихий хусусиятга эга бўлган вақтни онг ўз қонуниятига мослаштиради, мавҳумлаштиради, синтезлаштиради, тафаккур орқали таҳлил қилади.

Фалсафий нуқтаи назардан онгнинг тузулишини аниқлашда, фикрлаш материалларини тартибга солишда интелектуал фаолият ва янги ғояларни яратиш каби босқичлар алоҳида аҳамият касб этади.

Онгсизлик (ноонглик) инсонборлиғини билишда алоҳида аҳамиятга эга. Руҳий таҳлил фалсафасида онгсизлик (у) инсон табиатини билишнинг асосий омили сифатида талқин қилинади. Онгсизлик кенг маънода шахснинг онгдан ташқаридаги барча руҳий жараён, усул ва ҳолатни ўз ичига олади.

XVIII аср немис файласуфи Лейбниц онгсизликни руҳ пастки қатламининг шакли онгнинг ноаниқ қоронўи томони деб ҳисоблаган. Кант эса онгсизликнинг ҳиссий билиш билан алоқадор бўлган интуиция муаммосига боўлаб изоҳланган.

Романтик фалсафанинг вакиллари (Э.Гортман, Шопенгауэр) онгсизликни ижоднинг манбаи сифатида универсал тамойил даражасига кўтарганлар.

Онгсизлик масаласига айниқса руҳий таҳлил асосчиси Фрейд алоҳида аҳамият берган. Фрейд онгсизликни физиологик таҳлил қилишдан воз кечди. Онгсизлик ўзининг ички қонуниятига руҳий иррационал кучга эга эканлигини айтади. Онгсизликни онг орқали бошқариш мумкин, бироқ бунинг учун инсоннинг руҳийборлиғини таҳлил қилиш керак, дейди.

Руҳий таҳлил фалсафасининг яна бир вакили Юнг индивидуал онгсизликдан ташқари коллектив онгсизлик ҳам мавжуд, деган фикр

билдирди. Бу маълум бир гуруҳ, миллат, халқ ва бутун инсониятга тегишлидир. У баъзи халқларнинг ёвуз, урушқоқ, ўалаёнчи бўлишини ҳозирги даврдаги экологик ва ядровий ҳалокатни коллектив онгсизлик билан изоҳлайди. Бу таълимот XX аср фалсафасига ўз таъсирини ўтказди. Ҳозирги замон фалсафасида руҳий таҳлил фалсафасининг таъсири жуда катта. Индивидуал онгсизликка қуйидагилар киради: инсоннинг ўз танаси, руҳияти ва ҳолатини билмаслиги, кўр-кўрона бировлар фикрига эргашиш, туш кўриши, интуиция ва бошқалар. Инсон маънавийборлиғи руҳий таҳлил фалсафасида икки асосий шаклда намоён бўлади: 1) конкрет инсондан ажралган индивидуал руҳият. 2) индивиддан ташқарида (Фрейдча онгдан юқори) объектив мавжуд бўлган маънавият, бу ижтимоий онг шаклларида номоён бўлади.

Фрейд онглилик турли символлар, белгилар орқали номаён бўлганидек, онгсизлик ҳам турли символлар орқали ифодаланишини исботлади. Онгсизлик, руҳий ҳолат сифатида туш кўришида, кишиларнинг уйқусираши (алахсираш)да, турли маъносиз фикрларда намоён бўлади. «Буни билиш» керак, шундагина инсонда яшириниб ётган руҳий ярани аниқлаш мумкин бўлади», дейди Фрейд.

Инсон ўз фикрини эркин, ихтиёрий баён этишни маънавий эркинликнинг, шахс такомиллашувининг, инсонборлиғининг ўзига хос шарти эканлигини руҳшунос олимлар бир неча бор таъкидлаганлар. Эркин «ўзбошимчалик) билан, ҳатто асоссиз равишда ўз фикрини баён этиш ижод учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини немис ёзувчиси Д.Берне 1823 йилда ёзган «Уч кун ичида» қандай қилиб ўзига хос ёзувчи бўлиш мумкин?» номли асарида баён қилган. Муаллиф эндигина ижодини бошлаган ёш ёзувчига 3 кун ичида миясига келган ҳар қандай фикрни қоўозга туширишни маслаҳат беради. Натижада ёзувчи бошқаларда учрамаган, бетакрор фикрларни баён этган. Фрейд бу асарни ўқиб чиққач, асар унинг таҳлилига жуда мос келганини таъкидлайди. Фрейд онгсизликдаги руҳий энергия жинсий майлик асосида пайдо бўлишини, унинг фаоллигини олўа қараб такомиллашиб борадиган руҳий жараён, эканлигини кўрсатади. У ҳам онг сингари фасл ва такомиллашиб туради, дейди.

Демак, онгнинг фаоллиги тўғрисида гапирганда, онгсизликнинг фаоллигини ҳам назарда тутиш керак. Фрейд инсоннинг онгсиз фаолияти хилма-хил руҳий ҳолатлар ва жараёнлардан (уйқу, туш, турли автоматик бажариладиган ҳодисалар, интуиция, кўр-кўрона биров фикрига аралашиш ва бошқалар) иборат бўлиб, уларнинг барчаси ҳам инсон фаолиятида бир хилда ўрин тутмаслигини, баъзилари фаол, бошқалари суст иштирок этишини ёзади. Олим, айниқса, ижод ва интуициянинг ўта фаолигини таъкидлайди. Демак, ҳар қандай ижоднинг асосида онгсизлик ётади. Ҳозирги замонда Фрейд таълимоти асосида кўплаб санъат асарлари яратилмоқда.

Ўз-ўзини англаш шахс онгининг эгаси сифатида унинг дунёга бўлган муносабатини маълум даражада фаоллаштиради. Ўз-ўзини англаш инсоннинг ўзига бўлган муносабатни кўрсатади. Бунда ҳар бир шахс ўз

имкониятларини ўзи баҳолайди. Бироқ ўз-ўзини англаш даражаси, структураси турлича бўлиб, ривожланиб турувчи руҳий борлиқдир. Унинг дастлабки шакли ўз ҳолатини, аҳволини билишдир. Бунда инсон ўз соўлигини, организмидаги аҳволини ҳис қилади.

Ўз-ўзини англаш билишнинг босқичигина бўлиб қолмай, балки ўз-ўзини текшириш, жиловлаб туриш, баҳо бериш, эркин фаолиятни ҳам ўз ичига олади.

Ўз-ўзини англаш ҳар бир инсондаги онгнинг ажралмас қисмидир. Ҳар бир инсон ўзининг яшашини англамасдан мавжуд бўлмайди. Инсон ўз-ўзини англаш жараёнида ўзининг ҳамма сезги аъзоларини тўла кўриш, ҳис қилиш, билиш имкониятига эга эмас. Масалан, инсон ўз-ўзини кўра олмайди. Бунинг учун у ойнага қараш, унда ўзини кўриши ва ойнадаги акс худди ўзи эканлигини англаб етиши керак (ҳайвонлар ойнада ўз аксини англайди). Демак, инсон ўз аксини тушуниши (кўриши) учун маълум онгга эга бўлади ва англаш хусусияти билан ҳайвондан фарқ қилади. Инсон даставвал ўзининг одам эканлигини англаб етиши керак. Бу эса бошқа одамлар билан бўлган муносабатида, таълим-тарбияда ва ижтимоий муҳитда шаклланиб боради.

<u>Истиклол ва маънавий камолот.</u> Ўзбекистон келажаги буюк давлат экан, бу буюклик ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан камолотга эришишни тақозо этади.

Шунинг учун мамлакатимиз йўқотилган маънавиятимизни тиклаш, маънавий инқирозни тўхтатиш, покланиш ва маънавий камолга эришиш йўлидан бормоқда.

Республикамиз Президенти одамлар, айниқса, раҳбарлар халққа ҳалол хизмат қилиши, маънавий жиҳатдан етук инсонлар бўлиши, халқ ишончини қозониши кераклигини бир неча бор уқтириб ўтади.

Инсон маънавий баркамол бўлиши учун дунёни тушуниши, унинг қонуниятларини ўрганиши, ўзини шу дунёнинг бир қисми эканлигини ва унда тутган ўрнини англаб етиши керак.

Олимларнинг таҳлилига кўра, инсоният шундай чегарага етиб келдики, маънавий покланиш қилмай илож йўқ ***<u>ёки маънавият тикланади ёки ҳалокат юз беради</u>***. Учинчи йўл йўқ. Бундан қутулиш учун ҳар бир одам инсоният ва яшаб турган дунё тўғрисида, унинг тақдири ҳақида юксак масъулият ҳис қилиши, келажак учун изланиши курашиши керак. Бу инсон моддий фаровонлик учун кураши баробарида маънавий камолот сари интилиши, ўз билимларини бойитиб, маънавият сирларини чуқурроқ билиши керак деганидир.

Бироқ ҳозирги кунда инсон руҳий дунёсини, мутлоқ ва алоҳида руҳни ўрганиш жуда паст даражада. «Дунёвий руҳ», «дуёнвий маънавият», «Олий ҳақиқат», «Инсон ва оллоҳ бирлиги», «Коинотнинг узвийлиги» каби масалалар фан тизимидан чиқариб юборилган, фалсафа ва саънат даражасидагина таҳлил қилинган эди. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб олимлар юқоридаги масалаларни илмий онг даражасига кўтаришга киришдилар. Улар инсон руҳиятини таҳлил қилдилар, биоэнергетика

назариясини, космос билан инсон ўртасидаги муносабатни текшира бошладилар. Ҳозирги даврдаги ўта муҳим ўзгаришлар инсон руҳияти билан боўлиқ эканини, инсоният олдидаги ядровий ҳалокат, экологик муаммолар ҳам инсон маънавиятининг бузилиши оқибати, унинг зоҳирий томони эканлигини айтмоқдалар. Фожианинг асосий сабаби инсонинг ўзида экан, чунки дунёни ўзгартириш керак бўлади. Бу эса анча мушкул масала. Негаки, инсонни ўзгартириш ҳам ички, ҳам ташқи омилларга боўлиқ.

Юқорида айтганлардан инсон ўзини яхши билмаганлиги, маънавиятнинг моддийликдан орқада қолганлиги, ҳиссиёт билан ақл, онглилик билан онгсизлик (онг ости, англаб етмаган) ўртасидаги муносабатлар нотўғри талқин қилинганлиги сабабли бу фожиалар келиб чиққан, деган хулосага келиш мумкин.

Ҳозирги замон руҳшунос олимлари инсондаги касаллик сабаблари руҳият билан боўлиқлигини аллақачон исботлаганлар, инсон жисмонан соўлом бўлиши учун уни даставвал руҳий, ақлий ва ахлоқий соўломлаштириш кераклигини таъкидлаганлар. Доктор С.Н.Лазеревнинг тажрибаси ҳар қандай жисмоний касалликнинг руҳий сабаби борлигини кўрсатди. Бунда инсон руҳиятида бузилиш рўй беради. Бу инсондаги информацион-биоэнергитек муносабатларнинг бузилиши натижасидир. Бу бузилиш инсон маънавиятининг заҳарланиши, инқирозга кетиш билан боўлиқ. Инсоннинг маънавий тубанланиши, унинг нопоклиги, ёлўончилиги, бировга қасд қилиш, хуллас, бошқаларга ёмонлик қилишдан бошланади.

Ҳозирги замон фани шуни исботлаяптики, агар одам ўта худбин бўлса, ўз манфатидан бошқа нарсани кўра билмаса, маълум давргача мувозанат сақланиб қолса-да, бари-бир ҳужайраларда бузилиш бошланади. Чунки худбин одам ҳамма нарсага эга бўлишни истайди, ўзидан бошқани ўйламайди. Бу ҳужайраларга ўта катта юк беради, организмни ишдан чиқаради. Оқибатда унинг руҳиятида шунчалик қашшоқлик бошланадики, у ўз манфаати йўлида худони ҳам эсдан чиқаради. Бу маънавий тубанликдир. Ахир иймонли одам бошқаларни ҳам, ўзидан ташқаридаги мавжудотларни ҳам унутмайди, инсофли, диёнатли бўлади. Бошқаларни эсдан чиқарган одам руҳиятида биоэнергетик ҳолат бузилади.

Моддий олам асосини билишга интилиш материя ҳақидаги тасаввурларни ривожланишига сабабчи бўлди. Материя борлиқнинг объектив реаллик шаклини ифодаловчи энг умумий тушунчадир.

Ҳақиқатан ҳам умуман материя абстракт фикрнинг маҳсули бўлиб, реал оламда «умуман материя» йўқ, учрамайди. Унинг уч муҳим жиҳати бўлиб, биринчидан, материя фалсафий категория, иккинчидан, объектив реалликни моддий воқеаликни ифодаланиши, учунчидан материяни билиш мумкинлигидир.

Материя атрибутлари ичида унинг асосий яшаш усули мавжудлик шакли икки хил бўлиб, бири ҳаракат, иккинчиси фазо ва вақт (ёки макон ва замон)дир. Ҳаракатнинг 5 та асосий шакли 1) механик ҳаракат (жисмларни

фазода силжиши, ўрин алмашиши); 2) физик ҳаракат (иссиқлик, ёруўлик, электр, магнитизм); 3) кимёвий ҳаракат (кимёвий бирикиш ва парчаланиш, агрегат ҳолатларининг бир-бирига ўтиши); 4) биологик ҳаракат (органик ҳаёт); 5) ижтмоий ҳаракат.

Фазо материянинг тузилиш таркиби, кўламини, оламдаги нарсаларнинг ўзаро жойлашиш вазиятини ифодаласа, вақт-жараёнларнинг давомийлигини, ҳодисаларнинг кетма-кетлиги тартибини ифодалайди.

Фазо вақтнинг турли ҳисоб системаларида турлича намоён бўладиган, миқдорий катталиклар билан, яъни ўлчаш мумкин бўлган, ташқи алоқадорликларда кўзга ташланадиган ўзгарувчан ва нисбий характердаги хусусиятлари борки, уларни миқдорий ёки метрик хусусиятлар дейилади. Фазонинг гомогенлик (бир жинслилик), изотропик (ва анизотропик) хусусиятлари бор.

Вақтнинг материя хусусиятлари: давомийлик, бир жинслилик, анизатропикликдир. Материя хусусиятларининг ўзгариши материя сифатларини ўзгаришига жиддий таъсир қилмайди.

Топологик хусусиятларининг ўзгариши билан моддий объектларни тузилишида туб сифатий ўзгаришлар содир бўлади. Фазонинг уч ўлчамлилигидан келиб чиққан ҳолда узлуксиз ва узлуклилик, ўлчамлилик ва боўланганлик, компактлилик, тартиблашганлик, чегарасизлик, фазонинг топологик хусусиятлари ҳисобланади.

Вақтнинг топологик хусусиятларига эса узлуксизлик, орқага қайтмаслик, бир ўлчовлик, чизиқли тартибланганлик ва боўланганлик киради.

Материяга ҳаёт бахш этувчи атрибут ҳаракат бўлса, фазо ва вақт унга шакл бахш этади, уни шакллантиради, ривожлантиради, равнақ топтиради.

<u>Таянч иборалар:</u>

Борлиқ, табиат, экология, ижтимоий борлиқ, онг, онгсизлик, ўз-ўзини англаш, истиқлол ва маънавий камолот, Фрейд, руҳий таҳлил фалсафаси.

<u>Такрорлаш учун саволлар:</u>

1. Борлиқ фалсафий категория сифатида.
2. Борлиқнинг асосий шакллари.
3. Бирламчи ва иккиламчи табиат.
4. Инсонборлиғи.
5. Маънавий борлиқ

<u>Адабиётлар:</u>

1. И.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. 1999 й.
2. И.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» 2000 йил 8 июнь.
3. Введение и философии. Част 2.М. 1990 й.
4. Мир философии 1 част М.1999 й.
5. И.Раҳимов, фалсафа Т. 1998 й.
6. Фалсафа (Э.Юсупов, таҳрири остида) Т.1999 й.

8-Мавзу: Ривожланиш ва ўзаро алоқадорликнинг умумий қонуниятлари. Фалсафий категориялар.

Режа:

1. Ўзгариш ва тараққиёт жараёнида такрорланиш тамойили. Қонун тушунчаси, унинг моҳияти ва фалсафий талқини.
2. Воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддият диалектикаси. Унинг табиат ва жамиятдаги хусусиятлари.
3. Оламнинг мавжудлиги-миқдор ва сифат воқелиги тарзида. Тараққиётда тадрижийлик тамойили.
4. Зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар тараққиёт манбаи эканлиги.
5. Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамойили. Ворислик ва янгиланиш.
6. Категория тушунчаси.

Алоҳидалик (айримлик), хусусийлик, умумийлик, система, структура, элемент.

7. Моҳият ва ҳодиса. Мазмун ва шакл. Сабаб ва оқибат. Зарурият ва тасодиф. Имконият ва воқелик.

Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши, ривожланиши, улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўзаро таъсир каби масалалар қадимдан мутаффакирлар, олимлар, файласуфлар ўртасида турли баҳс, мунозара, тортишувга сабаб бўлган. Чунки улар тўғрисидаги аниқ билимга эга бўлмасдан туриб, олам ва унинг тараққиёти, ривожланиш манбаи, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳамда, энг асосийси, келажак ҳақида илмий тасаввурга эга бўлиш қийин.

Атрофимиздаги жамики нарса-ҳодисалар, яъни энг майда заррачалардан тортиб то Ер, Қуёш, Коинотгача барчаси шу жумладан, кишилик жамияти ҳам, доимо ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир.

Улар ўртасида абадий ўзаро боўлиқлик, ўзаро таъсир ва алоқадорлик мавжуд. Оламда ўз-ўзидан, тасодифий равишда ҳеч қандай ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам юз бермайди.

Боўланишларнинг турлари. Биз нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши ва ривожланишига улар ўртасидаги боўланиш ва алоқадорлик, таъсир ва акс таъсир асос бўлади, деймиз. Албатта оламдаги ҳар қандай боўланиш ҳам ривожланишга сабаб бўлавермайди. Чунки бу боўланишларнинг кўлами, моҳияти, таъсир кучи ва доираси турлича. Уларни ана шу хусусиятларига қараб, ***зарурий ва тасодифий, ички ва ташқи, бевосита ва билвосита, муҳим ва муҳим бўлмаган*** ва ҳоказо боўланишларга ажратиш мумкин.

Шунингдек, оламда бошқа воқеа ёки ҳодисалардан алоҳида, улар билан боўлиқ, ўзаро алоқадорликда ва таъсирда бўлмаган бирорта ҳам воқеа ёки ҳодиса мавжуд эмас. Демак, ўзаро боўланиш ва таъсир натижасида нарса-ҳодисаларда ўзгариш содир бўлади.

Лекин барча ўзгаришни ҳар доим ҳам бирданига, яққол сезиш мумкин эмас. Чунки оламнинг намоён бўлиши турли даражада бўлганлиги сабабли, ўзгаришлар ҳам турличадир.

Масалан, янги туўилган чақалоқнинг бир ҳафта, бир ой, ярим йил мобайнидаги ўзгаришини, яъни улўайишини ёки бўлмаса, табиатдаги қиш фаслидан баҳор фаслига ўтишдаги ўзгаришларни оддий кўз билан яққол сезиш мумкин. Лекин бирон жонсиз предмет, масалан, Ер қаърсидаги ички жараёнларни маълум даврдан кейин сезиш мумкин. Ана шу сабабдан ҳам одамлар зилзилалар, вулқонлар отилиши каби офатлар қаршисида лол, гоҳида эса ўафлатда қолиб келмоқдалар. Яъни ташқи факторлар (инсон фаолияти, ёруўлик, иссиқлик, намлик, атмосфера босими) натижасида рўй берган ўзгаришларни кўз кўради, қулоқ эшитади. Хуллас, улар осон англаб олинади, очиқ ойдин намоён бўлади. Улардаги ўзаро боўлиқликни ҳам осон кўриш, илўаш мумкин. Ана шундай осон кўриш ва илўаш мумкин бўлган, очиқ-ойдин рўй берадиган воқеа, ҳодиса, натижага нисбатан "зоҳирийлик" тушунчаси, моҳиятини илўаш қийин бўлган ва мураккаб ички сабаблар натижасида кечадиган жараёнлар ва ўзгаришларга нисбатан "ботинийлик" тушунчаси қўлланилади. Ўрта асрларда, айниқса тасаввуф фалсафасида бу икки тушунчага алоҳида эътибор берилган.

"Ҳаракат тушунчаси "Борлиқ фалсафаси" мавзуида ёритилганлиги сабабли, бу ерда унинг қуйидаги қисқа таърифи билан чекланамиз: ***ҳаракат деб оламдаги ҳар қандай ўзгаришга айтилади***. Ривожланиш тушунчаси эса қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон илгарилаб борувчи ҳаракатни ифодалайди. Лекин бу жараён гоҳ тўғри чизиқли, гоҳ аста-секин кенгайиб борадиган спиралсимон шаклдаги ҳаракатдан иборат бўлиши мумкин.

Бунда доимий бир томонга, масалан, вақтнинг ўтмишдан келажакка томон ўтиши ҳам, лекин маконда воқеа ва ҳодисаларнинг такрорланиши, замонда орқага қайтишлар ҳам содир бўлиб, туради. Баъзида тараққиётнинг маълум бир босқичида олдинги босиб ўтилган давр такрорлангандек бўлади, аммо бу илгаригидан фарқ қиладиган бошқачароқ тарздаги юқори даражадаги такрорланишдир.

Ҳеч қачон бир хил тонг отмайди, деб бежиз айтмайдилар. Холбуки, ҳар куни тонгда ўша Қуёш чиқади, ўша тоўу-тошларни, боўу-хиёбонларни, биз яшаётган заминни ёритади. Одамлар ҳам, иш ва ташвишлар ҳам ҳамон ўша-ўшадек. Кимдир ишга шошади, кимдир ўқишга яна илгариги кундек бекорчиликдан зерикади. Аммо дунё ўзгармайдими бу бир куннинг ичида?, унда минглаб болалар туўилмайдими, сон-саноқсиз жараёнлар рўй бериб, Ер сайёрасининг турли бурчакларидан бошқа жойларга қанчадан-қанча ахборотлар етиб борадими?

Она замин ўз ўқи ва қуёш атрофида айланишни давом эттирмадими?

Буларнинг барчаси бир куну-тунда рўй берган ботиний ва зоҳирий ўзгаришларнинг намоён бўлишидир.

Қонун тушунчаси. Дунёнинг мавжудлиги ана шундай ботиний ва зоҳирий ўзгаришларнинг абадий такрорланиб туришидан иборатдир. Бу такрорланишлар эса ўз моҳияти ва хусусиятларини сақлаб қолганликларидан қонун ва қонуният тусини олган.

Масалан, биз Ньютон томонидан кашф этилган бутун олам тортилиш қонунини ўрганганимизда ана шундай ҳолни идрок этганмиз. Бу қонуннинг асосий моҳияти бутун оламдаги нарсаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги тамойилининг доимий такрорланишини ҳар сония ва ҳар дақиқа бу ҳолатнинг содир бўлиб туришини исботлайди.

Хўш қонун ўзи нима? У киши ва умуман, жамият ҳаётида қандай аҳамиятга эга? қонунни билмасдан, ўрганмасдан туриб яшаш мумкинми? қонун тушунчаси кундалик ҳаётимизда нисбатан тез-тез ишлатиб турадиган тушунчадир. Хусусан, физика ёки кимё қонунлари деймиз, табиат қонуни ёки бўлмаса, иқтисодий қонунлар, юридик қонунлар ва ҳ.к. Бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларининг учинчиси ҳам қонун тўғрисида бўлиб, унда барча соҳада қонуннинг устуворлиги таъминланиши таъкидланади. Юқоридагиларни бирлаштириб турадиган, барчаси учун ҳам умумий бўлган хосса, хусусиятлар борми?

Энг аввало, шуни айтиш керакки, оламдаги барча нарса табиат жамият ва инсон тараққиёти маълум қонунлар асосида амалга ошади. Фанларнинг (ижтимоий, гуманитар, табиий ва ҳ.к.) асосий вазифаси ҳар бир соҳа бўйича тадқиқот ўтказиб, қонунларни кашф қилиш ёки уларнинг амал қилиш хусусиятларини ўрганиш ва очиб беришдан иборат.

Қанча кўп қонун кашф қилинса, тараққиёт шунча тез бўлади. Тараққиёт қонунларини билмасдан туриб, ривожланишга эришиш қийин.

Яқин ўтмишда иқтисодиётнинг ўзига хос қонунларини писанд қилмай, турли хил съезд, пленум, конференция қарорлари асосида эксперементлар ўтказиб, барча учун фаровон ҳаёт-коммунизм жамиятини барпо қилмоқчи бўлишганини ва бу қандай оқибатларга олиб келгани барчага маълум.

Ҳозирги мустақил Ўзбекистон барча ривожланган мамлакатлар сингари ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат, фуқаролик жамияти барпо қилиш йўлидан бормоқда. Бунда умумбашарий қонунлар ва мамлакатимизминг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинган.

Энди шундай савол: Нима учун инсон қонунни билиши керак?

Бунда оддий мисолларга мурожат қиламиз: ёз ойларида барча одамлар иссиқ кийимлар (этик, пальто, қўлқоп ва ҳ.к.) сотиб олишади, ўтин ёки кўмир жамлаб қўйишади ва ҳ.к. Нима учун? Чунки улар табиатнинг битта қонунини, яъни фаслларнинг ўзгариши, ёздан кейин куз, ундан кейин қиш келишини жуда яхши билишади.

Ёки яна бир, жўнроқ бўлса-да, мисол: сизга биров уйнинг 5-қаватидан ташласанг, фалон пул бераман деса, рози бўлмайсиз. Нима учун? Чунки сиз И.Ньютон кашф қилган "Бутун олам тортилиш қонунини яхши биласиз. Балки билмассиз ҳам ҳавонинг ўз жисмингиздан зичлиги

камлигига эътибор қилмассиз ҳам, дейлик. Аммо сиз бу ҳолда омон қолишингиз қийинлиги, майиб бўлишингизни яққол тасаввур қиласиз.

Инсон қонунларни билиши, уларга амал қилиши доирасида эркиндир. Эркинлик нима? Эркинлик англаб олинган заруриятдир. Ҳар қандай қонунга хос белгилардан бири зарурийлик, яъни объектив тарзда амалга ошиш, ўз-ўзидан намоён бўлишдир. Эркинлик эса ана шу зарурийликни англаб олиш ва амал қилишдан иборат фаолиятни англатади.

Юристларда шундай ибора бор: "қонунни билмаслак жавобгарликдан холис қилаолмайди". Ана шу туфайли сиз юридик қонунларни қанча яхши билсангиз, ўзингизнинг фаолиятингизни шунга мослаб олиб борасиз. Демак, шунча эркин бўласиз. Бу ҳолда сиз нима қонуний нима эса қонуний эмаслигини яхши биласиз, қонунига хилоф қадамлар қўймайсиз.

Юқоридаги фикрлардан хулоса қилиб, қонунга қуйидагича таъриф бериш мумкин: ***Қонун оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим зарурий умумий ва такрорланиб турувчи боўланишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир.*** Энди қонуннинг белгиларига тўхталамиз.

-Қонун турли-туман алоқадорликлар, боўланишлардан фақат муҳимларини, яъни шундай боўланишларни ифодалайдики, булар оламнинг мавжудлиги, ўзгаришлари ва ундаги нарса ҳамда ҳодисаларнинг моҳиятидан келиб чиққан бўлади;

-Қонун зарурий боўланишларни ифодалайдики, яъни тасодифий боўланишлар, гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқолиб кетадиган боўланишларга асосланмайди.

-Қонун нарса ва ҳодисаларнинг умумий боўланишларини ифодалайди.

-Қонун нисбатан барқарор, такрорланиб турувчи боўланишларни (муносабатларни) ифодалайди, яъни бир сафар юз бериб, иккинчи сафар юз бермайдиган боўланишларни қонун қамраб олмайди. Масалан, 2001 йили қишдан кейин баҳор келиб, 2002 йилда қишдан кейин бирданига ёз келишини тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки, бу табиат қонуни-фасллар ўзгариши қонуни доирасига кирмайди.

Табиат қонунларининг яна бир энг муҳим хусусияти у объектив характерга эга, яъни у инсонга ҳам, инсониятга ҳам боўлиқ эмас. Бирор киши, ҳатто миллатнинг иродаси билан ҳам, табиат қонунига туб ўзгартириш киритиш ёки уни бутунлай йўқ қилиш мумкин эмас. Чунки бу қонунларнинг асосини ташкил қилган боўланишлар, муносабатлар объектив хусусиятга эга.

Оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир-бирини тақазо қиладиган ва шу билан бирга, бир-бирини истисно қиладиган қарама-қарши томонлар бирлигидан иборат. Демак, воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддиятнинг бўлиши ҳам одатий ҳол. Масалан, иссиқ ва совуқ, оқ ва қора, кеча ва кундуз, электрнинг мусбат ва манфий зарядлари, яхшилик ва

ёмонлик, адолат ва жаҳолат ва ҳ.к. Қарама-қарши тамонлар бир-бирини инкор этади ва шу билан бирга бири иккинчисини тақазо этади, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Фараз қилайлик магнитнинг манфий заряди бўлмаса, у ҳолда ушбу нарса магнит бўла олмайди.

Борлиқ нарса, воқеа-ҳодисаларнинг турли-туманлигидан иборат. Лекин нарсалар қанчалик хилма-хил, турли-туман бўлмасин, улар ўртасида яқинлик, айнанлик мавжуддир. Масалан стол ва стул сифат жиҳатидан турли нарсалардир лекин барибир улар ўртасида ўхшаш томонлар, белгилар бор. Айтайлик, уларнинг ё ранги ёки бирхил материалдан ясалганлиги ёки бўлмаса вазни ўхшаш бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Айният тушунчаси нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга нарса-ҳодисалар бир-биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўк. Ҳатто дарахтнинг бир шохида ёнма-ён турган 2 барг ҳам бир-биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир-биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади.

Ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак бир-бирига ташқи тамондан тамомила ўхшаш бўлган Ҳасан ва Ҳусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Масалан, уларда фъел атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Тафовут нарса-ҳодисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Қарама-қаршилик деб эса, нарса, воқеа ҳодисаларнинг бир-бирини тақазо этувчи томонлари, кучларининг ўзаро муносабатларига айтилади.

Қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатни зиддият деган тушунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир махражга келиши, меъёрий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгиланиш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилишидан иборат бўлган абадий ва азалий мураккаб жараёндир.

Собиқ Иттифоқнинг мафкураси даражасига кўтарилган марксизмда асосан зиддиятга кўпроқ эътибор берилар эди. У мутлақлаштирилар ва жамиятга кўчирилиб, асосан, антогонистик зиддиятлар тўғрисида гапирилар ва уларнинг ечилиши инсониятни бахтли ҳаётга олиб боради, дея хаёл қилинар эди. Холбуки, инсоният, пайдо бўлибдики, унинг ҳаётида айният ва тафовут ҳам, зиддият ва қарама-қаршиликлар ҳам мавжуд бўлиб келмоқда. Одамзод зиддиятлар қамроқ бўлган, кишиларнинг хилма-хил интилиш ва мақсадлари, бир-биридан фарқ қиладиган ғоялари уйўунлашган, барқарорлик устувор бўлган жамиятни қуриш учун бош қотириб келмоқда.

Ана шундай интилишлар фанда "Конфликтология" (конфликт-зиддият логос-таълимот) деб аталадиган фалсафий йўналиш пайдо бўлишига олиб келган. Бу соҳа билан шуўилланадиган олим ва мутахассислар кофликтологлар деб аталади. Улар конфликтларни

келтириб чиқариш эмас, балки уларнинг олдини олиш ва жамият учун фойдали тарзда ҳал қилиш йўллари ва усуллари устида бош қотиришади.

Ҳар бир зиддиятни аниқланиши, ҳал қилиниши ўзгаришга, янгиланишга, бир сифатдан иккинчи сифатга, эскидан янгига ўтишга сабаб бўлади. Олам турли-туман бўлганлиги учун зиддиятлар ҳам хилма-хилдир. Масалан, ички ва ташқи зиддиятлар, асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлар мавжуд бўлиши. Улар ўртасида фарқ бўлиши билан бирга, мутлақ чегара ҳам йўқ. Чунки амалда, ҳаётда улар бир-бирига ўтиши, бирлашиб кетиши ва тараққиётда турли хил ўрин тутишлари мумкин.

Оламнинг мавжудлиги-миқдор ва сифат воқелиги тарзида ҳам намоён бўлади. Бунинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. ***Сифат нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди.***

Сифат нарса белги, уни шундайлигича кўрсатиб беради, жисмнинг барча хоссаларини боғлиқликда нимоён қилади.

Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ўхшашлиги ёки ўхшашмаслигини ифодалайди.

У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиўиндисидир.

Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас.

Сифатнинг ўзгариши, муқаррар суратда, хоссанинг ўзгаришига олиб келади. Бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат предметнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари, бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. ***Миқдор предметнинг ҳажми, ўлчови, оўирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади.*** Табиат ҳодисалари каби ижтимоий ҳодисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирма оўирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга. Бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти билангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи, кучлар тараққиёти, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган, яъни сифати бўлиб миқдори, миқдори бўлиб аксинча, сифати бўлмаган нарсаларнинг ўзи йўқ.

Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боўлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришларидан бошланади. Миқдор ўзгаришлари муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига таъсир этмайди. Миқдорий ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йўқолиб янги сифат юзага келади. Тараққиёт жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиши билан бирга сифат ўзгаришлари ҳам миқдор ўзгаришларига ўтади. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзаро чамбарчас боўланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи-***биринчидан***, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради. Ҳатто ҳодисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам миқдорий ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгаришларига ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади. ***Иккинчидан***, миқдор ўзгаришлари маълум вақтгача нарсаларга муҳим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босимида 100^0 гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди, кейин эса эса буўга айланади, сифатини ўзгартиради. Демак, сифат ўзгаришлари ҳодисаларни тубдан ўзгартириб, унинг бошқа ҳодисага айланишини тақозо қилади. ***Учинчидан***, миқдор ўзгаришлари аста-секин амалга ошади ва кўп ҳолларда сезилмасдан ўтади. Сифат ўзгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатда тўсатдан содир бўлади. ***Тўртинчидан***, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қараганда туб ўзгариш бўлиб ҳисобланади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларини англатадиган фалсафий тушунча бўлиб, тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган жараёндир.

Сакраш миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакраш нарса ва ҳодсаларнинг узлуксиз ривожланиш давомида тайёрланиб, шу узлуксиз ривожланиш моменти тугаб, узилиш содир бўлиши билан зарурий равишда юз беради. Сакраш бирданига, тўсатдан бўладигин ҳолатгина эмас, балки янги сифат элементлари кўпайиши орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳамдир.

Сакрашнинг турлари ўз характерига кўра табиат ва жамиятда хилма-хил бўлиб улар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Жамият тараққиётидаги сакрашнинг ўзига хос томони шуки, бу сакрашлар эски ижтимоий тузумни йўқ қилиш ва янги ижтимоий тузумни ўрнатадиган ижтимоий жараёнлар, тадрижий ривожланиш орқали амалга ошади. Бундай сакрашларни икки турга бўлиш мумкин: ***биринчиси*** портлаш йўли билан бўладиган сакрашлар. ***Иккинчиси*** секин-аста, тадрижий портлашсиз йўл билан бўладиган сакрашлар. ***Биринчи*** тур сакрашларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бунда нарса ва ҳодисаларнинг янги сифатга

ўтиши ниҳоятда тезлик билан юз беради ва кутилмаган натижаларни, тасодифий жараёнларни бошлаб юбориши, ҳатто салбий ҳолатларни келтириб чиқариши ҳам мумкин.

Сакрашнинг иккинчи турида эса, эски сифат элементларининг аста-секин йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг тўпланиши натижасида янги сифат пайдо бўлади.

Шундай қилиб сакраш қуйидаги жиҳатларга эга:

-***Биринчидан***, сакраш тараққиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараёндир.

-***Иккинчидан***, сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир.

-***Учинчидан***, сакраш эскини тугатиш ва янги сифатга мос келадиган ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал қилишдир.

Ҳодисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боўлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ҳодиса ўзининг аниқ инкор қилиш усулига, ўз навбатида аниқ сакраш шаклига эгадир.

Демак, ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ривожланиш миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро бир-бирига ўтиши орқали содир бўладиган жараёнлардан иборат. Борлиқнинг ҳамма соҳасида доимо эски умри тугаётган нарса ва ҳодисаларнинг барҳам топиши, янги нарса ва ҳодисаларнинг вужудга келиши жараёни содир бўлиб туради. Бундаги эскининг янги билан алмашиниши инкор деб аталади.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамойили ниҳоятда муҳим. Бунда ворислик эскининг инкори ва янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши инкорни-инкор қонунининг моҳиятини билдиради.

Мазкур қонунга мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ аксарият ҳолларда, эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади.

Инкор тушунчаси кундалик онгда "йўқ ", сўзи билан қўшилиб кетади, инкор қилмоқ-"йўқ" демакдир, бирор нарсани рад этмоқдир. Лекин диалектикада инкор кундалик онгда ишлатиладиган тушунчадан фарқ қилади. Диалектикада инкор қилиш тўғридан-тўғри "йўқ " дегани эмас, яъни нарсани мавжуд эмас, деб эълон қилмоқ ёки уни ҳар қандай усул билан йўқотиб ташламоқ эмас.

Инкорни диалектик тушуниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки эскининг баўрида вужудга келиб, ундан фойдаланиб қарор топишини тан олишдир. ***Диалектик инкорнинг муҳим икки жиҳати мавжуд: биринчиси***, эскининг ўрнига янгининг келиши табийи тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланса; ***иккинчиси***, у янгини эски билан ворисий боўлиқлигини ифодалайди. Инкорни-инкор қонунини тушуниш учун уни нега шундай деб аталишини

изоҳламоқ лозим. Фалсафанинг бу таълимотини икки марта такрорланувчи инкорда ифодаланиши оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб бориши ва оқибатда, ривожланиш узлуксиз эканлигидан келиб чиқади.

Бу қонунга кўра, ҳар бир мавжуд бўлган нарса ва ҳодиса ўзигача бўлган сифат ва миқдор инкор этилишнинг маҳсули, шу билан бирга, ана шу нарса ва ҳодисаларнинг ўзи ҳам шароитнинг ўзгариши, вақтнинг ўтиши билан инкор этилишига маҳкумдир. Демак, ҳар бир нарса ва ҳодисанинг ўзгариши ва ривожланиши ҳамиша икки ва ундан кўпроқ инкор этишлар билан амалга ошади. Инсоният тарихи авлодлар алмашинуви тарихидир, дейилганида ҳам ана шундай ҳол назарда тутилади.

Инкорни-инкорнинг яна бир белгиси шуки, тараққиётдаги даврийликнинг муайян ҳалқасида, яъни навбатдаги инкор босқичида унинг олдинги босқичидаги баъзи белгилар такрорланади. Масалан: дон ўсимликдан яна донга айланади, кейинроқ яна ўсимликка ва ҳоказо.

Инкорни-инкорнинг амал қилиши туфайли тараққиёт тўғри чизиқ шаклида эмас, доира шаклида бўлади, унинг охирги нуқтаси бошланўич нуқтага яқинлашади. Лекин бу яқинлашув унинг охирги нуқта билан туташиши бўлмасдан, балки юқори босқичда содир бўлиши сабабли тараққиёт спирал шаклга эга бўлади. Бу спиралнинг ҳар бир янги ўрами олдинги ўрамига нисбатан юқорироқ босқичда юзага келади.

Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги боўланишни буткул рад қилади, деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик илўор бўлмасин, у йўқ жойдан пайдо бўлмайди, балки эскининг қобиўида аста-секин шаклланади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда эскидан янгига ўтилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди, балки унинг ижобий томонлари сақланиб қолади ва ривожланиш давом эттирилади. Демак, янги билан эски ўртасида ворислик мавжуддир. Инкорни-инкор қонуни тараққиётда ворислик ва қайтарилувчанликнинг бирлигини тавсифлайди. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана шундан иборат.

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англашда катта аҳамият касб этади. Янги жамиятни барпо этишга қаратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани бутунлай йўқ қилишни билдирмайди. Аксинча, бу халқимиз тараққиёти жараёнида эришилган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ютуқларни сақлаб қолиб, уларни янада бойитиб, ривожлатиришдан иборатдир. Мазкур жараённинг асосий тамойили Ислом Каримовнинг янгисини қурмасдан, эскисини бузмаслик лозимлиги тўғрисидаги хулосасида яққол ўз асосини топган.

Ҳар қандай фаннинг ўзига хос қонунлари ва асосий тушунчалари бўлади. Масалан, физикада физик қонунлар, оўирлик, тезлик, куч каби тушунчаларга жуда кўп дуч келиш мумкин. Уларнинг аксарияти бу фан тарихида чуқур из қолдирган машҳур олимларнинг номи билан боўланган. Масалан физикада Ньютон, Фарадей, Авагадро ва ҳоказо. Математикани эса Пифагор, ал-Хоразмий, Карл Гауснинг қонунларисиз тасаввур қилиш

қийин. Худди шундай фалсафанинг фанлик мақомини белгилайдиган асосий тамойилар, қонунлар ва категориялар тизими ҳам бор. Уларни ўрганишдан аввал, қонун ва категория тушунчаларини англаб олиш зарур. Анъанавий тавсифларга кўра, "Қонун" фалсафий категория сифатида нарса ва ҳодисалар ривожланиши жараёнидаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, доимий такрорланиб турувчи, ички ўзаро боўланишлар, алоқалар, муносабатларнинг мантиқий ифодаси эканлигини кўриб ўтдик. Энди категориянинг моҳияти ва мазмуни билан қисқа танишайлик.

Категория ўзи нима? Бу сўз қадимги юнон тилидан олинган бўлиб: "изоҳлаш", "тушунтириш", "кўрсатиш", "таъриф" деган маъноларни англатади. Унинг мазмунидаги бундай хилма-хиллик қадимги даврларданоқ илмий тадқиқот йўналишига айланган.

Фалсафа тарихида уларни биринчи бўлиб Арасту таърифлаб берган. У ўзининг "Категориялар" деган асарида уларни категорияларни объектив воқеликнинг умумлашган инъикоси сифатида қараб, туркумлаштиришга ҳаракат қилган. Хусусан унингча қуйидаги категориялар мавжуд: "моҳият", (субстанция) "миқдор", "сифат", "муносабат", "ўрин", "вақт", "ҳолат", "мавқе", "ҳаракат", "азоб-уқубат". Бу туркумлаштириш ўз вақтида илмий билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Арасту "Метафизика" асарида "моҳият ", "ҳолат ", "муносабат " категорияларини ҳам изоҳлаган.

Умуман категорияларни фалсафа тарихида илмий мавзу сифатида ўрганишни айнан Арасту бошлаб берганлиги эътироф қилинади. Маълумки, унгача Юнонистонда кўпроқ политика (сиёсат) ва риторика (нотиқлик санъати) фанлари системалашган, яъни фан сифатида тизимга тушурилган эди. Чунки ўша даврда қўшинни, мамлакатни ва одамларни бошқариш учун сиёсат ва нутқ маданияти сирларини билиш катта аҳамиятга эга бўлган. Аммо ўша даврларда фалсафанинг қонунлари категориялари ва асосий таянч тушунчалари муайян тизимга тушурилмаган, изчил баён қилинган билимлар системаси сифатида шакллантирилмаган эди. Ҳатто Юнонистоннинг машҳур олими Суқротни ҳам ана шундай, ҳали шаклланмаган фан билан шуўуллангани ва ёшларни шу илм йўлига бошлаб, уларнинг нотўғри тарбиясига сабаб бўлганликда айблаган ҳам эдилар. Бу ҳол Суқротнинг буюк шогирди Арастунинг мазкур фаннинг аниқ система тарзида ифодалашга киришиши учун туртки бўлган. Олим фалсафанинг қонун ва категорияларини биринчи марта системалаштирган, таърифлаган ва фалсафани фан даражасига кўтарган. Ўша даврдан бошлаб фалсафа ўз қонунлари, тамойиллари, категория тушунчаларига эга бўлган фанга айланган. Шарқда бу масалага Форобий, Беруний ва Ибн Синолар ҳам катта аҳамият берганлар.

XVII-XIX асрларга келиб, фалсафий категориялар таҳлилида янги давр вужудга келди. Хусусан, И.Кант қарашларида категориялар "сифат" (реаллик, инкор, чегаралаш), "миқдор" (бирлик, кўплик, яхлитлик), "муносабат" (субстанция ва хусусият, сабаб ва ҳаракат, ўзаро таъсир), "модаллик" (имконият ва имкониятсизлик, воқелик, зарурият ва тасодиф)

тарзида изоҳланган. Кантдан фарқли ўлароқ, Ҳегель эса мантиқий категорияларни: "борлиқ" (сифат, миқдор, меъёр), "моҳият" (асос, ҳодиса, мавжудлик), "тушунча" (объектив, субъектив, абсолют ғоя) тарзида изоҳлаган.

Фалсафа фанининг категориялари ҳақидаги турли қарашларни умумлаштириб айтганда, уларнинг мантиқий тушунчалар сифатидаги қуйидаги тавсифлар бор: ***1) объектив воқеликнинг инъикоси;*** ***2) нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланиш ва алоқадорлигини мантиқий умумлаштирувчи билиш усули;*** ***3) нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши билан ўзгариб турувчи мантиқий тушунча;*** ***4) борлиқнинг мавжудлигидан келиб чиқадиган тарихий-мантиқий билиш даражаларидан бири.*** Кўпчилик мутахассислар категориялар олам, ундаги нарса ва воқеалар, уларнинг асосий ва такрорланиб турувчи алоқадорлигини ифодалайдиган кенг мазмундаги тушунчалардир, деган фикрга қўшиладилар. Шу маънода борлиқ, воқелик, ҳаракат, макон, замон, миқдор, сифат ва бошқалар фалсафанинг ана шундай категориялардир.

Фалсафада ўз хусусиятларига кўра, жуфт категориялар деб аталадиган: умумий боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар ҳам бор. Улар нарса ва ҳодисаларнинг муайян йўналишдаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий такрорланиб турувчи боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалайди. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайдиган умумий қонуният тарзида вужудга келган.

Алоҳидалик, хусусийлик, умумийлик. Улар нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон-замон муносабатларини конкрет тарзда намоён қилади. Умумийлик-оламдаги алоҳида индивидуал тарзда намоён бўлаётган нарса ва ҳодисаларнинг турфа, хилма-хил умумлаштирувчи хосса ҳамда хусусиятларнинг муштараклашган ҳолда намоён бўлишидир. Алоҳидалик ва умумийлик ўртасидаги боғланиш, алоқадорлик ва муносабат "хусусийлик" категорияси орқали ифодаланади. ***Биринчидан,*** бу категорияларнинг мазмуни оламнинг бирлиги, уларнинг мантиқий ифодаси конкретлик бўлиб ҳисобланади. ***Иккинчидан,*** "алоҳидалик", "хусусийлик", "умумийлик" нарса ва ҳодисаларнинг макон-замон конкретлигини ифодалайдиган, нисбатан мустақил мантиқий тушунчалар тарзидагина намоён бўлиши мумкин. Зеро, уларнинг нисбатан мустақиллиги, ички бирлигининг намоён бўлиш шаклидир. Фалсафий адабиётларда, билишнинг умумий тенденциясини алоҳидаликдан хусусийликка ва шу босқич орқали умумийликка ўтиш тарзида ёки аксинча, изоҳлаш кенг тарқалган. Ваҳоланки, фалсафий билишнинг асосий хусусияти ва мақсади ҳар қандай алоҳидаликнинг индивидуал хусусиятларини умумийликдан фарқлашдан иборатдир. Масаслан: бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жамият тараққиётининг умумий қонунияти бўлса ҳам бу жараён турли ижтимоий-тарихий макон ва замонда ҳар бир давлат учун ўзига хос бўлган моделни тақозо қилади.

Алоҳидаликнинг умумийликдан фарқини аниқлаш асосида, махсус усул ва воситаларни қўллаш бозор стратегияси ва тактикасинининг миллий хусусиятларини белгилашга ёрдам беради.

Алоҳидалик ёки баъзи фалсафий адабиётларда кўрсатилганидек, яккаликни муайян хосса ҳамда хусусиятга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг макон ва замондаги чегараланган конкрет ҳолати, бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай ҳодиса ва нарсаларнинг ички сифат муайянлиги, индивидуаллиги дейиш мумкин.

Антик фалсафада алоҳидалик категориясининг мазмуни муайян турўунликка эга бўлган бирлик сифатида қаралган (Афлотун, Арасту).

Ҳегель алоҳидаликни воқеаларнинг зарурий шакли, макон ва замондаги тафовутларнинг намоён бўлиш моменти сифатида қарайди.

Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик масаласида алоҳидаликнинг умумийликдан фарқини мутлоқлаштириш натижасида муайян қарашлар вужудга келиши мумкин. (Бу ҳақда "Осиёцентризм" ва "Европацентризм " тўғрисида эслаш кифоя).

Ваҳоланки, умуминсоният цивилизациясининг тадрижий ривожланишида ҳар бир халқ, миллат ўз ўрни ва аҳамиятини намоён қилади. Шунинг учун умуминсоният цивилизацияси таркибидаги миллий маданиятни мутлоқлаштириш, муайян сиёсий манфаатларга асосланган бўлиб, буюк давлатчилик, шовинистик қарашлардан бошқа нарса эмас. Бу XX асрнинг 30-йилларида фашизм мафкурасини шакллантирган асосий сабаблардан бири эди.

Алоҳидаликни, умумий қонуниятлар таркибидаги, элементларнинг индивидуал ривожланиш жараёни сифатида олиб қараш керак. Чунки ҳар қандай умумийлик, дастлаб воқеликнинг алоҳидалиги тарзида вужудга келади. Шунга кўра, ҳар қандай система ўз таркибидаги нисбатан янги алоҳида ҳодисаларнинг индивидуал ривожланишисиз содир бўла олмайди. Шундай қилиб, алоҳидалик воқелик ривожланишининг хилма-хил шаклларини вужудга келтиради.

Нарса ва ҳодисаларда алоҳидаликларнинг конкрет хусусиятлари ўртасидаги боўланишлар ***бир томондан,*** умумийликни намоён қилиш билан бир қаторда, уларнинг муайянлиги ва мазмунини ҳам белгилайди. ***Иккинчи томондан*** эса, умумийликнг конкретлиги алоҳидаликлар системаси тарзида намоён бўлади. Бу системага структурали ёндашиш билишнинг тўлақонли бўлишини таъминлайди. Масалан: муайян жамиятдаги кишиларнинг ижтимоий муносабатлари ўзига хос бўлган йўналишларни вужудга келтирган. Яъни, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, диний, экологик ва бошқа шу каби ижтимоий муносабатлар умумий маданият таркибида "иқтисодий маданият", "ҳуқуқий маданият", "сиёсий маданият", "экологик маданият" ва бошқа нисбатан мустақил йўналишларга асос бўлган. Бу маданият йўналишлари нисбатан мустақил бўлса ҳам, бир-бирини тақозо қилади. Уларнинг ички бирлиги ва ривожланиш тенденцияси умуминсоният цивилизациясидан келиб чиққан бўлиб, умумий тараққиёт даражасига мос келади. Фалсафанинг бу

категорияси билан "бутун", "қисм", "структура", "система", "элемент" категориялари ўртасида узвий боўлиқлик ва муайян фарқлар мавжуд. Яъни "алоҳидалик", "хусусийлик", "умумийлик" нарса ва ҳодисалар ривожланиш жараёнидаги боўланиш, алоқадорлик муносабатларнинг яхлитлигини нисбатан мустақил ифодалаш бўлса, "бутун", "қисм", "структура", "система ", "элемент", категориялари эса, уларнинг макон ва замондаги боўланиш муносабатларини жараён тарзида ифодалашдир. Шу нуқтаи назардан, бутунни-умумийлик қисмни ёки элементни алоҳидалик тарзида олиб қараш ҳолатлари учрайди. Шунингдек муайян ўхшашлик бўлишига қарамасдан системани умумийлик тарзида қабул қилиш мумкин эмас. Бунда система турли даражадаги умумийликларнинг мажмуи бўлиши ҳам мумкин. Умуман, нарса ва ҳодисаларни таркибий жиҳатдан "бутун", "қисм", "элементларга" ажратиш билишга хос ҳодиса бўлиб, унинг самарадорлигини таъминлайдиган зарурий шартдир. Шунга кўра, юқорида айтилган ҳар иккала категориялар тизими билишнинг босқичи сифатида эмас, балки усули сифатида олиб қаралиши керак. ***Система-грекча сўз бўлиб, маъноси бутунлик, яхлитлик, элементлардан ташкил топган бирикма, деган маъноларни англатади.***

Система нарса ва ҳодисаларнинг боўланишлари алоқадорлиги ва муносабатларнинг тартибли тадрижий ривожланишини ифодалайди.

Структура эса нарса ҳодисалар боўланиши, алоқадорлиги ва муносабатлари тизимининг макон ва замондаги бирлигини таъминлайдиган системанинг мавжудлик ҳолатидир. Умуман, структура (лотин тилида тузилиш, тартиб деган маънони англатиб), системани ташкил қилган элементларнинг нисбатан турўун боўланиш алоқадорлиги ва муносабатидир.

Элемент системани ташкил қилган структуранинг ўзаро боўланиш, алоқадорлик муносабат жиҳатларини таъминлайдиган мустақил таркибий қисмидир. Жамиятда элемент ижтимоий муносабатларнинг конкрет кўринишлари тарзида намоён бўлади. Масалан, жамиятни яхлит система деб оладиган бўлсак, ундаги элемент алоҳида индивидлар, ижтимоий қатламлар табақаларнинг онгли муносабатлари тарзида кўзга ташланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсонларнинг нарса ҳамда ҳодисаларга муайян манфаатлари ва эҳтиёжларига кўра ёндашишига қараб, ҳар бир элементни нисбатан мустақил система сифатида олиб қараш мумкин. Масалан, маънавият жамият структурасида, уни ташкил қилувчи муҳим элементларнинг бири ҳисобланади, лекин маънавиятни, махсус ижтимоий ҳодиса сифатида алоҳида олиб таҳлил қиладиган бўлсак унинг ички элементлардан иборат мустақил система эканлигини кўрамиз. Шунга кўра, система структура ва элемент нисбий тушунчалар бўлиб категориялар сифатида, унга бўлган муносабат доирасида конкретлашади.

Шунинг учун "система", "структура ", "элемент" каби фалсафий категориялар нарса ҳодисаларни билишга системали ёндашиш структуравий таҳлил усулларининг умумметодологик асоси бўлиб ҳисобланади.

Умуман, фалсафанинг система, структура, элемент категориялари нарса ва ҳодисаларнинг мазмунини, шаклини очиб беришда методологик асос бўлади.

"Моҳият ва ҳодиса" категорияларини олиб кўрайлик. Моҳият ўзида алоҳидалик махсуслик, умумийликнинг мазмунини, сабабини заруриятини, имкониятини, бутун, қисм, система, структура, элемент тарзида намоён қилади. Ҳодиса эса, уларнинг боўланиши, алоқадорлик ва муносабатларнинг намоён бўлишидир. Шунга кўра, ҳар қандай моҳиятни одамларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларига, цивилизация келажагига боўлаб таҳлил қилгандагина, у аҳамиятга эга бўлади.

Нарса ва ҳодисаларни билиш ҳамда ўзгартиришга инсон муайян эҳтиёжлар асосида ёндашади. Бу ёндашиш субъектив характерга эга бўлиб, унинг конкрет эҳтиёжлари ва манфаатлари нуқтаи назардан баҳоланади. Масалан, чанқаган киши учун сув унинг чанқоўини қондириш, физик учун агрегат ҳолати, электр токини ўтказиши ёки оптик хусусиятлари, химик учун унинг HO_2 кимёвий бирикма сифати, тегирмончи учун паррагини айлантириш хусусиятлари асосий моҳият ҳисобланади.

Нарса ва ҳодисалар доимий ривожланиб туриши жараёнида, уларнинг моҳияти ҳам, шунга мос тарзда ҳодиса ҳам ўзгариб туради. Моҳиятдаги ҳар қандай жузъий ўзгариш ҳам, унинг муқаррар ўзгарган ҳодисасида ифодаланган. Масалан, сувнинг электр токини ўтказиш хусусияти, унинг температурасига боўлиқлиги аниқланган. Агар биз сувнинг температурасини маълум даражада кўтарсак, унинг электр токини ўтказиш хусусиятини ўлчайдиган асбоблар бу ўзгаришларни қайд қилмаслиги мумкин. Лекин, бундан сувнинг моҳиятини ифодалайдиган электр токини ўтказувчанлик хусусияти йўқолган, деган хулоса келиб чиқмайди.

Мазмун ва шакл. Фалсафада мазмун ва шакл категорияси нарса ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиш жараёнини билиш усули сифатида муҳим аҳамиятга эга. Мазмун-нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнидаги системани ташкил қилган элементларнинг структуравий боўланиши бўлиб, уни бошқа системалардан фарқини белгилайдиган алоқадорликлар ва муносабатларини ифодалайди.

Шакл эса ситемани ташкил қилган элементларнинг структуравий боўланишлари, алоқадорликлари, муносабатларининг ифодаланишидир. Ҳозиргача фалсафий адабиётларда мазмун ва шакл ўртасидаги боўланишларни бир-биридан ажратиб таҳлил қилиш анъанавий характерга эга.

Яъни мазмуннинг ўзгариши шаклнинг ўзгаришига олиб келади деган хулоса устувор бўлган. Ваҳоланки системанинг элементлари структуравий боўланишларсиз, алоқадоликларсиз мавжуд бўлиши мумкин бўлмаганлигидек мазмун ва шакл ҳам бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Биз фақат нисбатан мустақил бўлган мазмун ва шаклни билиш хусусиятига қараб, шундай мантиқий хулосага келишимиз мумкин. Бошкача қилиб айтганда, мазмун ва шаклдаги ҳар қандай жузъий ўзгариш ҳам бир-

биридаги ўзгаришларни тақозо қилади, фақатгина биз уларни билиб олган ёки билмаган бўлишимиз мумкин. Масалан, сувинг агригат ҳолати, шакли ўзгариши билан унинг мазмуни ҳам ўзгаради. Яъни сув буў ҳолатида чанқоқни қондирмайди, ўсимликларни суўориш учун ярамайди.

Фалсафада мазмун ва шакл категориясини бошқа категориялар тизимидан, ажратиб олиб нисбатан мустақил таҳлил қилганда унга инсонларнинг муайян манфаатлар ва эҳтиёжлар асосида ёндошишларини алоҳида эътиборга олиш керак. Бу умуман мазмун ва шаклнинг объектив характерига путр етказа олмаса ҳам, уларни баҳолашдаги субъекетив муқобил қарашларда ўз ифодасини топади.

<u>Сабаб ва оқибат.</u> Нарса ва ҳодисаларнинг ички бирлиги, яхлитлиги ва тарихий-тадрижий ривожланиш тамойилига кўра, уларнинг мазмуни ва шакли ўзгариб туради. Демак нарса ва ҳодисаларнинг тадрижий ривожланиши сабаб оқибат муносабатлари тарзида намоён бўлади. Шунга кўра, сабаб бирор нарса ва ҳодиса ривожланиш жараёнининг оқибатидир.

Нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнидаги сабаб ва оқибат муносабатларини билишда, уларнинг макон ва замондаги тарихий ва мантиқий изчиллиги муҳимдир. Бошқача қилиб айтганда, ***<u>бир томондан,</u>*** ҳар қандай сабаб аввалги ҳодсалар ёки уларнинг ривожланиш окибати тарзида намоён бўлади. ***<u>Иккинчи томондан</u>*** эса, бу оқибат кейинги ривожланишнинг сабаби бўлиб ҳисобланади.

Сабабнинг моҳияти аввалги ҳодисаларнинг оқибати сифатида вужудга келаётган ҳодисалар учун сабаблигидадир. Шунга кўра, сабабни бир вақтнинг ўзида оқибат тарзида қараш мумкин. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳар қандай оқибат сабаб тарзида намоён бўлади. Шу билан бирга, сабабни нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон ва замондаги Ҳегель тили билан айтганда, сабаб ва моҳиятнинг ҳаракатдаги мавжудлик ҳолатидир. Сабаб фалсафий категория сифатида қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Унинг объектив характери нарса ва ҳодисаларнинг ички таркибий элементлари муносабатларига хос бўлиб, моҳиятнинг реал мавжудлик ҳолатини ифодалайди.
2. Сабабнинг конкретлиги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларидан келиб чиқади, ҳамда унинг индивидуаллигини таъминлайди.
3. Сабаб умумий характерга эга бўлиб, ҳеч қандай нарса, ва ҳодисанинг ривожланши сабабсиз содир бўлмайди.
4. Сабаб зарурий бўлиб, муқаррар равишда, муайян оқибатларни келтириб чикаради.
5. Сабабнинг узлуксизлиги, ***<u>бир томондан,</u>*** турли сабабларнинг изчил боўланишларини муносабатларини, ***<u>иккинчи томондан,</u>*** ҳар бир сабабнинг оқибат тарзида олдинги сабаб билан боўлиқлигини характерлайди.

<u>Зарурият ва тасодиф.</u> Объектив оламни билишда зарурият ва тасодиф категорияси муҳим фалсафий-методологик аҳамиятга эга.

Заруриият нарса ва ҳодисаларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишини таъминлайдиган шарт шароитлар, муносабатлар мажмуасидир. Тасодиф эса-заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир.

Заруриyат ва тасодиф категорияси оламни фалсафий билишнинг муштараклигини ва самарадорлигини таъминлайди.

Шу нуқтаи назардан заруриятни туркумлаштирганда унинг макон ва замондаги структуравий тузилишини ташкил қилган элементларини системали структурали таҳлил қилиш лозим.

Таянч иборалар:

Категориялар, алоҳидалик, умумийлик, сабаб, оқибат, мазмун, шакл, система, элемент, бутун, бўлак, моҳият ва ҳодиса, зарурият, тасодиф, имконият ва воқеилик.

Боўланиш, алоқадорлик, такрорланиш, қонун, қонуният, айният, тафовут, қарама-қаршилик, зиддият, миқдор, сифат, хосса, инкор, инкорни-инкор, ворислик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Категориялар тушунчасини қандай изоҳлайсиз?
2. Жуфт категориялар мазмунидаги ички бирликнинг асоси нимада?
3. Ҳозирги даврда тараққиёт ва ўзаро боўлиқ тамойиллари қандай намоён бўлмоқда.
4. Қонун нима?
5. Табиат ва жамият қонунларининг қандай хусусиятлари бор?
6. Оламдаги зиддият ва айният ҳолатларига мисоллар келтиринг.
7. Миқдор ва сифат нима? Хосса-чи? Меъёр-чи?
8. Инкор нима? Инкорни инкори-чи?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Ўзбекистон ХХ1 асрга интилмоқда. Т. Ўзбекистон 1999.
2. Каримов И. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. "Фидокор" 2000 й. 8 июн.
3. Основи философии. Т.Узбекистан 1998.
4. Филосовский энциклопедический словарь. М.1999.
5. Мустақиллик (Илмий иззоҳли оммабоп луўат) Т.1999.
6. Фалсафа (Э.Юсупов таҳрири остида). Т.1999.

9-Мавзу: Билиш фалсафаси.

Режа:

1. Билиш ва билим фалсафий тахлил мавзуи.
2. Билишнинг объекти ва субъекти. Инсон билишнинг асосий босқичлари.
3. Илмий билишнинг моҳияти ва усуллари. Метод, назария ва методология.
4. Ҳақикат тушунчаси. Унинг шакллари
5. Ўзбекистон истиқлоли ва билимли ёшларни тарбиялаш масалалари.

Билиш ва билим. Билишнинг моҳияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Инсон ўз билими туфайли борлиқ, табиат ва жамиятни ниҳоят ўз-ўзини ўзгартиради. Билишга қаратилган инсон фаолиятини ва уни амалга оширишнинг энг самарали усулини тадқиқ этиш фалсафа тарихида муҳим аҳамиятга эга. Шу боис ҳам фалсафанинг билиш масалалари ва муаммолари билан шуўилланувчи махсус соҳаси гносеология вужудга келди.

Инсон билиши ниҳоятда кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Гносеология асосан билишнинг фалсафий муаммоларини ҳал этиш билан шуўилланади. Ҳар бир тарихий давр жамиятнинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, гносеология олдига вазифалар қўяди. Хусусан, 17 аср ўрталарида европалик файласуфлар илмий билишнинг аҳамияти, ҳақиқий илмий билишлар ҳосил қилишнинг усулларини ўрганиш, илмий ҳақиқат мезонини аниқлаш билан шуўилландилар. Тажрибага асосланган билимгина ҳақиқий билимдир, деган ғояни олўа сурдилар.

18 аср мутафаккирлари илмий билишда инсон ақли имкониятларига рационал билишнинг ҳиссий билишга нисбатан устунлигига алоҳида урўу бердилар. Буюк немис файласуфи И.Кант билиш натижаларининг ҳақиқийлиги хусусида эмас, балки инсоннинг билиш қобилятлари ҳақида баҳс юритди. Гносеология олдида инсон оламни била оладими? деган масала кескин қўйилди. Инсоннинг билиш имкониятларига шубҳа билан қарайдиган файласуфлар агностиклар деб аталдилар.

Билиш нима?. Билиш инсоннни табиат, жамият ва ўзи тўғрисида билимлар ҳосил қилишга қаратилган ақлий маънавий фаолият туридир. Инсон ўзини қуршаб турган атроф муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб фаолиятнинг бирон бир тури билан мувофақиятли шуўиллана олмайди. Билишни маҳсули натижаси илм бўлиб ҳар қандай касб корни эгаллаш фақат илм орқали рўй беради. Шунингдек билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий зарурияттдир. Инсоният кўп асрлар давомида ортирган билимларини умумлаштириб ва кейинги авлодларга бериб келганлиги туфайли ҳам ўзи учун қатор қулайликларни

яратган. Инсон фаолиятининг ҳар қандай тури муайян илмга таянади ва фаолият жараёнида янги билимлар ҳосил қилинади.

Кундалик фаолият жараёнида тажрибалар орқали билимлар ҳосил қилиш бутун инсониятга хос бўлган билиш усулидир. Билимлар бевосита ҳаётий эҳтиёждан, фаравон ҳаёт кечириш заруратидан вужудга келган ва ривожланган. Инсониятнинг анча кейинги тараққиёти давомида илмий фаолият билан бевосита шуўулланадиган ва илмий назариялар яратувчи алоҳида социал гуруҳ вужудга келди. Булар илм-фан кишилари бўлиб, илмий назариялар яратиш билан шуўулланадилар.

Билишнинг икки шакли: кундалик (эмпирик) билиш ва назарий (илмий) билиш бир-биридан фарқланади.

Кундалик билиш усуллари ниҳоятда хилма-хил ва ўзига хос бўлиб, бундай билимларни системалаштирилган ва умумлашган ҳолда кейинги авлодларга бериш анча мушкулдир. Ҳозирги замон Ғарб социолдогиясида халқларнинг кундалик билим ҳосил қилиш усулларини ўрганувчи махсус соҳа этнометодология фани вужудга келди. Гносеология асосан назарий билиш ва унинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш билан шуўулланади. Назарий биилишнинг объекти, субъекти ва предметини бир-биридан фарқлаш муҳим.

Билиш объекти. Тадқиқотчи-олим, файласуф, санъаткор ва бошқаларнинг, умуман инсоннинг билимлар ҳосил қилиш учун илмий фаолияти қаратилган нарса, ҳодиса, жараён, муносабатлар билиш объектлари ҳисобланади. Билиш объектлари, моддий маънавий, конкрет, мавҳум, табиий ва ижтимоий бўлиши мумкин. Билиш объектлари энг кичик зарралардан тортиб улкан галактикагача бўлган борлиқни қамраб олади. Билиш объектларига асосланиб билим соҳалари табиий, ижтимоий гуманитар ва техник фанларга ажратилади.

Билиш субъекти. Билиш билан шуўилланувчи кишилар ва бутун инсоният билиш субъекти ҳисобланади. Айрим олинган тадқиқотчи-олимлар, илмий жамоалар, илмий тадқиқот институтлари ҳам алоҳида билиш субъектларидир. Илмий фаолият табиат ва жамият моҳиятини билишгагина эмас, балки инсоннинг ўзи айни бир вақтда ҳам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади.

Билишнинг мақсади. Илмий билимлар ҳосил қилишдангина иборат эмас, балки билиш жараёнида ҳосил қилинган билимлар воситасида инсоннинг баркамоллигига интилиш, табиат ва жамиятни инсонийлаштириш табиий ва ижтимоий гармонияга эришишдир. Фан-фан учун эмас, балки инсон манфаатлари учун хизмат қилиши лозим. Инсон илмий билимлар воситасида маънавий баркамолликка эриша боргани сари илм-фан қадрият сифатида эъзозлана бошлайди. Фаннинг ҳар томонлама ривожланиши билан турли илм соҳаларининг ҳамкорлиги кучаяди, бутун илмий жамоалар билиш субъекти, янги илмий кашфиётлар ижодкорига айланадилар.

Билиш предмети. Субъектнинг билиш фаолияти қамраб олган билиш объектининг айрим соҳалари ва томонлари билиш предметидир.

Фаннинг ўрганиш соҳаси тобора конкретлашиб боради. Табиатшунослик фанларини билиш предметига қараб ботаника, зоология, география, ихтиология ва бошқа соҳалари вужудга келгандир. Тадқиқот предмети фанларни бир-биридан фарқлашга имкон берадиган муҳим белгидир.

Билиш даражаларини шартли равишда: ***қуйи***, ***юқори*** ва ***олий*** даражага ажратиш мумкин. Билишнинг қуйи даражаси барча тирик мавжудотларга хос бўлиб, ҳиссий билиш дейилади. Ҳиссий билиш сезгилар воситасида билишдир.

Инсоннинг сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, тери сезгиси) бошқа мавжудотларда бўлгани сингари унинг нарсага хос хусусият, белгиларини фарқлаш, табиий муҳитга мослашиш ва ҳимояланиш учун ёрдам беради. Билишнинг юқори босқичи фақат инсонларгагина хос бўлиб, ақлий билиш (рационал билиш) дейилади. Агар инсон ўз сезгилари ёрдамида нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи хосса ва хусусиятларини билса, тафаккур воситасида нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиб олади. Моҳият ҳамиша яшириндир. У доимо ҳодиса сифатида намоён бўлади. Ҳар бир ҳодисада моҳиятнинг фақат бир томонигина намоён бўлади. Шу сабабдан ҳодиса алдамчи ва чалўитувчидир. Бинобарин, инсон сезгиларининг бирон-бир нарса ёки ҳодиса ҳақида берган маълумотлари ҳеч қачон унинг бутун моҳиятини очиб бера олмайди.

Тушунча. Ақлий билиш ёки тафаккур воситасида билиш ҳиссий билишни инкор этмайди, балки сезгилар воситасида олинган билимларни умумлаштириш, таҳлил қилиш, синтезлаш, мавҳумлаштириш орқали янги ҳосил қилинган билимлардан тушунчалар яратилади.

Тушунчада инсоннинг ҳиссий билиш жараёнида орттирган барча билимлари мужассамлашади. Тушунча ақлий фаолият маҳсули сифатида вужудга келади. Нарса ва ҳодисалар моҳиятига чуқурроқ кириб боришда тушунча муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Ақлий билиш ҳиссий билишга нисбатан анча мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Ақлий билишда нарса ва ҳодисаларнинг туб моҳиятини билиш учун улардан фикран узоқлашиш талаб этилади. Масалан, инсоннинг моҳияти унинг сезги аъзоларимиз қайд этадиган келишган қадди-қомат, чиройли қошу-кўзи, ижодкор қўли, оёқлари билан белгиланмайди. Инсонинг моҳияти аввало, унинг ақл ва тафаккурга, яратиш қудратига, меҳр шафқат ҳиссига, меҳнат қилиш, сўзлаш қобилиятига эга эканлигида намоён бўлади.

Инсон тушунчаси ўзида инсониятнинг кўп асрлар давомида орттирган билимларининг маҳсули сифатида шаклланди. Ҳар бир фан ўзига хос тушунчаларни яратади ва улар воситасида моҳиятни билишга интилади. И.Кантнинг фикрича нарсаларнинг моҳияти сўз ва тушунчаларда мужассамлашади. Яъни биз сўз ва тушунчаларни ўзлаштириш жараёнида бирон-бир билимга эга бўламиз. Ҳар бир инсон дунёга келар экан тайёр нарсалар, муносабатлар билан бир қаторда тайёр билимлар оламига ҳам кириб боради.

Ҳукм. Ақлий билиш нарса ва ҳодисаларга хос бўлган белги ва хусусиятларни тасдиқлаш ёки инкор этишни тақозо қилади. Тафаккурга хос бўлган мана шу тасдиқлаш ёки инкор этиш қобилиятига ҳукм дейилади. Ҳукмлар тушунчалар воситасида шаклланади. Ҳукмлар янги билим ҳосил қилишга имкон яратади, улар воситасида нарса ва ҳодисалар моҳиятига чуққурок кириб борилади. Шундай қилиб, ҳукм нарса ва ҳодисаларни туб моҳиятини ифодаловчи энг муҳим белги ва хусусиятлар мавжудлигини ё тасдиқлайди ёки инкор этади. Масалан, "инсон ақлли мавжудотдир", деган ҳукмда инсонга хос энг асосий белги ақлнинг мавжудлигини тасдиқлаяпти. Бироқ инсон шундай мавжудотдирки, унинг моҳияти фақат ақлли мавжудот эканлиги билан чекланмайди. Чунки, қирўин барот урушлар, экологик инқирозлар ақлли мавжудот бўлган инсонлар томонидан амалга оширилди. "Инсон ахлоқли мавжудотдир". Инсон тўғрисидаги ҳозирги замон фаннинг муҳим хулосаси ана шу.

Хулоса. Ақлий билишнинг муҳим воситаларидан бири, янги билимлар ҳосил қилиш усулидир. ***Хулоса чиқариш индуктив ва дедуктив бўлиши***, яъни айрим олинган нарсаларни билишдан умумий хулосалар чиқаришга ёки умумийликдан алоҳидаликка бориш орқали бўлиши ҳам мумкин.

Бинобарин тушунча, ҳукм ва хулосалар чиқариш илмий билишнинг муҳим воситаларидир. Бундай билиш инсондан алоҳида қобилият, кучли иродани тарбиялашни, нарса ва ҳодисалардан фикран узоқлашишни, диққатни бир жойга тўплашни, ижодий хаёлни талаб этади.

Билишнинг олий даражаси интиутив билиш, қалбан билиш, ўойибона билишдир. Ўзининг бутунборлиғини фан, дин, сиёсат, санъат соҳасига баўишлаган буюк кишилар ана шундай билиш қобилиятига эга бўладилар. Интуитив билиш ҳиссий ва ақлий билишга таянади. Буюк шахсларнинг ўойибона билиши уларнинг доимий равишда фикрини банд этган ечимини кутаётган умумбашарий муамолар билан боўлиқдир. Илмий билишнинг энг самарали усулларини аниқлаш гносеологияда муҳим ўрин эгаллаб келди. Ҳар бир фан ўзига хос билиш усулларидан фойдаланади.

Илмий билиш факт ва далилларга, уларни қайта ишлаш, умумлаштиришга асосланади. Илмий факт ва далиллар тўплашнинг ўзига хос усуллари мавжуд бўлиб, уларни илмий билиш методлари дейилади.

Илмий билиш методларини ўрганадиган махсус соҳа методология деб аталади. Илмий билиш методлари ўз характерига кўра: ***1) Энг умумий илмий методлар; 2) умумий илмий методлар; 3) хусусий илмий методларга бўлинади.***

Энг умумий билиш методлари барча фанлар учун хос бўлган методлардир. Бунга анализ ва синтез, умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция, қиёслаш ва моделлаштириш кабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, табиатшунослик фанларида кузатиш, эксперимент, таққослаш умумий методлар бўлса, ижтимоий фанларда тарихийлик ва мантиқийлик, умумимий методлар ҳисобланади.

Хусусий илмий методлар ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Масалан, суҳбатлашиш, анкета сўрови, ҳужжатларни ўрганиш социология фанига хос бўлган хусусий илмий методлардир. Бир фанда яхши самара берадиган илмий билиш методи бошқа фанда шундай самара бермаслиги мумкин. Илмий билишда тўғри метод танлаш билишда мувофақият гарови ҳисобланади. Бошқча қилиб айтганда, илмий тадқиқотда нимани ўрганиш керак, деган масала илмий билиш методини тўғри белгилашга ёрдам беради.

Илмий билиш методлари ва илмий назария бир-бири билан узвий боўлиқдир. Илўор илмий назария фаннинг буткул тараққиёти давомида эришилган муҳим ютуқ бўлиб, у илгариги илмий қарашларни ижодий ривожлантириш, ўша ютуқларга танқидий нуқтаи назардан қараш орқали вужудга келади. Фан моҳиятан ўзи эришган ютуқларга шубҳа билан қарашни тақозо қилади.

Фан, фалсафа соҳсида эршилган ютуқларни мутлоқлаштириш, уларга кўр-кўрона сиўиниш муқаррар равишда догматизмни келтириб чиқаради. Фан эришган ютуқлар ҳамиша нисбийдир. Лекин, бундай нисбийликни мутлоқлаштириш релятивизм, фан ютуқларига ишончсизлик билан қараш, эса скептиезимни вужудга келтиради. Фан тараққиёти учун догматизм, релятивизм ва скептицизм жиддий халақит беради.

Илўор илмий назариялар маълум бир даврда илмий ва фалсафий қарашлар йўналишини ўзгартириши, илмийликнинг ўзига хос мезони бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Чарлз Дарвиннинг эволюцион назарияси, А.Эйнштейнинг нисбийлик назарияси фалсафий ва илмий дунёқарашларда муҳим ўзгаришларни вужудга келтирди.

Гносеологияда ҳақиқат тушунчаси муҳим ўрин тутади. Ҳақиқат инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни очиш ёки илмий ҳақиқатга эршиш ҳар қандай илмий билишнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқат ўзини мазмунига кўра мутлақ ва нисбий бўлиши мумкин. Фан ҳақиқати ҳамиша нисбий характерга эга бўлиб уларнинг мажмуасидан мутлақ ҳақиқат вужудга келади. Ҳақиқат ўз мазмунига кўра ҳамиша объективдир. Яъни унинг мавжудлиги айрим кишиларнинг ҳоҳиш иродасига боўлиқ эмасдир. Масалан, Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги объектив ҳақиқатдир. Айрим кишиларнинг бу мустақилликни тан олиш ёки олмаслигидан қатъи назар, бу ҳақиқат ўз мазмунини сақлаб қолаверади. Ҳақиқатни атайин бузуш ёки сохталаштириш охир оқибатда фош бўлади ва ўз қадрини йўқотади. Шунингдек ҳақиқат ҳеч качон мавҳум эмасдир. У ҳамиша конкретдир. Ҳегель сўзлари билан айтгандда нимаики воқе бўлса, у ҳақиқатдир, ҳақикат воқеликдир. Ҳақиқат мазмунининг конкрет характери жой, вақт ва шароитни эътиборга олишни талаб этади. Гносеологияда табиий-илмий ва ижтимоий билишнинг ўзига хос хусусиятларини англаш муҳим аҳамиятга эгадир. Узоқ йиллар давомида табиатшунослик фанларига хос бўлган объективлик, холислик илмийликнинг муҳим мезони деб ҳисоблаб келинди. Бироқ XX аср ўрталарида фан техника инқилоби инсоният

олдида пайдо бўлган муаммолар табиатшунослик фанлари олдига қадриятли ёндашув вазифасини қўя бошлади. Ақлли мавжудот бўлган инсон ҳар қачон табиатни ўрганишда ҳамиша ўз манфаатларини кўзлайди. *Табиат ресурслари чексиз ва битмас туганмасдир деган бир ёқлама қараш охир оқибатда инсон* томонидан табиатга нисбатан шафқатий муносабатларни вужудга келтирди. XX асрга келиб табиатга нисбатан қадриятли муносабатда бўлиш зарурияти чуқурроқ англана бошланди.

Ижтимоий фанлар ҳамиша мавжуд сиёсий тузум, даврнинг талаб ва эҳтиёжлари билан узвий боўлиқ равишда ривожланади. Ижтимоий билишда жамият ҳам, билиш объекти ҳам, билиш субъекти сифатида намоён бўлади: инсоният ўз тарихини яратувчи ва ўз-ўзини билувчидир.

Табиатшуносликда нисбатан барқарор системалар билиш объекти ҳисобланади. Табиатдаги нарса ва ҳодисалар тадқиқотчига ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайди. Ижтимоий билишда эса, нисбатан тез ўзгарувчи системалар билиш объекти ҳисобланади. Ижтимоий билишга хос бўлган муҳим хусусият шуки, у оддий ишлаб чиқариш соҳаларинигина эмас, балки жамиятнинг анча мураккаб маънавий ҳаётини, ижтимоий сиёсий муносабатларини, қарашлар ва ғояларни ҳам ўрганади. Ижтимоий фанлар миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Гносеологиянинг мақсад ва вазифалари, билишнинг моҳияти мазмуни тўғрисида зарур билимларга эга бўлиш мамлакатимизда билимдон, ҳар жиҳатдан етук баркамол инсон шахсини шакллантиришда алоҳида ўрин тутади. Билиш назарияси бўлажак мутахассис кадрларда муайян илмий лаёқат ва қобилятларни шакллантиришга кўмаклашади. Миллий мустақиллик йилларида гносеология олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири, илмий билимларнинг жамиятимизнинг тараққиёти, тинчлиги ва фаровонлиги учун хизмат қилишини таъминлайдиган омил ва механизмларини ўрганиш, улуў аждодларимизнинг илмий билимларини ривожлантириш борасида ортирган тажрибасини кенг оммалаштиришдир.

Таянч тушунчалар:

Билиш, гносеология, билим, кундалик билим, назарий, билим, билиш, объект, субъект, ҳиссий билиш, мантиқий билиш, илмий билиш методлари, назария, ҳақиқат, нисбий ҳақиқат, мутлоқ ҳақиқат.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Гносеология нимани ўрганади?
2. Билиш нима?
3. Ҳиссий ва рационал билишнинг ўзига хослиги нимада?
4. Билиш объекти, субъекти, предмети тушунчаларини изоҳланг.
5. Илмий билишнинг асосий усулларини кўрсатинг.
6. Билишнинг ёшларни тарбиялаш ва камол топтиришдаги аҳамияти нимада?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсаўасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. Ўзбекистон 1997.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори Т. Ўзбекистон 1997.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. Ўзбекистон 1998.
4. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. "Фидокор" газетаси 2000 йил 8 июн.
5. Основў философии Т. Узбекистан 1998.
6. Каримов фалсафадан ваъз матнлари Т.1995.
7. Раҳимов И. Фалсафа.(қисқа конспекти). Т.1998.
8. Фалсафа. (Э.Юсупов таҳрири остида). Т.1989.
9. Абдурахманов.А, Абдуллаева.М, Маматов.О. Фалсафадан амалий машўулотлар юзасидан тавсиялар. Наманган. 1999 йил.
10. Фалсафа (Маъруза матнлари). Т. 2000 йил.

10-Мавзу: **Онг, унинг келиб чиқиши ва моҳияти.**

Режа:

1. Онг ижтимоий тарихий ҳодиса.
2. Онгни турлича тушуниш.
3. Инъикос шакллари.

Онг нима? Инсон азал-азалдан ўзигагина хос бўлган онгнинг нима эканлиги тўғрисида ўйлаб, баҳслашиб келади. Бу баҳсларнинг бир жиҳати, онг табиат маҳсулими ёки инсон онги илоҳий яратилганми? деган масаладан иборат. Иккинчи жиҳати эса, инсон дунёни доимо бир хил англаганми? Яъни асрлар давомида инсон онги такомиллашиб келганми ёки ҳамон ўша-ўшами? деган муаммо билан боўлиқ.

«Ўзингни билсанг, оламни биласан»,-деган эди Сукрот. Афоризмга айланиб, кетган бу фикр ортида олам моҳиятини англашга йўл очиши мумкин, деган ғоя ётибди. Шу маънода, инсон ўзини ташқи оламдан ажратиб, алоҳида бир мўжиза ва тадқиқот мавзуи сифатида ўрганишга ҳаракат қила бошлаган, пайтдан буён уни ўйлантириб келаётган муаммолардан бири онгнинг моҳияти, унинг келиб чиқиши масаласидир.

Онгни диний тушуниш уни илоҳий ҳодиса, худо яратган мўжиза тарзида талқин қилишга асосланади. Кўпгина динларда инсон онги буюк илоҳий ақлнинг миттигина акс этиши, унинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимизни ташувчисидир.

Онг моддийликнинг мияда акс этиши деб тушунишда, унинг моҳияти инсон танаси фаолияти билан боўлаб талқин этилади. Бундай қарашлар ҳам қадимий илдизларга эга. XVIII асрга келиб онгни бевосита инсон мияси фаолияти билан боўлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам

шаклланди. Фалсафа тарихида «Вулъгар материализм» деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича худди жигар сафро ишлаб чиқаргани каби, мия ҳам онгни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида онг идеал эмас, балки моддий ҳодиса, деган хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо онгни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди.

Онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боўлиқдир. Узоқ вақт давомида инсон, унинг онги планетар, яъни Ер шари доирасидаги ҳодиса сифатида қараб келинди. Ҳозирги замон фани масалага кенгроқ доирада ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар билан чеклаб қўйиш тўғри эмаслигини, у коинот эволюциясининг табииий ҳосиласи эканлигини тобора чуқурроқ исботламоқда.

Инсон биологик ва ижтимоий ҳаракатнинг ташувчиси экан, ҳаракат шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, унинг юқори шакллари қуйи шаклларига боўлиқлигини, таянишини улардан ўсиб чиқишини унутмаслик лозим.

Бошқача айтганда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд. Онг тарихи Қуёш системаси ва ундан миллионлаб йиллар давомида содир бўлган ўзгаришлардан ҳам айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Айни мана шу жиҳатдан олганда, онгни шаклланишини космик ҳодиса сифатида қараш мумкин.

<u>Инъикос шакллари эволюцияси ва онг.</u> Онг инъикоснинг олий шаклидир. Энг умумий маънода, ҳар қандай предметларнинг у билан таъсирлашувда бўлган бошқа предметларнинг таъсирини муайян тарзда акс эттириш билан боўлиқ хоссасига инъикос дейилади.

Шу маънода инъикос ҳамма жойда мавжуд. Айни пайтда ҳар бир ҳолатда у ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунончи, нотирик табиатдаги инъикос бир-биридан тубдан фарқ қилади. Нотирик табиатда у мураккаб характер касб этади.

Айни пайтда ахборотли инъикоснинг ўзи тирик табиатнинг ҳар бир даражасида янада мураккаблашиб, ўзига хослик касб этади. Мана шундай мураккаблашув жараёни психик инъикос даражасида воқеаликка актив муносабат ҳам шаклланади, инъикоснинг илгарилаб боришидан эса, ўз навбатида, унинг ўзига хос, юқори шакли бўлган онгнинг пайдо бўлишига имконият яратилди.

<u>Онг ва мия.</u> Инсон мияси нозик, мураккаб тузилишга эга бўлган тизимдир. Айнан унинг мураккаблиги онг пайдо бўлиши мумкинлигининг асосий шартидир. Бундай ҳолат ҳам узоқ давом этган эволюциянинг табиий ҳосиласидир.

Аммо юксак даражада ташкил топган миянинг ўзи ҳам ҳали онг пайдо бўлиши учун етарли эмаслигини унутмаслик лозим.

Шу ўринда вулъгар материалистлар қарашларига яна бир марта мурожат қилиш лозим. Агар улар ҳақ бўлганида эди, ҳайвонот оламига тушиб қолган инсон болаларида ҳам онг шаклланган бўлиши керак эди.

Улар ҳайвонлар орасида бўлганида ҳам жигар сафро ишлаб чиқараверади. Аммо, мия онгни ишлаб чиқармайди. Бундан онгнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлиги ва у фақат жамиятдагина шаклланиши мумкинлиги ҳақидаги хулоса келиб чиқади.

Онг ва руҳият. Онг психик инъикоснинг ўзига хос юксак шаклидир.

З. Фрейд фикрича, психика онгсизлик, онг ости ҳодисаларини ва онгнинг ўзидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида онг билан бир қаторда онгсизлик ва онг ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Психологлар фикрича, инсон фарзандининг камол топа бориши билан бир қаторда кўплаб функциялар онг назорати остидан чиқиб автоматик характер касб этиш билан характерланади.

Айтайлик, биринчи марта машинага ўтирганимизда, биринчи марта сурат олаётганимизда деярли барча ҳаракатларимиз онгнинг қаттиқ назорати остида бўлади. Вақт ўтиши билан эса кўпгина ҳаракатларни онгсиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз.

Онгсизлик доирасига онг назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур,инстинкт ва интуиция каби ҳодисалар ҳам киради. Онг ости ҳодисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим бўўинидир. З. Фрейд фикрича, улар онгсизлик билан онг ўртасидаги чегаравий соҳадир.

Онгнинг тузилиши. Онг ўзаро алоқада бўлган турли унсурлардан ташкил топган мураккаб маънавий тузилишга эга.

Онг инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, ундан акс эттириладиган объект ҳақидаги муайян билимлар ҳиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим онг тузилишининг асосий унсуридир. Шунинг учун ҳам билимларнинг бойиб чуқурлашиб, бориши онг роивожланишини характерлайдиган муҳим белгиси сифатида юзага чиқади.

Онг тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир.

Онг ва тил. Тил онгнинг инсонгагина хослигини исботловчи омиллардан биридир. Хўш, тил деганда ўзи нима тушинилади? Тил бу энг аввало, муайян белгилар тизими демакдир. Аммо, тилнинг хусусиятларини шу билангина чеклаш тўғри эмас. Негаки, муайян белгилар тизими ҳайвонларга ҳам хос, улар ёрдамида жонзотлар ўртасида муайян ахборот алмашинуви содир бўлади.

Айтайлик, кабутарларнинг «муҳаббат» рақси, жонзотларнинг хавф-хатар пайдо бўлганда турли товуш-белгилар ёрдамида бир-бирини огоҳлантириши, айрим ҳайвонларнинг ўзи яшайдиган ҳудудни турли йўллар билан «чегаралаб» чиқиши ана шундай белгилар тизимининг ўзига хос кўринишларидир.

Тил қайд қилинганидек, белгилар тизимидир. Фан юксак тараққий қилган ҳайвонларда ахборот узатишга хизмат қиладиган мураккаб

белгилар тизими мавжуд эканлиги ва у ҳайвонот олами эволюцияси билан бир пайтда такомиллашиб борганлигини исботламоқда.

Демак, тил белгилар тизими келиб чиқишидан қатъий назар фақат инсонгагина хос ва у онг билан узвий боўлиқдир. Негаки, тилда онг гавдаланади. Тил ёрдамидагина онг кишининг ўзи ва бошқалар учун воқеликка айланади. Айни пайтда инсоният биз кундалик ҳаётда қўллайдиган табиий тил билан бир қаторда мулоқотнинг ранг-баранглигини таъминлайдиган, фикрни ифодалашга хизмат қиладиган ўзига хос имо-ишоралар рақс, мусиқа «тилига» ҳам эга. Шундай бўлса-да улар сўзга кўчгандагина англашилади, ундаги мазмун тушунарли бўлади.

Шу билан бирга миллий тиллар билан бир қаторда илм-фан ютуқларининг тез тарқалишида муҳим роль ўйнайдиган интернационал ***тил-фан тили***, унинг тушунчалари ва формулалари ҳам борлигини унутмаслик керак.

Ўз-ўзини англаш, унинг шакллари. Инсон объектив воқеликни акс эттириш билан бир қаторда ўзи ҳақида фикр юритиш, руҳида кечаётган жараёнларни таҳлил қилиш, хатти-ҳаракатларини назарий таҳлил қилишдек қобилиятга ҳам эга.

Ўзини ўзгалардан ажрата билиш, ўзига муносабат, имкониятларини баҳолаш ўз-ўзини англаш сифатида намоён бўлади. Ўз-ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин. Бу унсурлар ўз-ўзини англашнинг соҳибига-субъектига кўра фарқланувчи муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятга хосдир.

Шахснинг ўз-ўзини англаши ҳақида гап кетар экан, у ўзини алоҳида организм, оила, ижтимоий гуруҳ, миллат, маданиятга мансублигини ва юқоридаги хусусиятларидан қатъи назар алоҳида ва бетакрор «Мен» сифатида англашдек босқичларни босиб ўтишини таъкидлаш зарур.

Инсоннинг камол топиш жараёни, ўз-ўзини англашнинг ривожланиши ўзига хос характер касб этади. Масалан, дастлабки даврда болада аввало, бошқалар томонидан берилган тасаввур ва баҳолар устунлик қилади. Боланинг тафаккури ўсиши билан, у оламни мсустақил англай бошлайди ва ўзининг имкониятларини ўзи баҳолашга ўргани боради. Айнан мана шу даврда тўғри йўлга қўйилган тарбия муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки айнан мана шу тарбия таъсирида болада ўз имкониятларини тўғри баҳолаш ҳам ёки унга ортиқча баҳо бериб юбориш ҳолати ҳам шаклланиб қолиши мумкин.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнига турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий омиллар ҳам кучли даражада таъсир кўрсатади.

Онг ва ахборот. Кейинги йилларда «Информацион портлаш» тушунчаси ҳам тез-тез ишлатилмоқда. XX асрнинг энг муҳим ютуқларидан бири бу компъютерларнинг яратилганлигидир. Дастлаб секундига минглаб операциялар бажара оладиган компъютерлар бўлган бўлса, уларнинг бугунги авлоди 10 миллионлаб мураккаб операцияларни қойилмақом қилиб уддалайди. Компъютерлар қанчалик мураккаб операцияларни бажармасинлар инсон, томонидан программалаштирилган

жараёнларнигина амалга оширадилар, ундан ташқари чиқа олмайдилар. Инсоннинг фикрлаш жараёни онгсизлик, онглилик, кечинмалар, ижод каби ҳодисаларни қамраб олади. Компьютер эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, компьютерлар инсоннинг муайян йўналишлардаги ақлий фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади, аммо ўзининг яратувчиси устидан ҳукмрон бўла олмайди.

Ижтимоий онг тушунчаси. Ҳар бир кишига хос индивидуал онг бўлиши исбот талаб қилмайдиган ҳол. Жамият ягона жисм эмас-ку, унда яхлит англаш усули ва умумий онг бўлиши тўғрисида гапириш қандай бўларкин? деган саволлар ҳам учрайди.

Жамият мураккаб ва серқирра ҳодиса. Унинг хилма-хил соҳаларида содир бўлаётган ўзгаришлар кишилар онгида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас. Ана шу жараённи ифодалаш учун, одатда, ижтимоий ва индивидуал онг тушунчаларини ишлатамиз.

Ижтимоий онг табиий ва ижтимоий воқеликнинг инъикоси, жамиятнинг муайян даврига ёки қисмига тегишли бўлган умумий ҳис-туйўулар, кайфиятлар, қарашлар, ғоялар, назариялар мажмуидир.

Ижтимоий онг туфайли жамиятнинг ўз-ўзини англаши содир бўлади, кечаётган жараёнларга муносабати шаклланади. Ижтимоий ўзгаришлар билан бир қаторда ижтимоий онг ҳам ўзгариб ривожлагниб бораверади.

Аввало, ижтимоий онгга ворислик хос эканлигини таъкидлаш лозим. Бу ижтимоий онг шаклларининг ўз ривожланиш мантиқига, қонуниятларига эга эканлигида яққол намоён бўлади.

Ижтимоий онг, ундаги ўзгаришлар воқеликка ҳамма вақт акс таъсир этиб келган.

Индивидуал онг муайян, гуруҳ, элат, миллатга мансуб бўлган айрим кишининг онги бўлиб, жамиятдаги воқелик ва реал борлиқнинг алоҳида олинган шахснинг онгида акс этишидир.

Ижтимоий ва индивидуал онг ўртасидаги ўхшашлик бир томондан, ҳар иккаласининг ҳам ижтимоий воқеликни акс эттиришида кўринади. Бошқа томондан ижтимоий онг воқеликни индивид онги орқали акс эттиради. Чунки, ижтимоий воқеликда юз берадиган ўзгаришлар аввало, алоҳида кишилар онгида ўз аксини топади ва ундан сўнгина ижтимоий онгда гавдаланади.

Ижтимоий онг билан индивидуал онг ўртасида фарқли томонлар ҳам мавжудки, улар қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, индивидуал онгнинг соҳиби, субъекти алоҳида олинган индивид бўлса, ижтимоий онгнинг субъекти жамиятдир.

Иккинчидан, уларнинг фарқи шаклланиш шарт-шароитларида кўринади. Бошқача айтганда ижтимоий онгга кўламлилик, кенг қамровлилик, индивидуал онгга эса ўзига хослик, бетакрорлик хосдир.

Ó÷èí÷èäàí, èæòèìîèé îíã èæòèìîèé âî=åëèêíè àêñ ýòòèðãàíèèãè ó÷óí ìóàéÿí =îíóíèÿòëàðãà áûéñóíàäè, óëàð

àñîñëàà ðèâîæëàíàäè. Èíäèâèäóàë îíã ýñà, àéðèì èíäèâèäíèíã òó\èëèøè áèëàí øàêëëàíèá òàðà==èé =èëèá áîðèá, óíèíã âàôîòè áèëàí áàðùàì òîïàäè. Àììî áó èíäèâèä îíãèíèíã áóòóíëàé áàðùàì òîïèøuíè uқàììà âà=ò uқàì àнãëàòàâåðìàéäè. Ìàñàëàí, Ãèïïîêðàò âà Èáí Ñèíî òàúëèìîòëàðè, Àôëîòóí âà Áåðóíèéíèíã \îÿëàðè, Íàâîèé âà Ãàíäèíèíã ãóìàíèçìè êèøèëàð ó÷óí uқàììî êàòòà àùàìèÿòãà ýãà áўëèá =îëìî=äà.

Òûðòèí÷èëàí, èíäèâèäóàë îíã àéðèì \îëàòäà èæòèìîèé îíãäàí óçèá êåòèøè ¸êè îð=àäà =îëèøè ìóìêèí. Ôàí òàðèõèäà êåñêèí áóðèëèøëàð ýñàãàí îëèìëàðíèíã, æàìèÿò òàðà==è¸òèíèíã èñòè=áîëëàðèíè îëäèíäàí àéòèá áåðãàí ìóòàôàêêèðëàðíèíã =àðàøëàðè èíäèâèäóàë îíã áàúçàí èæòèìîèé îíãäàí íå÷î\èëèê èëãàðèëàá êåòèøè ìóìêèíëèãèäà ¸ð=èí ìèñîë áўëà îëàäè.

Èæòèìîèé îíãíèíã ñòðóêòóðàñè uæòèìîèé ìóíîñàáàòëàð âà êèøèëàð ôàîëèÿòèíèíã òóðëàðè áèëàí áåëãèëàíàäè. Îëàìëàð ôàîëèÿòè қàí÷àëèê õèëìà-õèë, óëàðíèíã èæòèìîèé ìóíîñàáàòëàðè қàí÷àëèê áîé áўëñà, èæòèìîèé îíã ҳàì øóí÷àëèê áîé âà ìóðàêêàá áўëàäè. Âîқåëèêíè àêñ ýòòèðèø äàðàæàñèãà êўðà, èæòèìîèé îíã îääèé âà íàçàðèé îíããà áўëèíàäè.

Îääèé îíã ҳà¸òèé òàæðèáà àñîñèäà âóæóäãà êåëãàí îääèé õóëîñàëàð, қàðàøëàð ìàæìóèäàí èáîðàò áўëèá, êèøèëàðíèíã êóíäàëèê ҳà¸òèäàãè âîқåàëàðíè àêñ ýòòèðàäè âà ðèâîæëàíàäè. Óíèíã ñîҳèáëàðè-ñóáúåêòëàðè àëîùèäà îëèìãàí øàõñëàðíèíã ҳà¸òèé òàæðèáàñè, қèçèқèøëàðè, қîáèëèÿòëàðè, áèëèìëàðè, ҳà¸òäà ýãàëëàãàí ìàâқåëàðè ùå÷ қà÷îí áèð õèë áўëìàéäè.

Îääèé îíããà íàçàðèé áèëèìëàðãà äàëèë âà àñîñ áўëèá õèçìàò қèëàäèãàí ýëåìåíòëàð áўëàäè. Îëèìëàð, ñàíúàòêîðëàð, òóðëè íàçàðèÿëàð áàäèèé îáðàçëàð ÿðàòèøäà ҳà¸òèé-êóíäàëèê îíããà àñîñëàíàäèëàð, óíäàí ìàúíàâèé îçèқ îëàäèëàð.

Îääèé îíãäà õàëқ äîíèøìàíäëèãè, àíúàíà âà óðô-îäàòëàð, êóíäàëèê òóðìóø қîèäà âà òàëàáëàðè, òàáèàò ҳàқèäàãè áèëèìëàð, øóíèíãäåê òóðëè óéäèðìàëàð, íîòўғðè

қàðàøëàð õàì ûç èôîäàñèíè òîïàäè. Êûï àñðëèê ҳà¸òèé òàæðèáàñè èõ÷àì øàêëäà ûçèäà ìóæàññàìëàøòèðãàí õàëқ ìàқîëëàðè áóíãà ìèñîë áûëà îëàäè. Îääèé îíã ñîô ҳîëäà ó÷ðàìàéäè. ×óíêè, èíñîí ôàðçàíäè ìóðўàққèá äàâðèäàíîқ ûç àòðîôèäàãèëàð, ñûíãðà êèòîáëàð, òàúëèì òèçèìè ¸ðäàìèäà èíñîí çàêîâàòè ýðèøãàí èëìèé áèëèìëàðíè ҳàì ûçëàøòèðèøãà êèðèøàäè. Áîøқà÷à àéòãàíäà, ñîäèð áûëà¸òãàí âîқåàëàðãà íàôàқàò ûç òàæðèáàñè, áàëêè èëìèé áèëèìëàð íóқòàè íàçàðèäàí ҳàì áàҳî áåðà áîøëàéäè, íàçàðèé îíã òàúñèðèäà áûëàäè.

íàçàðèé îíã äåãàíäà íàçàðè¸ò÷èëàð, îëèìëàð èøëàá ÷èққàí íàçàðèé қàðàøëàð âà èëìèé áèëèìëàð òèçèìè òóøóíèëàäè. Îääèé îíãäàí ôàðқëè ÿëàðîқ íàçàðèé îíã ûçãàðòóâ÷àí õàðàêòåðãà ýãà. Øóíèíãäåê, îääèé îíããà âîқåàëàðíèíã òàøқè томонини ифодалаш хос бўлса, назарий онг воқеаларнинг ìîҳèÿòèíè, ðèâîæëàíèø қîíóíèÿòëàðèíè àêñ ýòòèðàäè. Øóíèíã ó÷óí ҳàì ó îääèé îíããà ôàîë òàúñèð қèëà îëàäè âà êóíäàëèê òàæðèáà àñîñèäà ҳîñèë қèëèíãàí áèëèìëàðíè ñàðàëàøãà ¸ðäàì áåðàäè.

Èæòèìîèé ïñèõîëîãèÿ ñîöèàë (èæòèìîèé) ìóҳèò, êóíäàëèê òóðìóø øàðîèòëàð òàúñèðè îñòèäà âóæóäãà êåëàäè âà ðèâîæëàíàäè. Óíè ñóáúåêòëàð êûðà ìóàéÿí èæòèìîèé ãóðóҳ, ýëàò, ìèëëàò ïñèõîëîãèÿñè êàáè òóðëàðãà áûëèø ìóìêèí.

Àëîҳèäà îëèíãàí áèð ìèëëàòãà õîñ áûëãàí ïñèõîëîãèê æèҳàòëàðíè óøáó ìèëëàò áîñèá ûòãàí òàðèõèé éûëëàí, õàëқàðî èқòèñîäèé, ñè¸ñèé, ìàäàíèé ìóíîñàáàòëàðäàí қèëèðèø çàðóð. Èæòèìîèé âîқåëèêíèíã ўçãàðèøè áèëàí ìèëëèé ïñèõîëîãèÿãà õîñ áûëãàí õóñóñèÿòëàð ҳàì ûçãàðèá áîðàäè. Àìî áó ûçãàðèøëàð íèñáàòàí ñåêèí êå÷ãàíëèãè òóôàéëè, ó ҳàììà âàқò ҳàì òåçäà êûçãà òàøëàíàâåðìàéäè.

Èæòèìîèé ìàôêóðà (идеология) èæòèìîèé ïñèõîëîãèÿäàí òóáäàí ôàðқ қèëàäè. Èæòèìîèé ïñèõîëîãèÿ ñîöèàë ãóðóҳëàð ҳà¸òèíè ìóàéÿí õèñ-òóéғóëàð, êàéôèÿòëàðäà áåâîñèòà àêñ ýòòèðñà, èæòèìîèé èäåîëîãèÿ ñîöèàë ãóðóҳëàð ýҳòè¸æëàðè

ìàíôààòëàðèíèíã è÷êè ìîùèÿòèíè, ñààááàëíè ùàð õèë ÿîÿëàð, íàçàðèÿëàð, òàúëèìîòëàð øàêëëàà àêñ ýòòèðàäè. Øóíèíã ó÷óí ҳàì ó èæòèìîèé ҳà¸òäà àêñ òàúñèð ûòêàçà îëèø õóñóñèÿòãà ýãà áûëàäè.

Èæòèìîèé îíã øàêëëàðèíè ôàðқëàø ìåçîíëàðè, èæòèìîèé îíã âà óíèíã äàðàæàëàðè ҳàқèäàãè ìóëîҳàçàëàð ўêóíèäà èæòèìîèé îíãíèíã àõëîқèé, äèíèé, ýñòåòèê, ñè¸ñèé, ҳóқóқèé, ôàí, ôàëñàôà êàáè øàêëëàðè àæðàòèëèøèíè òàúêèäëàø ëîçèì.

Àââàëî èæòèìîèé îíã øàêëëàðèíèíã õèëìà-õèëëèãè îáúåêòèâ îëàìíèíã òóðëè-òóìàíëèãèäà, âîқåëèêíèíã ìóàéÿí òîìîíëàðèíèãèíà àêñ ýòòèðèøäàí êåëèá ÷èқèøèíè êûðñàòèø çàðóð. Ñîääà қèëèá àéòãàíäà, èæòèìîèé îíã øàêëëàðè, áèðèí÷è íàâáàòäà, ûçëàðèíèíã àêñ ýòòèðèø îáúåêòëàðè êûðà ôàðқëàíàäè.

Àéíè ïàéòäà, èæòèìîèé îíã øàêëëàðè áèð-áèðèäàí âîқåëèêíè àêñ ýòòèðèø óñóëèãà êûðà ùàì àæðàëèá òóðàäè. Ìàñàëàí, ùóқóқèé îíã ýñà-áàäèèé îáðàçëàð ¸ðäàìèäà âîқåëèêíè àêñ ýòòèðèøèíè áèð қàðàøäà¸қ ñåçèø ìóìêèí.

Èæòèìîèé îíã øàêëëàðè ûðòàñèäàãè ôàðқíè óëàð ðèâîæëàíèøèíèíã ûçèãà õîñëèãèäàí ùàì êóçàòèø ìóìêèí. Ôàí òàðàққè¸òè îáúåêòèâ îëàì ùàқèäàãè ÿíãèäàí-ÿíãè áèëèìëàðíèíã þçàãà êåëèøè, ÷óқóðëàøèá êåíãàéèá áîðèøè áèëàí äèíèíã ðèâîæëàíèøè ýñà, óíèíã èæòèìîèé ùà¸òèíèíã òóðëè ñîùàëàðèãà, êèøèëàð ôàîëèÿòè âà òóðìóø òàðçèãà òàúñèðèíèíã ûñèá áîðèøè áèëàí õàðàêòåðëàíèøè ôèêðèìèçãà äàëèë áûëà îëàäè.

Âà íèùîÿò, èæòèìîèé îíã øàêëëàðè áàæàðàäèãàí ôóíêöèÿëàðèíèíã ûçèãà õîñëèãè áèëàí ùàì àæðàëèá òóðàäèëàð. Ôàíäà áèëèø àëîùèäà-òàðòèáãà ñîëèø, äèíäà-äóí¸қàðàø, ñàíúàòäà-òàðáèÿâèé ôóíêöèÿëàð àñîñèé ўðèí òóòàäè, ñèñòåìà ÿðàòóâ÷è ôóíêöèÿëàð ñèôàòèäà ÷èқèøèíè êûðèø ìóìêèí.

Èæòèìîèé ìíãíèíã áàð÷à øàêëëàðèãà áèëëø, òàðáèÿëàø, қàäðèàø êàáè ôóíêöèÿëàðíèíã õîñëèãè, àéíè ïàéòäà, áóíäàé ûõøàøëèêíèíã äèí âà ôàëñàôà, àõëîқèé âà ùóқóқèé ìíã ûðòàñèäà ÿíà ùàì êó÷ëèëèãè áóíãà ìèñîë áûëà îëàäè. Êèøèëèê æàìèÿòè òàðàққè¸òèíèíã äàñòëàáêè áîñқè÷ëàðèäà èæòèìîèé ìíãíèíã àõëîқèé, äèíèé, ýñòåòèê, ñè¸ñèé, ùóқóқèé, ôàí, ôàëñàôà êàáè øàêëëàðèíèíã ùàììàñè ùàì áûëìàãàí. Æàìèÿòäà ìóàéÿí ýùòè¸æëàð âà ìàúíàâèé èøëàá ÷èқàðèøíèíã ÿíãè ñîùàëàðè ïàéäî áûëèøè áèëàí èæòèìîèé ìíãíèíã ÿíãè øàêëëàðè àæðàëèá ÷èқà áîøëàäè.

Ўó íóқòàè íàçàðäàí қàðàãàíäà, þқîðèäà àéòèëãàí èæòèìîèé ìíã øàêëëàðèíè òóãàë ùèñîáëàø õàòî áûëóð ýäè. Æóìëàäàí, ùîçèðãè ïàéòäà êûïãèíà èëìèé àäàáè¸òëàðäà <u>ýêîëîãèê</u> ìíãíè èæòèìîèé ìíãíèíã ìóñòàқèë øàêëè ñèôàòèäà àæðàòèøãà óðèíèø ðàñì áûëà¸òãàíëèãèíè òàúêèäëàø çàðóð.

Àõáîðîò äóí¸ñèíèíã ãëîáàëëàøóâè ÕÕ àñð àõáîðîò óçàòèøãà õèçìàò қèëàäèãàí òåõíèê âîñèòàëàðèíèíã êåñêèí âà øèääàòëè òàðàққèé ýòèøèãà éûë î÷äè. Àéíè ïàéòäà, óëàð ìàäàíèÿò ðèâîæèãà òàúñèð қèëèø èìêîíèÿòëàðèíè ùàì ûñòèðèá þáîðäè. Ўóíäàí êåéèí ÷èққàí ùîëäà, ìàäàíèÿò þòóқëàðèíè òåçëèê áèëàí îììàëàøòèðèø, òàðқàòà îëèø èìêîíèÿòè ÿðàòèëìîқäà. Ïëàíåòàìèçíèíã òóðëè áóð÷àêëàðèäà äóí¸ãà êåëà¸òãàí ìàäàíèÿò íàìóíàëàðèíè ìèëëèîíëàðèíèíã ìàúíàâèé îçèÿëàðà àéëàíòèðà¸òãàí ìíìàâèé àõáîðîò âîñèòàëàðèíèíã ãàçåòà, æóðíàëëàð, ðàäèî, òåëåâèäåíèå, âèäåî-òåõíèêà, êèíî êàáè ùìäèñàëàðèíèíã ðîëè áó æàðà¸íäà êàòòà áûëìîқäà, àõáîðîò ñîùàñèäà ãëîáàëëàøóâ ñîäèð áûëãàíëèãèíè êûðñàòìîқäà. Àììî áó æàðà¸íèíã èíòåíñèâëàøóâè âà ãëîáàëëàøóâè þқîðèäàãè êàáè èæîáèé æèùàòëàð áèëàí áèð қàòîðäà àéðèì ñàëáèé íàòèæàëàðíè ùàì íàìî¸í ýòìîқäà. Áó òîð ãóðóùëè, ÿðàçëè èқòèñîäèé, ñè¸ñèé, ãåîñòðàòåãèê ìàíôààòëàðäàí êåëèá ÷èққàí ùîëäà, êèøèëàð äóí¸қàðàøè,

èæòèìîèé îíãà òàúñèð қèëèøèíèíã ÿíãèäàí-ÿíãè éûëëàðè âà âîñèòàëàðèäàí ôîéäàëàíèøãà óðèíèøäà êûðèíîқäà.

Àéòèø ìóìêèíêè, áóãóíãè êóíäà êèøèëàð îíãèãà ùóêìðîíëèêêà ýðèøèø, óëàðíèíã òàôàêêóð òàðçè âà қàäðèÿòëàðèíè ûçèãà áûéñóíäèðèø òóðëè êûðèíèøëàðèäàãè ìàқñàäëàðãà ýðèøèøíèíã àñîñèé éûëè áûëèá êåëìîқäà.

Òàÿí÷ òóøóí÷àëàð:

Èæòèìîèé îíã, èíäèâèäóàë îíã, îììàâèé âà íàçàðèé îíã, èæòèìîèé ïñèõîëîãèÿ âà èæòèìîèé ìàôêóðà, ìèëëèé ìàôêóðà, àõáîðîò äóí¸ñèíèíã ãëîáàëëàøóâè.

Дунёни англаш, инъикос, психика, онг, тил, онгнинг тузилиши, ўз-ўзини англаш, «информацион портлаш».

Òàêðîðëàø ó÷óí ñàâîëëàð:

1. Èæòèìîèé îíã íèìà?
2. Èíäèâèäóàë îíã äåãàíäà íèìàíè òóøóíàñèç?
3. Îììàâèé âà íàçàðèé îíã қàíäàé õóñóñèÿòëàðè áèëàí àæðàëèá òóðàäè?
4. Èæòèìîèé ïñèõîëîãèÿ íèìà?
5. Àõáîðîò äóí¸ñèíèíã ãëîáàëëàøóâè äåãàíäà íèìà òóøóíèëàäè?
6. Психика ва онг коинот эволюциясининг табиий натижаси деганда нимани тушунасиз?
7. Онг нима? Нега у ижтимоий-тарихий характерга эга дейилади?
8. Онг ва тилнинг бирлиги деганда нимани тушунасиз?
9. Ўз-ўзини англаш нима?
10. «Информацион портлаш» нимани англатади?

Àäàáè¸òëàð:

1. Ûçáåêèñòîí Ðåñïóáëèêàñè Êîíñòèòóöèÿñè (Àñîñèé қîíóí), Òîøêåíò, Ûçáåêèñòîí, 1992 éèë

2. Êàðèìîâ.È.À. Ûçáåêèñòîí XXI àñð áûñàÿñèäà: õàâôñèçëèêêà òàùäèä, áàðқàðîðëèê øàðòëàðè âà òàðàққè¸ò êàôîëàòëàðè, Òîøêåíò, Ûçáåêèñòîí, 1997 éèë.

3.Êàðèìîâ.È.À. Æàìèÿòèìèç ìàôêóðàñè õàëқíè-õàëқ, ìèëëàòíè-ìèëëàò қèëèøèäà õèçìàò ýòñèí. «Тафаккур», 2-сон. Òîøêåíò, Ûçáåêèñòîí, 1998 éèë.

4.Êàðèìîâ.È.À. Ûç êåëàæàãèìèçíè ûç қўëèìèç áèëàí қóðìîқäàìèç, , Òîøêåíò, Ûçáåêèñòîí, 2000 éèë.

5.Êàðèìîâ.È.À. Ìèëëèé èñòèқëîë ìàôêóðàñè õàëқ ýúòèқîäè âà áóþê êåëàæàêêà èøîí÷àìð, , Òîøêåíò, Ûçáåêèñòîí, 2000 éèë.

6. Ôàëñàôàäàí ñўçëèê 1995-2000 éèëëàðäà ÷îï ýòèëãàí áàð÷à àäàáè¸òëàð.

11-Мавзу: Жамият фалсафаси истиқлол ва тараққиётнинг ўзбек модели.

Режа:

1. Ҳозирги замон фалсафаси. XX аср фалсафасининг асосий оқим ва йўналишлари.
2. Жамият ривожида тарихийлик ва ворисийлик.
3. Цивилизациянинг тарихий шакллари ва ҳозирги замондаги хусусиятлари.
4. Маданият ва цивилизациянинг асосий тамойиллари, қонуният ва хусусиятларини билиш-маънавий камолот манбаи.
5. Тараққиётнинг ўзбек модели ва жаҳон цивилизациясида Ўзбекистоннинг тутган ўрни ва истиқболлари.

Маълумки ҳамма замонларда ҳам фалсафа ўз даврининг долзарб муаммоларини ҳал этиш йўлларини топишга ҳаракат қилган. XX асрга келиб инсоният фан ва техника тараққиёти соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Лекин шу билн бирга, айнан ушбу аср ижтимоий силсилалар иккита жаҳон уриши экологик инқироз оўир йўқотишлар даври ҳам булди. Бу эса фалсафий фикрнинг тараққиётида ўз аксини топди, унинг турли йўналиш ва оқимлари шуўилланган муаммоларнинг салмоўи, мақсад муддаосини аниқ белгилади.

Ҳозирги замон фалсафасининг энг асосий тамойиллари умуминсонийликнинг устуворлиги, унинг миллийлик билан уйўунлиги, демократик эркинликлар инсон қадри, бирор таълимотни мутлоқлаштирмасликдир. Баўри кенглик ва толерантлик ҳозирги фалсафий таълимотлар ранг баранглигини таъминлайди.

Анаънавий фалсафада турли ғоявий тизимларга бўлинишига қарамай муҳим муаммоларни ҳал этишда маълум бир умумийлик мавжуд эди. Ҳозирги замон фалсафасида аксинча, фалсафий муаммоларнинг кўп хиллиги ва ўзига хослиги турли туманлиги, улар асосида фалсафий оқимларнинг мустақил йўналиш сифатида шаклланганлиги яққол кўзга ташланади.

Анаънавий фалсафада ақл инсон моҳиятининг белгиловчиси, деб талқин этилган бўлса, энди рационализмга қарши инсоннинг мавжудлиги муаммолари, ҳамда унинг норационал моҳияти илгари сурила бошлади. Яъни илгари маърифатпарварлик ғояси устувор бўлса, эндиликда кўпроқ инсон ҳуқуқларига эътибор кучайиб кетди. Фалсафа гўёки мавжудликдан аниқлик томон борди, умумий эмас, аниқ равшан масалаларни ҳал қилиш бошланди.

Анаънавий фалсафада ҳодисалар механика қонунлари асосида тушунтиришга ҳаракат қилинган бўлса, энди бундай таҳлил доирасидан четда қолган муаммолар ўрганила бошланди. Бугунги кунга келиб кўпгина фалсафий оқимлар ўзларининг анаънавий фалсафага алоқадор эканликларини ҳамда улардан фарқ қилишларини таъкидлаш мақсадида номларига "нео" яъни янги замонавийлашган деган маънони англатувчи қўшимчани қўшганлар. Масалан, неоповитиаизм, неотомозм ва бошқалар шулар жумласига киради. Янгича фалсафий тафаккурга асос солган олимлар орасида кўпчилик немис олими Артур Шопенгауэр (1788-1860) қарашларини тилга олади. Шопенгауэр оламдаги барча мавжуд нарсаларни иродани намоён бўлиши дейди, иродани эса онгсиз кўр-кўрона интилиш тарзида тушунади. Махлуқотларнинг инстиниктлари ҳатти-ҳаракатлари ироданинг намоён бўлшидир. Инсон фаолияти ҳам ақлдан бегона бўлган иродани намоён бўлишидир. Шунинг учун инсон моҳияти иррационал асосга эга ақл эса тасодифийдир, дейди.

Шопенгауэр таълимотини давом эттирган немис файласуфи Фридрих Ницше (1844-1900) фикрича, «борлиқнинг энг чуқур моҳияти ҳокимятга эришиш учун бўлган иродадир». Ницше инсонборлиғида махлуқлик ва ҳолиқликни бирлашиб кетганини асослаб беришга ҳаракат қилди. Унинг диёримизда бундан икки ярим минг йил муқаддам шаклланган зардўштийлик таълимотини ўрганиб яратган. «Зардўшт таваллоси» асарида кучли шахсларни тарбиялаш ғояси илгари сурилган. У ўз ортидан иродасиз кишилар оммасини етаклашга қодир бўлган, иродаси кучли шахсларни тарбиялаш даражасида бўлган. Ницшенинг цивилизация ва маданиятнинг сўниши ва барҳам топиши тўғрисидаги ғоясига асосланиб, 1918 йилда Шпенглер «Европанинг сўниши» деган асарини

ёзади. Шу зайлда «Орқага Кантга» шиори остида неокантчилик, «Орқага Ҳегельга» шиори остида эса неоҳегельчилик пайдо бўлди.

Шу билан бирга, фалсафанинг классик илдизларини сақлаб қолишни диний оқим неотомизм ҳам ёқлаб чиқди.

Íåîòомиçì-ÕÕ àñðäàãè ýíã éèðèê äèíèé ôàëñàôèé îқèì áûëèá, ó ûðòà àñðëàðäàãè (XIII àñð) Ôîìà Àêâèíñêèéíèíã òàúëèìîòèíè қàéòàäàí òèêëàäè. Ó (íåî-ÿíãè, òîìèçì-«ôîìà», òðàíñêðèïöèÿäà òîìà áûëèá ûçãàðãàí) Ôîìà Àêâèíñêèéíèíã ÿíãè, çàìîíàâèé òàúëèìîòè äåìàêäèð. Áó òàúëèìîòãà êûðà èëì âà ýúòèқîä ûðòàñèäà òûëà, ìóâîôèқëèê, óéўóíëèê áîð. Óëàð áèð-áèðèíè òûëäèðèá òóðàäè, ùàð èêêèñè ùàì õóäî òîìîíèäàí áåðèëãàí ùàқèқàò.

Íåîòîìèçì âàêèëëàðè ôèêðè÷à, èëì åòìàãàí æîéäà ýúòèқîä қûëëàíèëøè êåðàê. Ëåêèí áó ýúòèқîä êûð-êûðîíà, øóí÷àêè èøîí÷ áûëìàé, áàëêè ìàíòèқàí òåðàí àíãëàíãàí ýúòèқîä áûëèøè êåðàê. xóäîíèíã ìàâæóäëèãèíè ôàëñàôà òóðëè ìàíòèқèé óñóëëàð îðқàëè èñáîò қèëèøè ëîçèì. Øóíäàé қèëèá, ôàëñàôàíèíã âàçèôàñè äèíãà õèçìàò қèëèøäàí èáîðàòäèð.

Íåîòèçì ùîçèðãè öèâèëèçàöèÿëè äóí¸ãà öèâèëèçàöèÿëàøãàí òàúëèìîò ñèôàòèäà ìàéäîíãà ÷èқìîқäà. Ûç íàâáàòèäà-áó äåìîêðàòèÿ óñòóâîð áûëãàí ùà¸ò òàðçèãà ìóàéÿí äàðàæàäà ìîñ êåëàäè.

Íåîêàíò÷èëèê XIX àñð ûðòàëàðèäà øàêëëàíãàí âà ÕÕ àñð áîøëàðèäà ðèâîæëàíãàí ýäè. Óíèíã âàêèëëàðè È.Êàíò ûç äàâðèäà қûéãàí èëìèé áèëèøíèíã óìóìèéëèãè âà çàðóðèÿòè ùàқèäàãè ùàìäà òàæðèáàâèé àқë ùàқèäàãè ìóàììîëàðíè òàùëèë ýòàäèëàð. Áó òàúëèìîòãà êûðà, èíñîí äóí¸ãà áèð ìàðòà êåëàäè, øóíèíã ó÷óí ùàð áèð инсоннинг ҳаёти ўзи учун олий мақсаддир. Шундай экан, èíñîí ùà¸òèäàí êèìäèð ûç ìàқñàäëàðèíè àìàëãà îøèðèø ó÷óí âîñèòà ñèôàòèäà ôîéäàëàíèøè ìóìêèí ýìàñ. Ýðêèí ìàâæóäîò äåãàíäà, Êàíò èçîøëàðè ûçè ҳоҳëàãàí èøëàðíè қèëóâ÷è êèøèíè ýìàñ, áàëêè æàìîàò÷èëèê ìàíôààòèãà қàðøè þðìàéäèãàí óíãà çèä èø

қèëìàéëèãàí, àììî ûç ùàқ-ùóқóқëàðèíè ÿõøè áèëàäèãàí èíñîíè íàçàðäà òóòàäèëàð.

<u>**Íåîïîçèòèâèçì**</u> îқèìèíèíã èèðèê íàìîÿíäàëàðè Êàðíàï, Àéåð, Ðàññåë, Âèòãåíøòåéí âà áîøқàëàðäèð. Íåî-ÿíãè; ïîçèòèâ-èæîáèé; äåãàí ìàúíîíè àíãëàòàäè. Íåîïîçèòèâèçì Ÿâðîïàäà XIX àñðíèíã 20-éèëëàðèäà ïàéäî áûëãàí, àñîñ÷èñè XIX àñðäà ÿøàãàí Îãþñò Êîíòäèð. Óíèíã ôèêðè ôàëñàôà àíèқ ôàíëàð òàðàққè¸òèñèç ìàâæóä áûëà îëìàéäè. Ôàëñàôà-îáúåêòèâ ðåàëëèêíè ÿìàñ, áàëêè àíèқ ôàíëàð қèëà¸òãàí èëìèé, ÿúíè èæîáèé (ïîçèòèâ) õóëîñàëàðíè ûðãàíèá, òàùëèë қèëèá óëàðíè ìàíòèқàí áèð òàðòèáãà, ñèòåìàãà ñîëèøè êåðàê.

<u>**Íåîïîçèòèâèñòëàð âåðèôèêàöèÿ ïðèíöèïèíè**</u> èëãàðè ñóðàäèëàð (ëîò-ùàқèқàò) óëàðíèíã ôèêðè÷à, ôàқàò òàæðèáàäà ûç òàñäèғèíè òîïãàí áèëèìãèíà ùàқèқèéäèð.

Øóíäàí ñûíã ïîñòïîçèòèâèçì (ÿúíè êåéèíãè ïîçèòèâèçì) âàêèëè Ê.Ïîïïåð <u>**ôàëüñèôèêàöèÿëàø ìåòîäèíè**</u> èëãàðè ñóðàè. Áóíãà êûðà, èíñîí áàúçè íçàðèé áèëèìëàðíèíã ùàқèқàòëèãèíè ÿìàñ, õàòî ýêàíëèãèíè èñáîòëàøè êåðàê. Îõèð îқèáàòäà íåîïîçèòèâèçì âàêèëëàðè ôàëñàôà áèëèìëàðíèíã ùàқèқèéëèãèíè ìàíòèқèé-ëèíãâèñòèê óñóë îðқàëè èñáîòëàø âà ñèñòåìàëàøòèðèøè êåðàê, äåãàí õóëîñàãà êåëàäèëàð.

<u>**Ñòðóêòóðàëèçì**</u> (àñîñèé âàêèëëàðè Ëåâè-Ñòðîñ âà Ôóêî) áèëèøäà ñòðóêòóðàâèé óñóëíèíã àùàìèÿòèíè ìóòëàқëàøòèðàäè. Áó îқèì òàðàôäîðëàðè íàðñà âà ùîäèñàíèíã ñòðóêòóðàñèíè áèëèø óíèíã îáúåêòèâ ìîùèÿòèíè áèëèø äåìàêäèð, äåá ùèñîáëàéäèëàð. Ìàñàëàí, Ëåâè-Ñòðîñ ìèôîëîãèê òàôàêêóðíè òàùëèë ÿòèá, òóðëè æîéëàðäà ÿøàãàí қàáèëàãè қàáèëàëàð âà õàëқëàð ÿðàòãàí àôñîíàëàðíèíã óìóìèé ñòðóêòóðàãà ýãà ýêàíëèãèíè èñáîò қèëäè. Óíèíã ôèêðè÷à, áó àôñîíàëàðíèíã àñîñèé ìàçìóíè áèð-áèðèãà òûëà ìóâîôèқ êåëàäè. Èíñîíèÿòíèíã èëìèé òàôàêêóðè ùàì áó òàúëèìîòãà êûðà øóíäàé ïðèíöèïãà, óìóìèé ìàíòèққà ýãà.

Ãåðìåíåâòèêà-қàäèìãè þíîí àôñîíàëàðèäàãè õóäîëàðíèíã ҳîҳèø âà èðîäàñèíè èíñîíëàðãà òóøóíòèðèá áåðèø ó÷óí åðãà þáîðèëãàí ýë÷èñè-Ãåðìåñ íîìè áèëàí àòàëãàí. Äåìàê, ãåðìåíåâòèêà-òóøóíèø, òóøóíòèðèø, òàùëèë ýòèø ўîÿëàðèãà ўзининг àñîñèé äèққàòèíè қàðàòàäè.

Æàìèÿò, áó òàúëèìîòãà êûðà, êèøèëàð ûðòàñèäàãè ìóëîқîòãà àñîñëàíàäè. Ìóëîқîò æàðà¸íèäà ìàäàíèé, òàðèõèé âà èëìèé қàäðèÿòëàð ÿðàòèëàäè. Ôóíèíã ó÷óí ôàëñàôàíèíã àñîñèé âàçèôàñè ùà¸òíèíã ìàúíîñèíè, ìîùèÿòèíè êèøèëàð ûðòàñèäàãè ìóëîқîòäàí қèäèðèøäàí èáîðàò.

ÕÕ àñðíèíã 30 éèëëàðèãà êåëèá ***«ýêçèñòåíöèàë ôàëñàôà»*** ðèâîæëàíäè. Ýêñçèòåíöèÿ-òîù ìàúíîäà ìàâæóä áûëìîқ äåìàêäèð. Ýêçåòåíöèàëèзм ниҳоямда õèëìà-õèë éûíàëèøäàãè òàúëèìîòëàðíè èíñîííèíã ìàúíàâèé äóí¸ñè, èíñîí òàқäèðè, ýðêèíëèãè ўîÿëàðè àñîñèäà óìóìëàøòèðäè.

Áó ìóàììîëàðíèíã òàëқèíè àéíèқñà, èæîäêîð çè¸ëèëàð ûðòàñèäà îììàâèé òóñ îëäè. Ôóíèíã ó÷óí ýêçèñòåíöèàë ôàëñàôà áó äàâðäà ýíã êåíã òàðқàëãàí îқèì áûëèá қîëäè.

Ýêçèñòåíöèàëèçì âàêèëëàðè àñîñàí èêêè éûíàëèøãà áûëèíàäèëàð. Áèðè äóí¸âèé (Õàéäåããåð, Ñàðòð, Êàìþ) âà èêêèí÷èñè äèíèé (ßñïåðñ, Ìàðñåëü) áûëèá, áóíäàé áûëèíèø íèñáèéäèð.

Õàéäåããåð, Ñàðòð, Êàìþëàðíèíã òàúëèìîòèãà êûðà, èíñîí ûçèíèíã ÿðàòèø æàðà¸íèíè ûçè ýðêèí àìàëãà îøèðàäè.

Äèíèé ýêçèñòåíöèàëèñòëàð ßñïåðñ âà Ìàðñåëü ôèêðè÷à, èíñîí ûç ýðêèí ôàîëèÿòè äàâîìèäà õóäîãà қàðàá óíãà åòèø ó÷óí, êàìîëîò òîìîí ùàðàêàò қèëàäè. Ùàқèқèé ýðêèíëèê èíñîíãà òàõëèêàëè îíëàðäà, òóøêóíëèê, ¸ëўèçëèêäà íàìî¸í áûëàäè. Òàҳëèêà, ìàñúóëèÿò ñîô ýðêèíëèêíèíã ûçèäà ôàқàò øóíäàé øàðîèòäà èíñîí ûçèíè òûëà àíãëàéäè.

ßíãè çàìîí ôàëñàôàñèíèíã ÿíà áèð îқèìè ***ïðàãìàòèçì*** ÀҚÔäà êåíã òàðқàëãàí. Óìóìàí îëãàíäà, «ïðàãìàòèçì» ôîéäàëè ôàîëèÿòãà óíäîâ÷è, ôîéäàãà қàíäàé қèëèá ýðèøèø éûëëàðè âà

óñóëëàðè ùàкëàà ìóëîùàçà þðèòóâ÷è òàúëèìîòäëð. Áóíäà ôîéäà òóøóí÷àñè òàæðèáà, ùàкèкàò òóøóí÷àëàðè áèëàí àéíàíëàøòèðèëàäè.

Ïðàãìàòèçì òàúëèìîòèíèíã éèðèê íàìîÿíäàëàðè ×.Ïèðñ, Ó.Äæåìñ, Æ.Äüþè âà áîøкàëàðäèð. Óëàðíèíã òàúëèìîòèäà îëàìíèíã ùçãàðóâ÷àíãëèãè ùç èôîäàñèíè òîïãàí. Óëàð òàæðèáàíè òóðëè òàñîäèô âà êóòèëìàãàí âàçèÿòëàðíè ùçèäà ìóæàññàìëàøòèðãàí, ìîãèìçäàí òåçêîð кàðîðëàðíè кàáóë кèëèøíè òàëàá ýòóâ÷è ùîäèñàëàð ìàæìóè ñèôàòèäà òàúðèôëàéäèëàð.

Ïðàãìàòèçì ÀКØ èæòèìîèé-ìàäàíèé ùà¸òèíèíã кàäðèÿòëàðèíè èôîäà ýòèá, ó åðäàãè èøáèëàðìîíëàð, ìåíåäæåðëàð, ñè¸ñàò÷èëàð âà äàâëàò àðáîáëàðè ùðòàñèäà êåíã òàðкàëãàí. Àìåðèêàëèêëàð áó òàúëèìîòíèíã íàçàðè¸ò÷èëàðèíè õàëкíèíã äóí¸кàðàøè ùçãàðèøèäà, ùîçèðãè àìåðèêà÷à ùà¸ò òàìîéèëëàðèíè êåíã îììàãà ñèíãäèðèøäà êàòòà õèçìàò кèëãàí ôàéëàñóôëàð ñèôàòèäà кàððëàéäèëàð. Ìàñàëàí, Æ.Äüþèíè «Àìåðèêàíèíã Àðèñòîòåëè» äåá ùóðìàò áèëàí òèëãà îëàäèëàð.

Æàìèÿò òàðàккè¸òèãà îèä ÿîÿëàð òàìèëèè ôàëñàôàä àíòèê äàâðëàðäàí Ñóкðîò âà Àôëîòóí çàìîíëàðèäàí áîøëàá øàêëëàíà áîøëàãàí. Áó ÿîÿëàðíèíã ðèâîæèäà XVII-XVIII àñðëàðäà ÿøàãàí èòàëèÿëèê ôàéëàñóô Äæ.Âèêî, XVIII àñðäà ÿøàãàí È.Ã.Ãåðäåð âà àéíèкñà íåìèñ ôàëñàôàñèíèíã éèðèê íàìîÿíäàñè Ҳåãåëь êàòòà ùèññà кùøãàíëàð.

Àôñóñêè, áîøкà÷à кàðàëãàíäà òàúëèìîòëàð ùàì áîð. Íîãè äàâð ôàëñàôàñèäà òàðкàëãàí àíà øóíäàé îкèìëàðäàí áèðè **ìàðêñèçì** áùëèá, óíèíã àñîñ÷èñè íåìèñ èкòèñîä÷èñè âà ôàéëàñóôè Ê.Ìàðêñäèð (1818-1883). Óíèíã èæòèìîèé ôàëñàôàñè êàïèòàëèçìäà ñèíôèé êóðàøíèíã ìóòëàк àíòàãîíèçì äàðàæàñèãà êùòàðèëèøè, îõèð-îкèáàò ïðîëåòàðèàò äèêòàòóðàñèíèíã ùðíàòèëèøè âà øó éùë áèëàí ñèíôñèç æàìèÿòãà ùòèøíè òàðÿèá кèëàäèãàí âà ðåàë ùà¸òíè àêñ ýòòèðìàéäèãàí íàçàðèÿäèð.

Êåéèí÷àëèê ñîáèқ èòòèôîқäà ùóêìðîí ìàôêóðàãà àëëàíãàí áó òàúëèìîò äàñòëàá Ê.Ìàðêñ âà Ô.Ýíãåëñ ¸çãàí «Êîììóíèñòèê ïàðòèÿ ìàíèôåñòè»äà áà¸í қèëèíãàí. Óíèíã íàçàðèé àñîñëàðè Ê.Ìàðêñíèíã «Êàïèòàë», Ô.Ýíãåëñíèíã «Àíòè-Äþðèíã» âà «Òàáèàò äèàëåêòèêàñè» àñàðëàðèäà òàúðèôëàá áåðèëãàí áûëèá, èæòèìîèé ùà¸òäà ñèíôèé îқèáàòëàðãà îëèá êåëäè. Ó áîðëèқ òóøóí÷àñèíè ìàòåðèÿ áèëàí àéíàíëàøòèðãàí, ðóùíè áóòóíëàé èíêîð қèëãàí, ìàòåðèàëèçì âà àòåèçìíè ìóòëàқëàøòèðãàí.

Àëîҳèäà òàúêèäëàø ëîçèìêè, ÿқèíãà÷à ñîáèқ èòòèôîқ âà óíèíã èòòèôîқ÷èëàðè ùóäóäëàðäà ìóòëàқ ùóêìðîí áûëãàí ìàôêóðàíèíã ûðãàíèø, óíèíã òàðèõèäàí õîëèñîíà õóëîñà ÷èқàðèø, áó òàúëèìîòíèíã қàíäàé àÿíè÷ëè íàòèæàëàðãà îëèá êåëãàíëèãèíè áèëèá қûéèø ùàì ôîéäàäàí õîëè ýìàñ. Áó áîðàäà ëîì-ëèì äåìàñëèê ôîéäà áåðìàéäè. Çåðî, òàúëèìîòëàð òàðèõè-èíñîíëàð, óëàðíèíã òàқäèðè, þêñàëèø ¸êè òàíàçóë òàðèõëàðè.

ÕÕ àñðãà êåëèá æàìèÿò òàðèõèé òàðàққè¸òèãà îèä òàúëèìîòëàðíè óìóìëàøòèðèø íàòèæàñèäà èæòèìîèé òàðàққè¸òíèíã ïëþðàëèñòèê ìîäåëè, «ëîêàë ìàäàíèÿòëàð» ùàìäà «öèâèëèçàöèÿëàðíèíã õèëìà-õèëëèãè» êîíöåïöèÿëàðè øàêëëàíäè. Óëàðãà êûðà, æàìèÿò òàðèõè-ûçèãà õîñ ìàäàíèÿòëàðíèíã áèðëèãè ÿíàñ, õèëìà-õèëëèãèäàí èáîðàò. Øó ìàúíîäà ó îðãàíèê òàáèàòäàãè ùà¸ò øàêëëàðèíèíã ðàíã-áàðàíãëèãèãà қè¸ñëàíàäè. Äåìàê, òàáèàò қàíäàé õèëìà-õèëëèêíèíã áèðëèãè áûëñà, æàìèÿò ùàì àíà øóíäàé ðàíã-áàðàíãëèêíèíã óéғóíëèãèäèð. Æàìèÿòäà ùàì ùàììà âà ùàð áèð íàðñàíèíã ûç ûðíè áîð.

Áó ÿîÿëàð íåìèñ ôàéëàñóôè âà ñîöèîëîãè Î.Øïåíãëåð (1880-1936) âà èíãëèç òàðèõ÷èñè À.Òîéíáè (1889-1975) òàúëèìîòëàðèäà ùàð òîìîíëàìà àñîñëàá áåðèøãà ùàðàêàò қèëèíäè. Î.Øïåíãëåð ûçèíèíã «Åâðîïà қуёшининг ñûíèøè» íîìëè àñàðèäà òàðèõíè áèð-áèðèäàí ìóñòàқèë áûëãàí ìàäàíèÿòëàð ìàæìóàñè ñèôàòèäà, äåá ùèñîáëàéäè ùàìäà

ìóêàììàë ðèâîæëàíãàí 8 õèë ìàäàíèÿòíè êûðñàòàäè. Áóëàð: **àðàá, ùèíä, âàâèëîí, õèòîé, þíîí, ðèì, âèçàíòèÿ-àðàá ìàäàíèÿòëàðè**, ìàéÿ âà ðóñ-ñëàâÿí ìàäàíèÿòëàðèäèð. Màäàíèÿòëàð ûçèãà õîñ äèíèé àñîñãà ýãà áûëèá, óëàðíèíã ùàð áèðè қàòúèé áèëèìãàê ìàðîùãà (ðèòìãà) áûéñóíàäè âà қóëëàäàãè àñîñèé äàâðëàðíè áîñèá ûòàäè: **òóÿèëèø âà áîëàëèê, ,øèèê âà êàìîëîò, қàðèëèê âà ñûíèø**. Áóíèíã àñîñèäà ìàäàíèÿòëàð ðèâîæèíèíã èêêè áîñқè÷è ìàâæóä äåá êûðñàòèëàäè. **Áèðèí÷è áîñқè÷ ìàäàíèÿò ðàâîíқè** (ñîô ìàäàíèÿò) âà **èêêèí÷èñè-óíèíã òàíàççóëè** (öèâèëèçàöèÿ) À.Òîéíáè ýñà ûçèíèíã 12 æèëäëèê «Òàðèõíè ûðãàíèø» àñàðèäà ìàäàíèÿòëàðíèíã ëîêàë ðèâîæëàíèø ÿîÿñèíè äàâîì ýòòèðäè. Áèðîқ óíèíã òàúëèìîòè Φïåíãëåð êîíöåïöèÿñèäàí ûçèíèíã èêêè æèùàòè áèëàí ôàðқëàíàäè. **Áèðèí÷èäàí,** èíñîíèà ûç ùà¸òèíè ýðêèí áåëãèëàø èìêîíèÿòè ìàâæóäëèãèíè òàðèõèé òàðàққè¸ò çàðóðèÿò âà ýðêèíëèêíèíã ûçàðî áèðëèãèäàí èáîðàò ýêàíëèãèíè íàçàðäà òóòñà, **èêêèí÷èäàí** òàðèõèé òàðàққè¸òíèíã äàâðèé ìîäåëè äóí¸âèé äèíëàð (áóääèçì, õðèñòèàíëèê, èñëîì)íèíã áàð÷à õàëқëàðíè ÿқèíëàøòèðóâ÷è âà æèïñëàøòèðóâ÷è áîø ìîëë ÿîÿñè áèëàí áîëèòèëãàí.

Òîéíáè Ÿàðá õðèñòèàí öèâèëèçàöèÿñèíèíã òàíàççóëèãà қàðàá áîðà¸òãàíëèãèíè êûðñàòèá, óíèíã îëäèíè îëèø éûëèíè ìàúíàâèé áèðëèêäà, æàùîí õàëқëàðèíèíã ÿãîíà äèíè қàáóë қèëèøëàðèäà, äåá ùèñîáëàéäè.

Φóíäàé қèëèá, ÕÕ àñðãà êåëèá ðàíã-áàðàíã ôàëñàôèé òàúëèìîòëàð øàêëëàíäè. Óëàðíèíã áàð÷àñèíè ìàçêóð ìàâçóäà êûðèá ÷èқèø èìêîíèÿòè áûëìàñà-äà, þқîðèäà áà¸í ýòèëãàí ìàúëóìîòëàðäàí ôàëñàôèé ïëþðàëèçì ùàқèäà, ôàëñàôà çàìîí âà ìàêîí áèëàí áîÿëèқ ìóðàêêàá ôàí ýêàíëèãè òûÿðèñèäà ìóàéÿí õóëîñàãà êåëèø ìóìêèí. Áó ñîùàäàãè áèëèìëàðèìèç, ûç íàâáàòèäà áèçíèíã ìèëëèé ÿîÿ âà ìàôêóðàìèçíè øàêëëàíòèðèøãà,

ìàúíàâèÿòèìèçíèíã áîéèá, ìóñòàìêàìëàíèá áîðèøèãà, èíòåëëåêòóàë êàììîëàòèìèçãà õèçìàò қèëàäè.

<u>Инсониятни ўраб турган муҳитнинг таркибий қисми бўлган одамзоднинг яратувчилик қобилиятини кўз-кўз қиладиган энг буюк неъматлар орасида маданият асосий ўринлардан бирини эгаллайди.</u>

Кейинги йилларда маданият тушунчаси билан бирга «цивилизация» атамаси ҳам тез-тез эшитиладиган бўлиб қолди. Муайян халқ, ҳудуд ёки давлатнинг тараққиёт босқичлари, уларга хос маданий ривожланиш тўғрисида гап кетганда, олим ва мутахассислар ана шу атамадан фойдаланмоқда. Бу эса ўз-ўзидан «Хўш маданият нима?, цивилизация-чи?» каби саволларга жавоб беришни тақазо этади. Маданият кўп қиррали ижтимоий тарихий ҳодиса бўлиб, инсоният маънавияти юксалиб борган сайин мазкур тушунчанинг мазмуни тобора бойиб боради. Маданият инсон томонидан яратилган сунъий оламдир ёки иккинчи табиатдир деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Бунда одам зотини яратувчилик қобилияти, иқтидори ва шу асосидаги фаолияти ҳамда уларнинг натижалари назарда тутилади.

Тарихдан жамият тараққиётининг муайян даврларида маданиятнинг ниҳоятда гуллаб-яшнаган даврлари бўлгани маълум. Масалан, қадимги Юнонистонда милоддан илгариVII-II асрларда фан ва маданият ниҳоятда ривожланган. Ўша даврда яшаган Суқрот, Афлотун, Арасту каби ўнлаб алломаларнинг номлари инсоният тарихига абадий муҳрланган. Ҳозиргача инсоният тарихини ўрганадиган мутахассислар бу даврда Юнонистон маданиятини жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири сифатида талқин этадилар. Тахминан ана шу даврда «Авесто» китобини яратган юртдошларимиз маданияти ҳам юксак бўлганини бугунги кунда кўпгина мутахассислар эътироф этмоқда. Худди шундай маданият тараққиётини юртимиз тарихининг VII-XII асрларда ёки соҳибқирон Амур Темур ҳукмронлик қилган даврда кузатиш мумкин (XIII-XIV аср).

<u>Маданият ва цивилизация тушунчалари</u> ўзаро боўлиқ бўлсада, турлича мазмун ва хусусиятга эгадир. Баъзи олимлар маданият ўзининг келиб чиқишга кўра цивилизацияга нисбатан қадимийдир, у моҳиятан цивилизациянинг руҳи, жонидир, деб ҳисоблайдилар. Масалан, А.Тойнби «Тарихнинг идрок қилиниши» асарида шундай фикрларни баён этади. Француз олими Р.Арон ҳам шунга яқин хулосага келади. Унинг фикрича, айнан маданият ва саноат соҳасидаги таназзул аста-секин инсониятни кризислар ботқоўига ботилиши, бу эса, умумбашариятнинг келажагини хавф остига қўйиши ҳам мумкин.

Кишилар ўзаро муносабатга киришаётганида ҳам миллатнинг менталитети, ахлоқий ва маънавий хусусиятларини ҳисобга олади. Бирор киши билан муносабатга киришилаётганда ана шу хусусиятлар ҳисобга олингани каби, халқаро муносабатларнинг ҳам маънавият билан боўлиқ ёзилмаган қонунлари, айтилмайдиган қоидалари бор. Гоҳида маданият дейилганда, айнан ана шундай айтилмайдиган ва ёзилмайдиган

қонуниятлар назарда тутилади. Жаҳонда 1600 дан ортиқроқ миллат яшайди. Улар учун бизнинг Она сайёрамиз умумий ватан бўлиб ҳисобланади. Ана шу умуминсоният жамоасининг ҳамжиҳат яшаши, биргаликда ва ёнма-ён фаолияти натижасида бутун жаҳон маданияти ва цивилизацияси шаклланган. Бу жараёнлар, ўз навбатида умуминсоний ва байналминал маданий тамойиллар асосида амалга ошади. Маданиятларни бир-бирига яқинлаштиради, улар ўртасидаги умумий жиҳатларнинг камол топишига олиб келади.

Миллий-маданиятнинг жони, унинг миллат билан боўлиқ яшаш усули, миллатнинг унда намоён бўладиган руҳидир. Умуминсонийлик эса маданиятнинг бутун жаҳонга хослиги ана шундан келиб чиқадиган умумбашарий хусусиятлари, жамият ривожининг барча давр ва ҳудудларига хос умумий тамойиллардир.

Миллий маданиятлар бир-бирини бойитади. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир табиий равишда халқлар ва миллатларнинг бир-бири билан иқтисодий, сиёсий, ахлоқий соҳалардаги ҳамкорлиги узвий боўлиқдир. Бироқ бир миллий маданиятни бошқа халқларга зўрлаб тарўиб этиш, жорий қилиш ижобий натижаларга олиб келмайди. ***«Цивилизация»*** лотинча ***«цивилус»*** сўзидан олинган бўлиб, айнан «фуқороликка оид» деган маънони англатади.

Мавжуд илмий адабиётларда цивилизацияга турлича тарифлар бериляпти: цивилизация-маданий-техник тараққиётнинг юқори босқичи(бунда ёзувнинг кашф этилиши, техник кашфиётлар, саноат инқилоби цивилизациянинг муҳим белгиси сифатида талқин этилади); цивилизация-жамиятнинг муайян намунаси (бунда у формация тушунчаси билан айнанлаштирилади); цивилизация-инсониятнинг ёввойилик ва ваҳшийликдан кейинги тараққиёт даври.

Цивилизация ривожланишнинг муайян бир босқичида турган халқ ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётидаги сифатий ўзига хослигидир. Айрим тадқиқотчилар цивилизация асосини маданият, халқ, ҳудуд билан боўласалар, бошқалари динни асос қилиб оладилар. Аслида эса уларнинг ҳаммаси ҳам цивилизациянинг тараққиётида ўз ўрнига эга.

Масалан, бизнинг Ватанимиз цивилизациясида бу омилларнинг барчаси ўзига хос аҳамият касб этганини кўрамиз. Шу билан бирга, юртимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва цивилизациялашган тараққиётида дунёвий илмлар қаторида турли диний таълимотлар ҳам ўзига хос ўрин тутган.

Ватанимиз тарихининг кейинги уч минг йилига назар ташласак, дунёвий билимлар ва диний қарашлар ёнма-ён яшаб келганининг гувоҳи бўламиз. Халқимиз «Авесто»ни яратган даврлардан тортиб бизнинг кунларгача ана шу умумий тамойил ўз таъсирини ўтказиб келган. Уларнинг бири мутлақлаштирилган даврларда маданий тараққиёт қандай азият чеккан бўлса, иккинчиси таҳқирланган замонларда ҳам ана шундай йўқотишлар содир бўлган. Миллий маданият цивилизациянинг асосий

таркибий қисмларидан биридир. Миллий маданиятдан узилиб қолган цивилизация охир-оқибатда инқирозга маҳкум бўлади. Цивилизациялар ўз шаклига кўра Шарқ ва Ғарб цивилизациялари, христиан ва мусулмон цивилизациялари, ҳудудий ва жаҳон цивилизацияси кабилардан иборат. Шарқ цивилизациясига хос бўлган қуйидаги муҳим хусусиятларни кўрсатиш мумкин:

- Шарқдаги барча дунёвий, диний ва фалсафий таълимотлар табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни, сабр тоқатликни тарўиб этган;
- Одамлар орасида баўрикенглик, бирдамлик ва ҳамжиҳатлик, андишалилик руҳи кучли бўлган;
- Миллий қадрият ва анъаналар эъзозланган;
- Катталар ва ота-онага ҳурмат билан қарашга алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Шарқ цивилизацияси баўрида ривожланади. Ватан ва онанинг муқаддаслиги, жамоавийлик, ўзаро ёрдам, табиатга оқилона муносабат, меҳнатсеварлик, сабр-тоқатлик, катталарга ҳурмат, камбаўалпарварлик кабилар Шарқ цивилизациясига хос белгилардир.

Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси тараққиётига илм-фан, ахлоқ, дин, санъат, маданият соҳасидаги улкан ютуқлари билан муносиб ҳисса қўшди. Фалсафа тарихида жамият ривожига турлича ёндашишлар вужудга келди. Булар-формациявий ёндашув, кўп вариантли ёндашув, цивилизациявий ёндашув кабилардир. Ижтимоий амалиёт, тарих тажрибаси инсоният жамияти тараққиётига формациявий ёндашишнинг бир ёқлама, сунъий эканини кўрсатди. Ҳозирги замон Ғарб фалсафасида У.Ростоунинг иқтисодий ривожланиш назарияси кенг ёйилди. О.Тоффлер назариясига кўра, бутун инсоният тарихи уч катта даврга-1. аграр жамият, 2. саноат жамияти ва 3. постиндустриал (ахборот жамияти) жамиятга бўлинади;

Ижтимоий тараққиёт цивилизацияга ёндашиш ҳар бир халқ, мамлакат, минтақа тараққиётига ноёб ва такрорланмас жараён сифатида қарашга асосланади. Бундай ёндашиш моҳиятан формациявий ёндашишга зиддир. Цивилизацияли ёндашиш ҳар бир миллий маданиятнинг ўзига хослиги, ноёб ва бетакрорлигини сақлаган ҳолда ижтимоий ривожланишнинг тадрижий йўлдан боришини эътироф этади ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянади. Маданиятшунослик фалсафанинг мустақиллик йилларида мамлакатимизда кенг тараққий этаётган фалсафий фан соҳаларидан биридир. Миллий давлатчилик асосларини яратмай ва унинг қудратига таянмай туриб цивилизация йўлидан бориб бўлмайди. Ҳар бир халқ ўз тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб миллий маданияти ва интеллектуал салоҳиятига мос равишда ўз миллий давлатчилигини яратади. Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий маданият бундай цивилизациявий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланади.

Республикамизнинг жаҳон цивилазиясига хос йўлдан бориши умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги, миллий қадриятларга

содиқлик, инсонпарварлик ва ватанпарварликнинг уйўунлиги, халқаро қонун қоидалар ва андозаларни ҳурмат қилиш, улардан ҳаётимизнинг барча соҳаларида кенг фойдаланишни тақозо этмоқда.

Миллий мустақиллик йилларида маданиятимизнинг бундан кейинги ривожланиш истиқболлари учун пухта замин яратилди. Бу аввало, қуйидагиларда намоён бўлади:

- Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ишлаб чиқилганлиги ва собитқадамлик билан амалга оширилаётганида;
- миллий маданиятларнинг равнақ топиши ва бир-бирини бойитиши учун қулай шарт-шароитлар яратилганида;
- жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган улуў аждодларимиз маънавий меросини кенг тарўиб этишда;
- мамлакатимизда илм-фан ва техника салоҳиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилаётганида;
- инсон интеллектуал салоҳиятининг ортиб бораётганида, юртимиз ободончилиги йўлида кўплаб тадбирларнинг амалга оширилаётганида.

Истиқлол ва миллий маданият ривожи. Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистонда яшаётган барча халқлар маданиятини ривожлантиришга, уларнинг маданий мероси ва қадриятларини асраб-авайлашга алоҳида эътибор берила бошланди. Бу жиҳатдан республикамизда озчиликни ташкил этадиган халқлар миллий маданий марказларининг ташкил этилиши катта аҳамиятга эгадир.

1991 йилда бундай марказларнинг сони ўнтага етмаган бўлса, бугунги кунда уларнинг сони 130 тадан ортиб кетди. 1992 йилда мазкур марказлар ишини мувофиқлаштириб турадиган ташкилот-Республика байналминал маданият маркази тузилди.

Умуминсоний қадриятлар инсонни эъзозлаш, ҳаётни севиш, бурч, садоқат, аждодларга ҳурмат, ватанпарварлик, адолат, маърифатпарварлик, тинчлик, тотувлик, дўстлик, ҳамкорлик сингари фазилатларни ифода этади. Тажриба шуни кўрсатадики, бирон бир миллий маданиятни улуўлаб, уни бошқа маданиятдан устун қўйиш ва бошқа халқларга мажбуран тарўиб этиш салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида юксак маданиятли инсонни тарбиялаш, қонунчиликка амал қиладиган, фуқаролик бурчини адо этадиган, демократик жамият талабларига риоя қиладиган баркамол шахсни шакллантириш вазифаси турибди. Шундай қилиб, маданият ва цивилизация бир-бирини тақозо этадиган, шахс ва жамиятни янада такомиллаштириш учун хизмат қиладиган ва айни вақтда, ижтимоий борлиқнинг туб асосини ташкил этадиган ҳодисалардир. Миллий мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳада эришилган ютуқлар мамлакатимизнинг цивилизацияли тараққиёти учун пухта замин яратди.

Таянч иборалар:

Маданият, цивилизация, маънавий маданият, моддий маданият, цивилизациявий ёндашув, миллий маданият, Шарқ цивилизацияси, Ғарб цивилизацияси, ҳозирги замон цивилизацияси, ҳудудий цивилизация.

Ñöèåíòèçì, àíòèñöèåíòèçì, íåîòèçì, íåîïîçèòèâèçì, ïðàãìàòèçì, ãåðìåíåâòèêà, ñòðóêòóðàëèçì, ýêçèñòåíöèàëèçì.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Цивилизация нима?
2. Маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлигини изоҳланг.
3. Цивилизациянинг тарихий шакллари тўғрисида нималарни биласиз?
4. Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни қандай?
5. Маданият ва цивилизация моҳиятини билиш баркамол инсон шахсини шакллантириш манбаи эканлигини қандай тушунасиз?
6. ÕÕ àñð ôàëñàôàñèíèíã õàðàêòåðëè õóñóñèÿòëàðè íèìàëàðäà êûðèíàäè?
7. Ýêçèñòåíöèàë ôàëñàôàíèíã ìîìèÿòè íèìàäàí èáîðàò?
8. Íåîïîçèòèâèçìíèíã àñîñèé õóñóñèÿòëàðè íèìàäà?
9. Ñòðóêòóðàëèçìíèíã ìîìèÿòè íèìà?
10. Ãåðìåíåâòèêà íèìà?
11. Ñöèåíòèçì âà àíòèñöèåíòèçì íèìà?

Àäàáè¸òëàð:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. Ўзбекистон 1998.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. "Фидокор". 2000 йил 8 том.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. Ўзбекистон. 2000 йил. 352 бет.
4. XVII-XX аср Ғарб фалсафаси. Т: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети. 2000 йил. 14-41 бетлар.
5. Основў философии. Т. Узбекистан 1998. 190-202 бетлар.
6. Канке В.А. Философия. М. «Лотос». 1999 год. 112-137 бетлар.
7. Философский энциклопедический словарь. М. 1999.
8. Э.Ўуломов, Т.Қобулжонова, Т.Эрназаров, А.Мавлудов. «Маданиятшунослик». (Маърузалар матни). Т. 2000 й.
9. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.-Т.: Ўзбекистон. 2000й.
10. Тойнби.А. Постижение истории. Москва. «Наука». 1991 год.
11. Бердяев.А. Смысль истории. Москва. «Наука». 1991 год.

12. Фалсафа бўйича 1995-2000 йилларда чоп этилган барча ўқув-илмий-услубий қўлланмалар.

Ызбекистон Республикаси Олий ва

Ырта махсус таълим вазирлиги.

Наманган Давлат Университети

Тарих факультети талабалари учун

ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРИХИДАН

Ы=ув-услубий =ылланма.

Кириш

Муста=ил шарофати туфайли маънавиятимиз негизи-фалсафа тарихига янгича =араш имконияти пайдо былди. Фанларнинг отаси былган фалсафа фани тарихи ; жахон фалсафаси ва миллий фалсафага былинади. Фалсафа тарихида =адимги, ырта асрлар, янги давр, энг янги давр (XIX-XXI асрлар), муста=ил Ызбекистоннинг янги фалсафаси талабалар дунё=арашида мухим ахамиятга эгадир.

Фалсафа тарихида; табиат фалсафаси ижтимоий фалсафа, сиёсат фалсафаси, фан фалсафаси, тарих фалсафаси; шунингдек, бир =атор фалсафий фанлар , жумладан; этика (ахло=), эстетика, диншунослик, манти=, маънавий фанлар уларнинг тарихи щам фалсафа тарихи фани таркибига киради. Фалсафа

тарихида методология, илмий услублар, билиш назарияси (гносеология), тара==иёт =онун ва категориялари щам ыз ырнига эга.

Фалсафа тарихида буюк файласуф-олимлар хаёти, ёзган асарлари , илмий-фалсафий ижодлари, яратган таълимотлари, энг мухим \оялар ыз ырни ва ахамиятига эга.

Фалсафа тарихи жамият ва фу=аролар хаёти ва турмуши жабхаларига ыз таъсирини ытказади. Ушбу фалсафа тарихидан ёзилган ы=ув услубий =ылланмада юэорида айтиб ытилган масалалар хусусида илмий, услубий, таълим, тарбиявий масалалар ёритилади. Чунки Президентимиз И.А.Каримов айтганидек «Тарихий хотирасиз келажак йы=»[1]. ытмишига холисона, халол муносабатда былиш илмий-фалсафий меъросимиз олдидаги бурчимиздир.

I.БЫЛИМ.

+адимги шар= фалсафаси.

Зардуштийлик.

1-боб. +адимги фалсафа «Авесто»

Биз яшаётган минта= хал=ари жуда =адимий ва ы\лмас маданий ёдгорликларга , мумтоз маънавий меросга эга. Бу мерос бой хал= о\заки ижоди наъмуналари, туркий, зардуштий, буддавий каби ёзма битиклар, Широ=, Тымарис, Кунту=миш каби афсоналар, Алпомиш, Гыры\ли туркумидаги достонлар, «Тоҳир ва Зухра», «Оши= \ариб ва Шохсанам» хиссаларида ыз аксини топган. Шу билан бирга, бехисоб хикоялар, матал-масаллар, топишмо=, =ыши= каби тилдан тилга ытиб келаётган меросимиз хам бор. Ана шу бой ва улкан мероснинг бир =исми ёзма тамал тошлари =адимги битиклар былса, иккинчиси хал=имизнинг =адимий-тарихий китоби «Авесто», учинчиси эса, шубхасиз, алломаларимиз =олдирган манбаалардир.

+адимги битиклар-тошларга битилган ёзувлар гарчи милоддан олдинги VIII асрга оид

былсада, лекин уларда хал=имиз тарихининг уч минг йиллик даврига оид тасаввурлари, тафаккури, турмуш тарзи, орзу-умид ва интилишлари, =адрият ва анъаналари, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахло=ий, диний ва бадиий =арашлари, умуман, тарихий ва маънавий хотираси ыз аксини топган.

+адимий туркий битиклар XVIII, XIX ва XX асрларда Урхун-Енесей, Селенга, Талас, Норин, Амударё, Дунай, Дон, Сирдарё быйларидан, Черкасск, Донецк, Кипр, Мы\илистон ва бош=а ерлардан топилган, хамон топилмо=да. Улар асосан қуйидагилар; Тытю=у=, Кул Тегин, Билга Хо=он, Бегра, Чакыл, Ачур, Олтинкыл, Уйбат ва Иро=, Унгин, Моюн Чур, Ую= Тарлак, Ую= Туран, Элечеш битикларидир. «Ир= битиги» ва «Суварнапрабхаса» номли санскрит матн «Олтин ёру\» «о\озда ёзилган холида бизгача етиб келган. Ушбу битиклар хал=имизнинг ыша даврдаги дунё=арашини акс эттириб, Ватанни

севиш, она заминга садо=ат руҳи устуворлик =илади.

Ана шундай битиклар ор=али Ўвузхон (Афросиёб)нинг Хитой сарой солномалари ор=али бизгача етиб келган куйидаги сызларига эътибор беринг ; «...Мен Ватанимни ыз иш=им ы\рисига хор этмайман ! ..Ватан бизнинг мулкимиз эмасдир! Мозорда ётган ота-боболаримизнинг ва =иёматга =адар ту\илажак авлод-аждодларимизнинг бу муборак тупро= устида ха=лари бордир ! Ватандан озгина ылса щам, бир =арич ылса щам ер бермакка хеч кимсанинг ха=и йы=дир.

Кул Тегин хо=он (ваф.731 йил) хал=имизнинг миллий рущияти, самимияти, содда-ишонувчанлиги, бу унинг та=дирида фожеали рол ыйнаши мумкинлигини мармар тошга ыйдириб ёздирган ; «...Эй хал=им , тыкис ишонувчисан.. Самимий, носамимийни ажратмайсан»

Тыхю=у = шарафига битилган тош ёзувларда куйидагиларни ы=иймиз ; «...Хал= ерида бош=а эга (былиб) юрмасин»

Миллатимизнинг тарихий-фалсафий тафаккури ызининг бутун бый-басти билан намаён былган илк йирик асар «Авесто»дир. Унинг «Хаёт йыри=номаси » деб аталиши щам бежиз эмас. У хал=имизнинг бундан уч минг йиллар аввал дастлаб о\заки шаклда, сынгра эса битик холатига келтирилган =адимги эътиодлари , атаяй =арашлари, диний-фалсафий, сиёсий тасаввурлари, таълимотлари, табиий илмий билимлари, шеърияти ва бадиияти, бой о\заки ижодиёти мажмуасидир.

Машхур тарихчи ал-Истахрийнинг маълумот беришича «Авесто» нинг 12000 хыкиз терисига тилла билан ёзилган расмий нусхаси Истахр шахри ёнидаги ибодатхонага =ыйилган былиб, македониялик жахонгир Александрнинг бос=инчилик юришлари пайтида, унинг буйру\и

билан фан табиатшунослик , фалсафа, шеърият, фалакиёт, кимё, жу\рофия, набототшунослик (ботаника), тарих, сиёсат, ахло= каби соцаларга оид маълумотлар =исми =олдирилиб, =олган =исми ё=иб юборилган. Са=лаб =олинган =исми эса Юнонистонга-Арасту (Аристотель) тасарруфига юборилган.

Сосонийлар даврида (III-VII асрлар) «Авесто» нинг янги расмий матни тикланиб, унда «Авесто»нинг бор-йы\и 21 нас= («Китоб») тикланган. Ана шу нусха цам IX-XIII асрлар мобайнида бир неча маротаба тахрир =илинган, ызгартирилган. Энг мыътабар нусха деб 1288 йилда кычирилган =ылёзма эътироф этилган. Француз тад=и=отчиси Анкетиль дю Перрон, ундан кейин Х.Бартоломе, Ж.Dюшен-Гийемэн, В.Б.Хеннинг, Х.Хумбах, Ж.Кэлэнс, М.Бойс, И.М.Стеблин-Каменский кабилар «Авесто» ни хар томонлама тад=и= этиб унинг асосий =исмлари

Ясна, Виспред, Видевдат, Ят, Вендидад кабилардан иборат эканлигини ани=лаб берганлар.

«Авесто» одатда зардуштийлик динининг асосий китоби деб тушунилади. Ха=ퟐатаман щам бу китоб мажусийларнинг му=аддас китоби деб, шу кунгача, масалан, Хиндистонга кычиб борган порслар диний =авми аъзолари унга топинадилар. Аслида бу китоб сой диний китоб былмай, балки Турон, Эрон ва Озарбайжон хал=ларининг табиий-фалсафий билимлари, ахло=ий-сиёсий ыгитлари , =онунлар, ху=ퟐий тасаввурлар мажмуаси, инсонни, табиатни улу\лаш, илохийлаштириш, му=аддаслаштиришга оид =адриятлар мадхияси, шарафномасидир.

Хозирги замон кишиси, айни=са , экологик халокатни бошидан кечираётган бизнинг Марказий Осиё-Орол минта=аси фарзандлари учун «Авесто»да мадх этилган умуминсоний, ахло=ий ыгитлар, табиатни му=аддас деб билиш,

уни асраб-авайлаш, исроф =илмаслик, ифлослантирмаслик ха=даги кырсатмалар фав=улотда ащамият касб этади. Айни пайтда шуни таассуфлар билан =айд =илиш ыринлики, бизнинг «Авесто» ва ундаги умуминсоний, ахло=ий, ху=у=ий, экологик ва бош=а =адриятлар ты\рисидаги тасаввурларимиз нихоятда саёз, ани=ро\и улар ты\рисида ха=и=ий тасаввурга хам эга эмасмиз. Холбуки, бу улу\ мерос тарих синовидан ытган, халтмиз рущи, турмуш тарзи, онги ва тафаккури, талаб ва эхтиёжларига нихоятда мос тушадиган экологик дунё=арашимиз щамда табиатга таъсир =илиш, уни ызгартиришда энг оплона ва ма=адга мувофи= манбаадир.

«Авесто» да куйидаги сызларни ы=имиз мумкин ; Аша-Ваху ха=и=атгыйлик энг яхши иноят щамда бахт-саодат асосидир. Бахт-саодат фа=ат энг олижаноб ха=и=атгыйларгагина насиб этади. Хой, Амеша Спенталер ! (Азамий ва ылмас

7 нафар эзгулик фаришталари) Сизларга олижаноб хул=-атвор хамда бутун тани жоним, хаётим билан талпинаман ва сизларни ол=ишлайман !

«Бизни яратган, бизга мавжудлик шакли-шамойилликни берган ва тарбиялаган энг улу\, энг аъло, собит ва му=аддас А=л-энг адолатпарвар Ажура Маздани эътироф этаман ва унга эъти=од =иламан...»

«Авесто» да Зардуштнинг кейинчалик улу\ юнон фалсасуфи Гераклит сызлари деб =аралувчи, диалектик фалсафанинг асосини ызида мужассам этган машхур хулосани ы=иймиз ; «Зардушт; Олов-энг олий =удрат; у барча нарсани ыз ичига олади ва барча нарчага инади. У доимий ёниш билангина яшайди ва барча-барча нарсада фа=ат олов ёнади. Инсон хам ана шу олий =удрат билан яшайди. Унинг иродаси ва а=ли ана шу улу \ осмоний оловнинг намаён былишидир. Бу олов осмонда, осмон ор=али ва осмондан келиб чи=увчи

чифатида амал =илади... Бутун мамлакат быйлаб Ахура Мазда ва худолар юксалдилар. Дин хам мажусийлар хам бутун мамлакат быйича мутло= =олиб былдилар... ва Ахриман щам, девлар хам =атти= зарба едилар ва азоб-у=убатларга дучор былдилар. Ахриман ва девлар эъти=одлилар юртидан со=ит былди ва =увилди. Зинди=лар щам ма\луб былдилар, улар таллинтирувчи худоларнинг тасвирлари вайрон этилди. Девларнинг =ароргохлари хам махв былди... Кыплаб оташкада-дахмалар =урилди... Мен бу ерда ыгитларимизга соди= былган яккаю ягона Спитамидага зардушт дуч келдим.

Агар биз унга илохий нут=ато =илсак, у бизни шарафлайди. Мен сизларга хозирнинг ызидаё= иноятлар келтирувчи эзгулик подшолигини вужудга келтирмо=чиман.

«Авесто» да ыз аксини топган хал=имизнинг энг =адимий байрамларидан бири Наврыздир. Наврызи олам анъанавий янги йил байрами былиб,

у хадаги асосий ишончли маълумотларни «Авесто» дан ташқари пахлавий китобларидан хамда Берунийнинг «=адимги хал=лардан =олган ёдгорликлар», «Китоб-ут-тафҳим », Махмуд Қошғарийнинг «Девонул-лу\отит-турк», Фирдавсийнинг «Шохнома», Умар Хайёмнинг «Наврызнома» ларида учратишимиз мумкин.

Наврыз янги йилнинг биринчи куни янги кун бошланиши демакдир. Эски =уёш йили хисобининг 21 мартдан 22 мартга ытар кечаси кеча ва кундуз тенглашган кунда байрам =илинган. Наврыз анъанаси жуда =адимий былиб, одамлар қадимги даврлардан хозирги йил хисобида 17 февралдан бошлаб, наврўз байрами харакатига киришганлар. Наврыз бошланишининг биринчи белгиси сифатида то\даги муз ва =орларнинг эрий бошлаши, =орамолнинг урчиш мавсумини англаганлар. Наврызи олам юмушлари хилма хил былиб, уларнинг энг мухимлари =ишло= хыжалиги, бо\дорчилик, чорвачилик, овчилик,

хунармандчилик каби бош= мавсумлар билан бо\ли\. Бу\дойнинг 7 хили махсус тово=ларда ундирилган, бу билан хосилнинг шу йилда =андай былишини, об-хао =андай келишини тахмин ил=анлар . Сумалак тайёргарликлари, дарахтларни пайвандлаш ишлари мущим хисобланган.

Бащорнинг бошланиши, табиатнинг уй\ониши, умумий жонланишга ба\ишланган тадбирлар 21 мартдан 22 мартга ўтар кечаси быладиган «Кичик наврыз» байрамида нишонланиб, ундан сынг яна 1 ойга =адар давом этган. Фарвардин ойининг 6 куни эса «Катта наврыз» байрами бошланган. Дастурхонга "С" харфи билан бошланадиган 7 хил таом («хафтсин») тортиш анъана былган, ундирилган бу\дой, ялпиз, илмало= каби турли хил кыкатлардан тайёрланган сомса, чкчвара, чалпак, сумалак ва бош= таомлар , шунингдек халим танавул =илинган. Бу анъаналар хозир хам давом этмо=да.

Турон заминида ал-Истахрий, ат-Табарий, ал-Мадоиний, Наршахий, Беруний каби олимларнинг маълумотларига кыра, Наврўз турли анъаналарга бой былган. Берунийнинг таъкидлашича, Наврыз кунлари подшоцлар, аркохи давлат ва маъмурлар хал=нинг барча таба=алари билан бирга то\лар, адир ва =ирларга, дала даштларга сайилга чи=шиб , найза ва камондан отиш, =иличбозлик, от мусоба=аларида, ов, уло=, кураш, човгон, тез югуриш мусоба=аларида иштирок этганлар. Улар «шоху гадо баробар» а=дасига амал =илишиб, элга дастурхон ёзиб, уларнинг дастурхонидан тотиниб, «Бугун биз сиз билан баробар, нимаики =илсангиз хаддингиз си=ади = дея, ызларини хал= билан бирга эканликларини кырсатишган. Наврызда ылимни эслаш, ытганларни хотирлаш, дафн ытказиш ножоиз хисобланиб, бундай маросим ва маракалар кечиктирилган, чунки бу кунда фа=ат табиатни жонланиши , «=айта

ту=илиши», бойчечак, бащор ва мухаббат ха=ида =ыши=лар айтиш, тонг отгунча давом этадиган базми жамшидлар, майхырликлар уюштириш расм былган. Наврыз кечаси барча кынгилочар тадбирларга рухсат берилган, ыйин кулгу, ра= тушиш, ёшлар ызларига муносиб ёр танлашларига ижозат берилган.

Айни пайтда Наврыз кунлари дала ишларига =из\ин тайёрланиб, эртанги экинлар экишга тантанали равишда фотиха берилган. Асбобларни созлаш, уру\ликларни саралаш, ундириш, хашар йыли билан тозалаб, ораста =илиш, кыкатлар, гуллар экишда барча фаол иштирок этган. Ота оналар, беморлар, =арияларни бориб кыриш, улардан хабар олиш, ночорларга хайр-садаа= бериш, ошлик тар=атиш, ытганларни эслаш каби анъаналар былган.

Наврыз милоддан аввалги VI асрдан бошлаб расмий янги йил байрамига айланган былсада, у умумхал= байрами сифатида нишонланаверган,

хатто ислом дини келганидан сынг Наврыз расмийлаштирилмаган, бирмунча сову==он муносабат =арор топган даврда хам ахоли томонидан кенг нишонланаверган. Шыролар мустабид тузуми даврида хам =исман, асосан хал= томонидан байрам =илинаверган. Фа=ат шыролар хукмронлигининг сынги йилларида коммунистик фир=анинг =ут\уси билан 1981 йилга келиб Наврыз диний хурофотга хизмат =илади деган асоссиз мулохаза билан та=и=ланган, натижада хал=имиз , миллатимизнинг ха=и норозилигини кучайтириб юборган эди. 1990 йилга келиб, хал=нинг талаб ва истакларини хисобга олган Ызбекистон рахбарияти 21 март кунини умумхал= Наврыз байрами деб эълон =илди.

Хозирги кунда фалсафанинг вазифаси хал=имиз шуури-окчини поклаш , маънавий-тарихий хотираси тикланишига, сиёсий, ху=у=ий онг ва маданиятининг замонга мос

шаклланишига кымаклашиш былса, Наврыз ана шу покланишнинг =удратли воситаларидан биридир. Наврыздаги табиатга хос масумлик, мусаффолик, уй\унлик, шоду хуррамлик, уй\ониш, адолатпарварлик ва юксак инсонпарварликни амалда намаён =илиш, табиат, хал= билан бирга былиш, орзу умидларни рыёбга чиқариш , тақдири , келажаги хусусида қай\уриш , бунинг учун кураши хозирги кун фалсафасининг пойдевори, сиёсий онги, маданияти, илмий дунёқарашининг назарий ва ижтимоий асоси былиб =олиши лозим.

Турон замин ва Эронда зардуштийлик диний таълиноти, айниқса , «Авесто» ва унинг шар= тавсифлари асосида бой диний-фалсафий, табиий-илмий, мантиқий , хуқуқий , сиёсий, бадиий-ахло=ий таълимотлар вужудга келган. Буларнинг умумий номи «Маглар илм-фани» жаҳон фалсафаси тарихида =адимдан, хусусан, милоддан аввалги минг йиллик аввалларидан маълум.

«Маглар»- «сирли таълимот эгалари» ёки «Авесто» даги илмлар асрорини кашф ва шархлаб берувчилар. Жак Дюшен Гиемен «Зардушт мадхлари» («Авесто»нинг Ясна, Яшт =исмлари) китобининг таржимасига ёзган сызбошисида Шар= доноларидан \арб биринчи былиб Зардуштни «тутинган ы\илдек тан олган. Зардуштни Афлотун билар эди, чунки унинг шогирдлари ыз устозларини зардкштга =иёслар ва тенглаштирар эдилар, хатто унинг «Зардуштнинг) таълимоти юнон файласуфи Афлотуннинг дуалистик а=рашларида сезиларли из =олдирган», деб таъкидлайди.

Мажусийлар таълимотининг ил\ор томони дунёвий энг майда былинмас зарралар атомлардан ташкил топганлиги ты\рисидаги зарвончилар атомизми былиб, бу нопок фалсафасининг шаклланишига, хусусан, Демокритнинг таббий-илмий атомизми учун назарий асос былган.

2-боб. +адимги Хиндистон фалсафаси. Ведалар, упанишадлар, йога ; буддизм, жайнизм.

Хиндистон жахон маданиятининг =адимий ыча=ларидан бири . Тарихи манбаалари ва археологик =азилмалар =адимги Хиндистонда тахминан 4000 йил аввал хинд дарёси вохаларида юксак даражада ривожланган маданият мавжуд былганлигидан далолат беради. 1921 йилда Харапп «\арбий Панжоб» да топилган маданият ычо\и катта илмий ащамиятга моликдир.

Хиндлар тарихида милоддан аввалги II минг йилликнинг 1-минг йиллиги ырталаригача былган тарихий давр «Веда» даври деб аталади. «Веда» (билим) ыша даврдан =олган му=аддас матнлар тыплами былиб, бир неча =исмдан иборат. Шундан бизга Ничведа (мадхиялар, дуолар тыплами), Самаведа (=ышы=лар тыплами), Атхарваведа (сехрли фикрлар тыплами) кабилар етиб келган.

Ведалар ичида энг =адимийси Ричведа хисобланиб, у 10 китобдан иборат. Бу китобларда табиат ходисалари ызига хос \айритабиий куч сифатида намаён былади. Масалан ; Индра-мома=алдир= худоси, Митра-=уёш худоси, Варуна-осмон худоси, Агни-олов худоси, Яма-ылим худоси, Сома-ой худоси, Рита-коинот =онуни сифатида гавдаланиб, улар шарафига хамду санолар айтилган, уларга атаб =урбонликлар =илинган. ыша давр одамларининг тасаввурига кыра, инсон хаёти, унинг бахти-саодати, умри худоларга =илинган =урбонликларга бо\ли= былган.

Самаведа, Яжурведа, Атхарваведаларда

Ричведадаги =ыши=ларга ба\ишлаб куйлар ты=илган , мавжуд диний эъти=од ва фалсафий тасаввурлар ыз аксини топган. Уларда жамиятнинг турли томон ва жихатлари, жумладан, унинг сиёсий ташкилотлари, муайян ижтимоий ва оилавий муносабатлари, и=тисодий

ва маънавий хаёт, авсонавий тасаввурлар ва хоказолар баён этилган.

Ведаларнинг асосий фалсафий =исми уканишадлардир. Уканишадлар, асосан диний фалсафий таълимотларга оид рисолалар бўлиб, уларда фалсафий фикр жараёнининг турли хил кыринишлари ифодаланган. Масалан, Ричведада куйидаги фикрлар берилган; «Хеч нарсага таянмаган ва ёпиштирилмаган =уёш нега =улаб тушмади? , «Кечаси =уёш =аерга кетади»?, «Кундузи юлдузлар =аерда былади?», «Шамол =аерда пайдо былади ва =ай томон боради?», «Оламнинг асосини нима ташкил =илган» каби саволларга улар сув, щаво, олов деб жавоб беришган.

Уканишадларда фалсафий муаммоларга кенг ырин берилган. Ведада «брахман» сыз кып =иррали былиб, бир неча маънода ишлатилган. Чунончи, брахман–кохинлар варнасининг аъзоси, брахманлар–ведаларнинг =исмлари, брахман–веде худоларидан бирининг исми. Брахман фалсафий

маъноларни англатиб келган. Кып холларда брахман–муайян шахс билан бо\ли= бўлмаган универсал космик тамойил. У аввалги расм–русумлардан холи былган ва абадий, фазовий тасаввурлардан ю=ри турган кып =иёфали оламнинг мощиятини щам ифодалайди. Брахман–жавхар барча борли=нинг ибтидоси ва интихоси, нарса–ходисаларнинг асоси сифатида тушунилади. Уканишадларда «Барча нарсалар ышандан пайдо былади, ыша билан яшайди ва ылгач ышанга (брахманга) =айтади» дейилади.

«Атман» сызи хам бир неча маънода ишлатилган. Атман–нафас, рух, жон, умумий жон, брахманга я=ин былган рущий жавщар каби маъноларга эга. Уканишадларда «барча нарсалар брахмандир, брахман эса атмандир» деб ы=ирилади . С.Радхакришнан ызининг «Хинд фалсафаси» да реалликни =атман–брахман» деб атаб, унинг субъектив жихати атманни хам, объектив томони былмиш брахманни хам

кырсатиб, ытади. Шунинг учун хам уканишадларда жон ва тана ызаро бирлиги атман-брахманга алохида эъти =аратилган.

Моддий олам, жумладан, инсон щам атман-рахмандан пайдо былган ва охир о=ибат яна унг =айтади . Унинг хаёти юарча нарсалар «=арори умумий =онуният-сансара ва тадирланиш =онуни (карма) билан узвий алощада былади.

Инсон хаёти-ту\илиш ва ылишни чексиз занжирнинг муайян шакли сифатида талын этиш Хинд =адимги илк анимистик тасаввурларидан бошланган. Бундай тасаввурлар аслида табиатда содир быладиган муайян даврий ходисалар хамда уларнинг ызига хос тарзи билан хамохангдир. Сансара таълимоти (хаётнинг чексиз ту\илиши ва ылиши ха=идаги таълимот) нинг баъзи унсурларини брахманларда щам учратиш мумкин, аммо уканишадларда бу фикр мутлоштирилиб , фалсафий мавзунинг мухим жихатига айлантирилган. Инсон

ма=садга эришиш учун муайян ахло=ий =онун-=оидаларга , тамойилларга, карма ва дхарма таълимотига риоя =илиши шарт =илиб олинган. Карма =онунига кыра, хар бир инсон ер юзидаги саъй-харакатлари, =илмишига яраша та=дирланади.

Таносух-жоннинг кычиб юриши ха=даги таълимот шу =онунга асосланган. Уканишадлар таълимотига кыра, щар бир инсоннинг ыз дхармаси-хаёт кечириш тарзи былиб, у илощий куч томонидан азалдан белгилаб =ыйилган. Инсон томонидан дхарма бузилса, карма =онунига биноан унинг жони-рущи аросатда =олиб, келгусида хайвон ёки хашарот жисида яна дунёга келиши мумкин. Инсон ыз дхарма сини бузмаса, келгусида унинг жони ю=ори таба=алар (масалан, брахманлар, кшатрийлар, вайшьялар таба=алари)га мансуб инсон жисмида яна дунёга келади.

Уканишадлардаги бу =оидалар =адимги хинд жамиятидаги мавжуд ижтимоий-сиёсий кучлар, таба=алар, уларнинг реал мав=еларини фалсафий жищатдан ёритиб беришга хизмат =илганлигини кырсатади. Шуниси мущимки, инсон кармаси унинг муайян таба=ага мансублигидан эмас , балки маънавий камолоти, ащло=ий етуклиги ёки маънавий =ашшо=лиги билан белгиланади.

Уканишадлар хинд фалсафаси тарихида энг =адимги замондан то хозирги даврга =адар мущим роль ыйнаб келмо=да. Уларда шаклланган \оялар турли дунё=арашларнинг илк куртаклари былиб хизмат =илиб келган. Веда ва уканишадлар Хиндистонда кейинги асрларда вужудга келган ва ривожланган фалсафий фикрларни тушунишда мущим роль ыйнади.

Хиндистонда узо= асрлардан бери яшаб келаётган барча фалсафий йыналишларни икки гурущга былиш одат тусига кирган. Веда ва уканишадларнинг асосий талаб ва

тамойилларини ызига дастуруламал-асос деб хисобловчи расмий фалсафий тизимга миманса, веданта, йога, санкхья, ньяя ва вайшешика, норасмий фалсафа тизимига локаята-чарвака, буддизм ва жайнизм кабилар киради. Яслида эса веда ва упанишадларнинг бевосита ёки билвосита таъсиридан холи былган фалсафий =арашларни топиш амримахол былиб, уларнинг ызаро муносабатлари бирмунча мураккабдир.

Турли фалсафий фикрларнинг илк куртакларини =адимги хинд эпоси «Махабхорат» ва «Рамаяна»да учратиш мумкин. «Махабхорат»нинг алохида боби «Бхичаватгита» да, асосан фалсафий муаммолар ха₮да фикр - мулохазалар юритилади. Жавохарлаъл Жрунинг таъкидлашича, «Бхагаватгита» бир неча асрлар давомида мутафаккирлар ва фалсафий йўналишлар учун \оявий манба былиб келди.

+адимги Хиндистон фалсафий мактабларидан =уйидагиларни кырсатиб ытиш мумкин :

Локаята-чарвака

Локаята-чарвака милоддан олдинги VIII-II асрларда шаклланган фалсафий оқимлардан биридир. Унинг намояндалари яратган асарлар бизгача етиб келмаган. Локаята-чарвака фалсафаси вакиллари, уларнинг қарашлари ты\рисида маълумотлар бу о=им мухолифлари асарларида =исман са=ланган.

Локаята-чарвака таълимоти тарафдорлари жамиятда хукмрон былган брахманизм диний таълимотига =арши ч==анлар. Уларнинг таъкидлашига, оламни, табиатда содир былadиган барча ходисаларни, жараёнларни уларнинг ички мохиятидан келиб чи=иб ырганиш керак, уларга илохий кучлар таркибига тиқиштира бериш маъ=ул эмас. Бизга аён былиб турган моддий олам тырт унсур-олов, щаво ва сув, тупро= бирлигидан ташкил топади. Таркибан инсон зоти щам бу =оидадан истисно эмас. Токи у тирик экан, тырт унсур бирлигини ызида мужассамлаштирган

бўлади. Инсон йўқликдан макон топар экан , ундаги олов унсури оловга, тупроқ унсури тупроққа, ҳаво унсури ҳавога, сув унсури сувга айланади. Инсондаги сезгичлар фалакка кўтарилади. Ҳар бир инсон бир марта яшайди. У ўлгандан сўнг донишманд ёки нодон бўладими, бундан қатъий назар, қайтадан тирилмайди, йўқликдан ўрин олади.

Чарваклар таълимотига кўра, инсон тана ва рух (жон) бирлигидир. Руҳ тананинг хоссасидир. Шунинг учун ҳам одамлар «мен кўрман», «мен чўлоқман » ибораларини ишлатиб, руҳни тана шарпалари билан қўшиб айтадилар. Онг, руҳнинг умри тана умри билан қиёсланади. Тўрт унсур ўзаро муайян тартибда бирлашганида онг пайдо бўлади, алоҳида олинган ҳар бир унсурнинг хаётида руҳ, онг учрамайди.

Чарваклар охират, жаннат, дўзах, жон (рух)нинг бир танадан бошқа танага кўчиб юриши (сансара) ҳақидаги тасаввурларни рад этадилар.

Уларнинг фикрича, бутун оламда содир былаётган ходиса ва жараёнларнинг сощиби моддий борли=дир. Масалан, оловнинг исси=, сувнинг сову= былишини айнан шу ходисаларнинг ызидан ишлаш лозим. Улар билишнинг ягона манбаи хиссий билим деб, манти=ий хукм ва хулосаларни инкор итадилар , жонли мужохада талаб ва тамойилларига зид хар =андай мулохазани ыринсиз деб рад этадилар.

Чарвакларнинг одоб-ахло==а оид =арашлари эътиборга лойи=. Улар гызал хаётни, ахло=ий камолотни тар\иб =иладилар. Инсоннинг камро= азоб-у=батлар чекиб , кыпроқ рохат-фаро\атда яшашни орзу =илиши табиий щолдир. Бунинг учун эса у мехнат =илиши, илм-фан ют=лари билан ошно былиши лозим. А=ли , донишманд киши яхши хаёт кечираман, рохат =иламан деса, ишло = хыжалиги, чорвачилик, савдо-соти=, сиёсат ва давлатни бош=ариш ишлари билан я=индан таниш былмо\и лозим. Обод-ахло= инсон

кырки. У туфайли одамлар бир бирига дыст, хамкор быладилар. Бахт-саодатга эришиши инсон олий ма=адидир. Унга о=илона тадбир ва амал ор=али етишилади.

+адимги Хиндистон худудида шаклланган фалсафий мактаблар-санкхья, йога, веданта, миманса, ньяя ва вайшешиклар веда хамда упанишадлардаги фикр-мулохазаларни хеч=андай шубхага ырин =олдирмайдиган тамойиллар деб хисоблайдилар. Улар мавжуд карма, дхарма, сансара =онун-=оидаларини дастуруламал сифатида =абул =иладилар «Щалол былиш» ни инсон хаётининг аоссий ма=ади деб биладилар. Лекин шу билан биргаликда, бу фалсафий мактабларнинг =арашлари бир биридан бирмунча фар= =илади.

Санкхья мактаби.

Санкхья макбати милодан аввалги VII-VI асрларда шаклланган. Санкхья (санаш, хисоблаш) нинг асосчиси Капиладир. Унинг асосий асари

«Санкхья сутра» («Санкхья хикматлари») бизгача етиб келмаган. Санкхья тарафдорларининг фикрича, руҳий жавхар (пуриши) билан бирга моддий жавхар (практири) мавжуд былиб, табиатдаги барча нарсаларнинг асоси пракритидир. Пракрити жисм, тана, хислар, эмприк а=лнинг сабабчисидир . Руҳий жавхар муста=илдир. Пуруши ва пракритнинг бир бири билан =ышилиши натижасида олам пайдо былади.

Санкхья фалсафаси узо= асрлар давомида эволюцион ўзгаришларни бошдан кечирди. Илк Санкхья =айритабиий кучларни инкор этиб келган. Унинг фикрича, табиат пракритининг энергия ва рух билан =ышилишининг узо= давом этган эволюцияси о=ибатида вужудга келган. Во=ликдаги барча ходисалар учта кучнинг онг (саттава), фаоллик (раджас) ва сустлик (тамас)нинг ызаро муносабатига бо\ли=дир. Лекин Санкхья мактаби аста секин веда ва

уканишадлардаги мавжуд фикрларга ён босиб, инсоннинг ма=сади пурушининг пракритидан , яъни рущнинг, жоннинг танадан, материядан халос былишидир, чунки бу билан инсон азоб-у=убатлардан =утилади деб хисоблайди.

Ньяя мактаби

Ньяя (мати=) мактабининг асосчиси милоддан аввалги III асрда яшаган Акшапада Готама хисобланади. Ньяя асосан манти=ий муаммолар, ты\ри фикр юритиш ва ходисаларни ани=-равшан билиш каби масалалар билан маш\ул былган. Кыпгина хинд тад=и=отчилари уни «Бахслашиш ты\рисидаги фан» =абул =иладилар. Ньяя билиш назариясида сенсуалистик назария тарафдоридир. Унинг таълимотига кыра, инсон ызининг бешта сезги аъзолари ор=али табиатдаги нарса, ходисаларни идрок этади. Сезгилар хукмига быйсинмайдиган щар =андай нарса реал эмас.

Ньяя тарафдорлари билиш усулини (прамак) ишлаб чи=ишга уринганлар. Улар хиссий идрок (пратьякша), хулоса (анумана), та==ослаш (упамана) ва гувох (шабда) воситалари ор=али дунёни билиш мумкин деган \ояни илгари сурганлар. Инсон билими ыргани лаётган насар, ходисани ты\ри акс эттирса, у ха=и=ий билим былади. Ньяя веда ва уканишадларнинг билиш ты\рисидаги =арашларига, масалан, гувох (шабда)ни тал=ин этишда хайрихохлик билдиради.

Бу фалсафий таълимот кып холларда вийшешикага эргашиб, ундан атомистик назарияни =абул =илган. Вайшешика эса ыз навбатида Ньяя таркибида ишлаб ч=лган манти=ий усул ва воситаларни =абул =илган. Шунинг учун хинд фалсафаси тарихида бу иккала фалсафий таълимот Ньяя–Вайшешика мактаби деб аталади.

Вайшешика веда ва уканишадларни шаклан четлаб ытмаган былсада, ызига хос фалсафий

мактабдир. У «вишеша» сызидан олинган былиб, хусусият деган маънони англатади., ыз олдига олма асосини ташкил этувчи жавхарларни изоҳлаб беришни мақсад =илиб =ыяди. Вайшешикага милоддан 1 асрида яшаган Канада асос солган. Канаданинг «Канада сутра» асари бизгача етиб келмаган.

Вайшешика фалсафасида материализмга мойиллик арча кучли. У оламнинг асосини моддий унсурлар ташкил этади, энг майда зарралар-атомлар, деб таълим беради. Вайшешика фалсафаси =адимги Хиндистонда мавжуд былган табиий-илмий билимлар, табиатшунослик фанлари билан бо\ли= бўлиб, ундаги юту=ларни назарий асослашга харакат =илган. Вайшешика мактабининг =арашлари математика, астрономия, кимё каби фанлар билан бо\ли= былган. Унинг атомлар ха=идаги таълимоти =адимги Хидистонда мавжуд былган атомистик назариянинг хулосаси эди.

Вайшешика таълимотига кыра, оламда ызгаришлар, ходисаларнинг пайдо былиши ва йы=былиши, тузилиши ва бузилиши узлуксиз рый бериб туради. Бу доимий жараёнда атом (анау) абадий ызгармас унсур сифатида амал =илади. Атомлар абадий, улар хеч ким томонидан яратилмаган ва йы= былиш кайфиятидан холидир. Улар турли-туман сифат хоссалар (гуна)га эга. Атомларнинг муайян тарзда бирлашуви о=ибатида биз сезадиган, хис =иладиган жонли ва жонсиз мавжудотлар пайдо былади. Атомларнинг ызаро бирлашуви ва бир биридан ажралиши туфайли оламда бузилиш ва =айта тузилиш доимий жараёнга айланади. Атомлар шар шакли (парималандала)да мавжуддир.

Вайшешика категориялании умумий (саманья) ва айрим (вишеша)га былади. Моддий ва моддадан ажралган рущий нарсалар сифат ва ми=дор жихатидан бир биридан тубдан фар==илсада , улар жавхарлар (дравья)га асосланган.

Бундай жавхарлар ты==изма. Моддий жавхар сув, олов, тупро=, эфирни асос =илиб олади. Бундан таш=ари номоддий, руҳий жавхарлар былиб, улар руҳ (атман)дан иборатдир. Руҳ номоддий, абадий, ибтидо ва интихосиз кыринишларда ишвара ва параматмакда намаён былади. Айрим шахс руҳи ишварадан фар= =илиб, доимий ызгариш, бузилиш ва =айта тикланиш жараёнида амал =илади.

Йога фалсафа мактабига келсак, у анъанавий веда ва уканишадларнинг назарий тамойилларига таянади ва ижтимоий-фалсафий ходиса сифатида санкхьяга я=ин туради. Йога асосчиси Патанжали былиб, ундан «Йога сутра= («Патанжали сутра») асари =олган. Кейинчалик Вьяса исмли файласуф Патанжала асарига батафсил шархлар ёзган.

Йоганинг маъноси «=ышилиш былиб, муайян =нун -=оидалар дастурга амал =илиш орқали бажарилган жисмоний харакатлар туфайли худо

билан бирлашиш, =ышилишни билдиради. Бу фалсафий мактаб тарафдорларининг таъкидлашича, олам хеч =ачон пайдо =илинган эмас, у ызининг ривожланиш ва ызгариш манбаига эгадир. Худо материя (пракрити)ни, онг (пуриши) билан бир бирига =ыша олади ва бир биридан ажрата олади.

Рухнинг халос былиши худо ёрдамида амалга ошади. Пуриши билан пракрити ўртасидаги муайян ало=а бузилса, киши халос былади. Инсон рухи жони худо билан =ышилади. Бунинг учун инсон моддий ноз неъматлар, яъни моддиюк оламидан юз ыгириб, ызлигини тушунишга, руций оламига чымишга харакат =илмо\и лозимдир. Шунда инсон жони да\ал моддий кишан занжиларидан =утилади ва орзу =илган ма=садига эришади.

Йога тарафдорлари бадан тарбиянинг мураккаб тамойиллари (йогонга) га =атъий амал ҙилишни муцим деб биладилар. Бадан тарбия,

юксак одоб-ахло= меъёрлари, ызини тута билиш, барча =ийинчиликларга барщам бериш, «Йога сутра» нинг асосий мазмунини ташкил =илади. Жониворларга зарар етказмаслик, ахло=ий =адриятларга соди= =олиш, диний китобларни мутолаа =илиш, худони ёддан чи=армаслик каби талаблар миманса, веда, буддизм ва =атор бош=а диний-фалсафий таълимотларга катта таъсир =илиб келди.

Буддизм.

Буддизм Хиндистонда сезиларли мав=ега эга диний-фалсафий мактаблардан хисобланади. Будданинг асосчиси Будда (асл номи Сидхартха Гаутама) милоддан аввалги 623-543 йилларда яшаган, ла=аби Шакьямунидир . Буддизм брахманизмнинг хамма ва= жамиятда насталар мавжуд бўлган деган таълимотига зид

тарзда барча кишилар тенгдирлар, бир биридан фар= =илмайдилар деб таъкидлайди. Лекин бу тенглик аслида «халос былиш» даги баробарликдир. Азоб у=батлардан халос былиш (архаствага) ма=сад =илиб олинган. Унга кыра, халос былишнинг бирдан бир йыли барча хохишлардан воз кечиб, нурланган (нирвана) холатига эришиш. У саккиз хил йыллардан иборатдир.

Буддизм фалсафий муаммоларнинг икки жихатига алохида эътибор =аратади. Булар ; 1.Нарсалар табиати ха=даги таълимот . 2.Билишнинг йыллари, услуб ва воситалари ха=даги таълимот . Буддизм фалсафасига «таълимотнинг уч савоти» («уч питака») киради. 1. Дастур савати (винаяпитака). 2. Панд насихат савати (сутта-питака). 3. Соф билимлар, фалсафий =арашлар савати (абхидхамма питака).

Жайнизм.

Жайнизм таълимотини Вардхамана Вахамира (милоддан аввалги VII-IV асрлар) номи билан бо\лайдилар. Жайнизм вакиллари ягона худога ишонмаганлар, пай\амбарларини (тиртханкарлар) илохийлаштириб, уларга сажда =илганлар. Улар а=идаларга кыра ; азоб-у=убатда кун кечирадиган хар бир инсон тиртханкарлар хаёти тарзида яшаса, у озодликка, камолотга эришади, =ийинчиликлардан халос былади. Жоннинг камолга етиши учун тана тыси=ини енгиб ытиш керак. Жон тана билан бо\ланганлиги учун унга =арамдир. Хис-туй\у жонни тана билан бо\ловчи кучдир. Уч «дурдона»га, яъни эъти=од, билим ва яхши хул=-атворга эга былган инсон халос былиш йылини топади.

Жайнизм табиат ходисаларини жонли деб, гилозоизм тарзида фикр юритади, жоннинг бир танадан иккинчисига кычиб юришини кармани тан олади. Щар =андай жон, у =анчалик катта ёки кичик былишидан =атъий назар, камолотга

етишига =одир. Шундан экан, унга азоб бериш мумкин эмас, унга хурмат билан =араш лозим.

Илк жайнизмда олам абадий, у икки жавхардан–жонсиз (ажива) ва жонли (жива)дан ташкил топади. Жонли жавхар жонга эга. Жонсиз жавхар (пкдгала) бялинадиган нарсалар–ва= , фаза, харакат ва сукунатдан иборатдир. Материя–абадий жавхар, у харакат манбаи. Пайдо бяладиган ва йя= бяладиган нарсалар жисмлардир. Материя ми=дори язгармайди, жисмлар ми=дори эса доимий язгаришда бялади.

Жайнизм таълимот сифатида узо= ва= давомида о\заки анъана кяринишида яшаб келди. V асрдан бошлаб у муайян =онун =оидалар шаклида амал =ила бошлади. Шунинг учун унинг асосларини янги тал=ин ва шархлардан ажратиб олиш осон эмас. Аста секин жайнизмда икки–дигамбара ва шветамбара йяналишларида шакллана борди. Дигамбара жайнизмнинг =адим анъаналарини давом эттирган бялса, шветамбара

ушбу фалсафий таълимотга ызгаришлар киритишга уринди. Жайнизмнинг мав=еи борган сари тушиб бораётган былсада, лекин хозирга =адар Хиндистонда са=ланиб келмо=да.

3-боб. +адимги Хитой фалсафаси. Конфуцийлик.

+адимги даврда то янги даврга =адар шаклланиб келган ва ривожланган Хитой фалсафаси турли хил йыналиш, о=имларга бойдир. Уларда фалсафий таваккур =адриятларини ишлаб чи=ишга жазм =илган машхур кишилар, ыз даврининг кызга кыринган донишмандлари табиат инсон ва жамият хаётига таълу=ли кыпгина муаммоларнинг реал ечимини излайдилар, уларни ыз ижтимоий идеалларидан келиб чи==ан холда щал этишга уринадилар. Табиийки, муаммоларнинг ечими бир хил эмас, чунки олам чексиз ва бенихоядир. Уларни чегараланган назарий тамойиллар тизими воситасида жиловлаб олиш осон эмас. Фалсафий

мактаблар, йыналишларнинг турли туманлигини, асосан шу билан изохлаш мумкин.

Хитой фалсафий тафаккури бирмунча кейинро= шаклланиб, =адимги юнон-грек мифологик тафаккурга ыхшаб кетади. Хитой мифологиясида бутун коинот-осмон, ер ва табиат ходисалари илохийлаштирилган былиб, инсон хаёт кечириш мухитини ташкил =илади. Айнан шу афсоналаштирилган мущитдан нарсалар, ходисалар мавжудлигини таъминлайдиган, уларни бош=ариб турадиган олий бир тамойил келтириб чи=арилади . Бу тамойил кўпинча олий хукмдор («шанди»), баъзан эса оддий осмон («янь») сифатида ишлатиб келинган.

Хитой фалсафасига хос жихатлардан бири табиат ходисаларини ёппасига тирик мавжудодларга айлантиришга уриниш. Ылган одамларнинг рущи щам олам кезиб юради, уларнинг рухи арвохларини хурмат =илиш ва

улардан мадад сыраш одам тусига айланган эди. Рущлар келажакнинг сирли пардасини очиб беради, одамлар хул=-атвори фаолиятига =атти= таъсир этади. Бундай =адимги асотирлар милоддан аввалги икки мингинчи йилларга бориб та=алади.

+адимги хал=ар тарихида былган каби Хитойда щам сещрли формулаларга таянган щолда фол очиш амалиёти кенг тар=алган эди. Рущлар билан муло=тга киришиш саъй - харакатлари кишиларнинг одатий эъти=дига айлана борган. Уларнинг баъзи намуналари, =лди=арини бронзадан ясалган идишларда , «Ызгартиришлар китоби» да =а=иб =лганлигини кырамиз. Милоддан аввалги VII-V асрларга таалу=ли кыпгина ажойиб асотирлар мажмуасини «То\ ва денгизлар китоби» да хам учратиш мумкин.

Хос кишилар, кыпчилик томонидан хурмат эхтиром ила тан олинган донишмандлар

таъсирида аста секин Хитой фалсафий тафаккури шакллана борган. Кып холларда уларнинг исмлари ани= былмасада, айнан улар асотирлар, афсоналар маънавий таъсиридан озод была борганлар ва олам ты\рисидаги илк дунёни ызларида шакллантириб , ривожлантирганлар. Шуниси эътиборлики, уларнинг =арашларида афсонавий ва дунёвий билимлар бир бири билан бевосита бо\ланиб, бир бирини тылдириб борган.

Хитой фалсафий тафаккурининг ызига хос томонларидан бири во=ий ходисалар , билим, ижтимоий щаёт, кишилар ызаро муносабатлари, ахло=ий камолот ха=идаги щар =андай фикр мулохазалар инсон меъёри билан узвий бир тарзда бо\ланганлигидир. Хитой фалсафий маънавияти хилма хил бўлишга =арамасдан, мощиятан ички бар=арорликни , бир бирига бо\ланиб кетишни ташкил этади. О=ибатда , Хитойларга хос фикр юритиш усулининг устунлиги ты\рисида фикр

шаклланиб, ызга фалсафий =арашларга нисбатан бето=атлик хиссиёти юзага келади.

Хитойда фалсафий фикрнинг шаклланиши ва ривожланишида Хитой маърифатчилигининг намунаси былиши мумтоз китобларга назар ташлаш ма=садга мувофи=дир . Бундай китоблар милоддан аввалги биринчи минг йиллик ва «юзта мактаб» деб аталмиш даврда вужудга келган. Бу китобларда Химтой жамиятининг тарихига, маънавий маданияти, давлатчилиги, ижтимоий хаёти, фалсафаси, =онунчилигига оид билимлар, \оялар кенг ырин олган. Хитой зиёлиларининг шаклланишида уларнинг ахамияти баёс былганлиги маълум. Бундай билимларни эгаллаган кишиларгина амал шохсупасидан ырин эгаллашга муяссар былганлар. Хитойда мавжуд былган барча фалсафий таълимотлар XX асрга =адар бундай китобларга мурожаат =илганлар, исбот-далил сифатида улардан фойдаланганлар.

Конфуций.

Эрамизнинг 1 асрида Хитой мумтоз китоблари топилгач, уларнинг мазмуни, шархи, талқини ты\рисида бахс мунозаралар авжга чиқди . Конфуцийликни давлатнинг расмий мафкураси даражасига кытарган Дун Чжуншунинг фикрича, барча мумтоз китобларнинг муаллифи Конфуцийлардир. Бундай холда бу китоблар Конфуцийдан =адимийро= была олмайди. Бундай фикрни рад этувчиларнинг гапига =араганда, мумтоз китоблар Конфуцийдан аввал битилган, Конфуций эса уларнинг шахрловчисидир холос.

«=ыши=лар китоби= («Ши цзин) милоддан аввалги биринчи минг йилликда яратилган бўлиб, =адимги хал= поэзияси намуналаридан иборат. Унда кабилалар, хунар ва нарсаларнинг пайдо бўлишига оид =ыши=лар, турли туман мистик \оялар ырин олган.

«Тартиб котоби» («Ли шу») милоддан аввалги IV-I асрларда битилган былиб, у уч =исмдан иборат. Китоб Чжоу ли даври тартиби, маросимлар тартиби (И ли) ва тартиб ты\рисидаги ёзувлар (Ли цзи) ни =амраб олган. Бу китобда сиёсий диний маросимлар, сиёсий ижтимоии фаолиятнинг меъёр ва мезонлари баёни берилган. ытмиши жамият келажаги учун намуна =илиб кырсатилган.

«Тарих китоби»-«Шу цзин\ (милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошланиши» кыпинча «Шан хужжатлари» номи билан машхурдир. Бу китобда расмий хужжатлар, ытмишда содир бўлган тарихий во=еалар баён =илинган.

«Бащор ва куз китоби»-«Чунь цю= Цзо Чжуань (милоддан аввалги IV аср) шархлари билан биргаликда Лу давлатининг хроникасидир. Бу китоб кейинги даврга келиб, ахло= одоб, адабиётнинг ызига хос намунаси вазифасини бажарган.

«Ызгаришлар китоби»-«И цзин» (милоддан аввали XII- VI асрлар) =адимги мумтоз китоблардан фа= =илиб, олам ва инсон ты\рисида илк фалсафий тасаввурлар кызга ташланади. Китобда илк асотирлар, афсоналардан аста секин оламни фалсафий тарзда англаш шаклланганини кырамиз. Унда =атор онтологик, гносеологик муаммолар ва уларнинг =адимги дунё маъ=ул кырган ечими берилган.

«Ызгаришлар китоби»да келтирилган башоратлар во=еий оламни тушунтириб беришга былган уринишларга ишора =илади. Оламни талqни борасида муайян даражада ишлаб чи=илган тушунчалар умумий тушунчалар шаклида тафаккурни барча учун бир хил мазмунга эга, субъектив хилма хилликдан узо=лашган тизимни яратган деган хулосага келиш мумкин. Бундай тушунчаларнинг ягона тизими ор=али оламнинг универсал бирлигини у=тириб бериш реал имконияти юзага келди десак

хато =илмаймиз. «Ызгаришлар китоби» да «Зохирни яшириш, ботинни кашф этиш» имконияти яратилди.

Илк фалсафий тасаввурларга кыра, осмон ва ер билан чегараланган олам инь хамда ян тамойилларига амал =илади. Ян тамойили нарсалар мохиятига фаол кириб борувчи куч сифатида талқин =илинса, инб эса пассив кузатувчи, зулматни ифодаловчи тушунчадир. Лекин уларни бир бирини рад этувчи жихатлар тарилсида тушуниш хато , чунки уларнинг хамжихатлиги туфайли кучлар бирлашади, узилган йыналишлар муайян шаклга эга былади, ер билан осмон ызаро муносабатлари очиб берилади. Ян ва инь харакати бир бутунлик ызгаришининг диалектик харакати. Нарса, ходисаларнинг ызаро «щамкорлиги» уларнинг ызгариши ор=али таъминланади. Ян ва иннинг ызаро харакати натижасида олтита категориялар пайдо былади. Булар-мом=алдиро=,

шамол, олов, сув, =айтиш ва осойишталик. Ян ва иннинг ызаро харакатидан «дао» келиб чи=ади. Дао–харакатдаги нарсалар ва оламнинг йыналиши. Бунда осмон, ер–замин ва инсон ыз йыналишлари быйича алохида харакат =илсада, лекин улар доимо бирга былади.

Инсон боши= барча мавжудодлардан фар=ланади. У коинотнинг ызига хос объекти былибгина =олмасдан, балки во=еликда содир быладиган ходисалар, мавжуд нарсаларни билишга шайланган субъекти хамдир. Инсон билиши борли=даги объектларни бир биридан фар= =ила олиш, белгилаш ва ы=иб олишга =аратилган. Буни амалга ошириш донишмандларга хос фазилатдир. А=ли расо киши ўзининг табиат, оламдаги ырни ты\рисида фикр юритиши, ыз куч =увватини (дэ) ер ва осмон билан бирлаштириши, ыз шуъласини =уёш ва ой билан бо\лаши, фаолиятини йилнинг ырт фасли билан уй\унлаштириши лозим. Ана шундагина у

коинот сири-юксалиши ва инҳирозни ыҳиб олган былади.

Конфуций-Кун Фуцзи (милодан аввалги 552-479 йиллар) йирик хитой файласуфи, тарихчи, давлат арбоби. У конфуцийчилик деб аталувчи давлат динига асос солган шахсдир. Конфуцийчилик диний шаклга келтирилган одоб-ахло= фалсафаси. У 1503 йилда давлат томонидан машхур авлиёлардан бири сифатида эътироф этилган. Аслида Конфуций ызининг диний ахлоҳий фалсафасини яратмаган . У =адимги Хитойда битилган бешта мумтоз китобни тыплаш, уни щар томонлама шархлаб бериш ва кенг ташви= этишда машхур былган. Масалан унинг «Бащор ва куз китоби»да Лу давлатининг тарихига доир шархлар ёзилган.

Конфуций томонидан баён этилган китобларнинг асосий мазмуни бешта оддий, лекин буюк инсоний фазилатдан иборатдир. Бу донолик, инсонийлик, садоҳат , кексаларни хурмат =илиш ва жасоратни =амраб олади. Булар кишилар хатти харакати, хул= атворини белгилови ахлоҳий =оидалар былиб, амалий дастур вазифасини бажарган. Бу виждонийлик ва ызини хамда ызгаларни

хурмат =илишни билдиради. Улар ыз мохиятига кыра, табиат =онунларига мос тушиб , кишилар хаётида а= мезони асосида ырнатилган тартибнинг мущим шартлари хисобланади. Лекин бундай талабларни амалга оширишга юксак маънавиятли, хос кишиларгина =одирдирлар . Конфуцийнинг фикрича, =айд этилган =оидаларни ыринсиз кенгайтириш ма=садга мувофи = эмас. Щар =андай «номларни ислох =илиш» назарий жихатдан кишиларнинг ызлигини англашга, а= тамойилларига асосланган ва инсон камолотини таъминлай оладиган ижтимоий тузумни юзага келтиришга хизмат =илмо\и лозим.

Конфуцийлик милоддан аввалги 1 асрда давлат томонидан эътироф этилган таълимот мав=еига эга былди. Конфуцийлик эрамизннг IX асридан бошлаб буддизм устидан \алабага эришади, XI асрга келиб, даосизмни жамиятнинг маънавий хаётидан си=иб чи=ара бошлайди.

Конфуций таълимотини Мэн-цзи (Мэн цзи милоддан аввалги 371-289 йил) давом эттирди. У Конфуцийнинг ахло= =арашларини ривожлантириб, эзгуликни инсон табиатининг асоси =илиб олди. Инсонда эзгулик тыртта фазилат ор=али амалга ошади.

Унинг асосини билим ташкил =илади, чунки нарсалар, олам ва инсонга хос тартибни билиш инсонийлик, хушфеъллик, билим ва ты\риликни руёбга чариш билан ифодаланади . А= тамойиллига асосланган инсонийликни тан олмаган, ызининг хукмронлигини зыравонлик билан амалга оширган хукмдорнинг халдан умидини узгани маъ=ул . Осмон хукми барча нарсалар, жумладан, кишилар, уларнинг хаёти, ижтимоий функцияси, хокимиятини белгилайди.

Конфуцийчиликнинг йирик намоёндаси Сюнь-цзи-«Сюнь Ципь, милоддан аввалги III аср) Мэн-цзи билан бахс мунозаларга киришиб, унинг инсон табиати ха=идаги таълимотига =арши чи=ади. Инсон табиатининг бир =исмидир, деб таълим беради Сюнь-цзи. Инсон, ыз табиатига кыра ёмон ахло= сохибидир. Унинг барча яхши, ижобий фазилатлари тарбиянинг натижасидир. Кишилар табиат устидан хукмрон бўлиш ма=садида бир бирлари билан бирлашадилар. Агар биз ахло=ий онг

чегарасини ани= белгилаб олсак, гармонияга эришамиз. Гармония–бирлик. Гармонияга эришган инсон =удратли кучдир. Сюнь–цзи табиатни жонсиз, жонли, онгли мавжудодларга былади. Унинг =арашларида билиш масалалари хам тилга олинади. Билишнинг биринчи илк босқичи хиссий билишдир. Во=еликни тушунчалар ор=али билиш эса а=лик билишни ташкил этади. А=л учта талабга жавоб бериши лозим. Улардан энг мухими а=лнинг софлиги.

Даосизм.

Фалсафий тафаккур тара==иётининг муҳим йыналишларидан бири даосизмдир. Унинг асосчиси Лао–цзидир. (милоддан аввалги 604 йилда ты\илган». У «Йыналишлар ва фазилатлар ха=ида рисола» нинг муаллифи. Китобда таъкидланишича дао ердаги мавжуд барча нарсалардан фар= =илиб, худоликнинг намоён былишининг ызига хос кыринишидир. Дао олий

мавжудот сифатида барча реал биринчи сабабчисидир. Щамма нарсалар у туфайли пайдо былади, охир-пировардда яна унга =айтади.

Лао-цзининг фикрича, оламдаги барча нарсалар доимий харакатда, ызгаришда. Инсоннинг табиат билан ызаро хамкорлиги унинг рухий борлиги, осойишталигини таъминлайди. У инсон, жамиятнгинг орти=ча безовталигини, ыта фаоллигини ма=т кырмайди. Орти=а фаоллик цивилизацияни ту\дириб, инсон ва олам ыртасидаги гармониянинг бузилишига, дисгармонияга олиб келади. «Нарсалар меъёри» га амал =илиш инсоннинг мущим хаётий вазифаси былмо\и лозим. Во=еликни билиш осойишталик вазиятида амалга ошади. Бундай фикр Конфуцийнинг таълимотига зиддир, чунки у таълим тарбияга алощида эътибор берганлиги маълум.

Лао-цзининг фалсафий таълимоти Чжуан-цзи (милоддан аввалги 369-286 йил), Вэньцзи

(милоддан аввалги VI аср) ва бош=алар томонидан ривожлантирилди. Улар фалсафанинг онтология, гносcология, жамият ва инсон муаммоларига алохида эътиборни =аратганлар.

Хитой фалсафий тарихида номлар мактаби ызига хос ырин эгаллаганлиги маълум. Номлар мактаби во=ликни тил воситасида ифодалаш муаммолари билан маш\ул былган. Унинг вакилларидан бири Хуэй Жи (милоддан аввалги 350-260 йил) кыпгина нарсаларнинг тушунчаларда ноадекват ифодаланишига эътиборни =аратган. У бунинг сабабини нарсаларнинг бир бирига =иёсланмаслигида деб билган. Бу таълимот, кейинча Гунсунь Лун (милоддан аввалги 284-259 йил), Инь Вэнь-цзи, Dэн Си-цзи ва бош=алар томонидан давом эттирилди. Бахс мунозаралар номлар мактаби учун мухим ахамиятга эга, чунки Чжуан-цзи вафот этган ра=иби Хуэй-цзи ты\рисида =ай\уриб,

«Мен билан бахс юритадиган одам =олмади»,-деб ёзади.

Даосизм ва номар мактабларининг фикрлаш тафаккур услуби анъана мав=еига эга былган конфуцийлик таълимотига бардош бера олмаган. Ызгача услубда фикрлаш, бахс мунозара, исбот учун далиллар келтириш, мавжуд \ояларни рад этиш ва хоказолар уларнинг умрини =ис=артирган . Аста секин бу таълимотлар конфуцийликка я=инлашиб , ызининг аввалги мав=еини йы=отган.

Моизм.

Моизм мактабининг асосчиси Мо Ди (милоддан аввалги 479-391йил) дир. Бу таълимотда ижтимоий ахло= муаммоларига катта эътибор борилган. Мочилар таълимоти конфуций таълимотидан тубдан фар= =илади. Щеч бир фалсафий мактаб мочилардек мехнатга алощида эътибор бермаган. Бу мактабнинг тингловчилари ыз мещнати билан кун кечирган.

Мехр ѕоѕбат , гуллаб яшнаш ва ызаро манфаатдорлик уларнинг асосий шиори былган. Хилма хил назарий тад=и=отларнинг хеч =андай зарурияти йы=, жамият учун энг мухим фаолият мехнат фаолиятидир.

Мо Динингг вафотидан сызнинг мочилар билим масалалари билан хам =изи=иган . Улар таълимотида хиссий мушохада, сезги аъзоларининг билишдаги ырни, нарса номлари, хукм мухокамаларни тажриба оркали тасди=лаш лозимлиги каби масалалар я ==ол сезила бошлаган.

Легизм.

Шэнь Бухай (милоддан аввалги 400-337 йил) легизм таълимотининг асосчиси хисобланади. Унинг намояндалари ижтимоий назария муаммолари билан шу\улланишган. Унда давлатни бош=ариш масалалари устувор ырин

эгаллаган. Легистлар конфуцийчиликка кыплаб ызгаришлар киритишган. Масалан, Шан Якнинг таъкидлашича, лаё=атли кишилар =онун яратадилар, бош=а одамлар эса мавжуд =онун билан чегараланадилар. Имкониятга эга кимса тартибни ызгартиради. Кимки бунга =одир бўлмаса, у быйсунади. =онунни билмайдиган киши билан =онун ты\рисида фикр юритиш бехуда, а=ли чегараланган киши билан ызгаришлар ха=да гапиришнинг фойдаси йы=.

Легизмнинг бош=а машхур вакили Хань Фэй-цзи (милоддан аввалги 233 йилда вафот этган) бош=а мактаб тушунчаларига асосланиб, тартиб, фазилат, инсонийлик масалаларини кытарган. Унинг фикрича, тартиб щар =андай нарсанинг иёфасини ифодаловчи тушунча . Жамият хаётидаги тартиб мавжуд камчиликларни зохиран яширишдир. Одамлар ва хукмдон ызаро муносабатларини =айта =айта =араб чи=ам заруp. Хукмдор чи=арган =онун ва фармонлар

баъзан жамият манфаатларига мос тушмайди, чунки уларда мукофот ва жазолар тизими кыриб чи=илган холос.

Инсон табиати шахсий манфаатдорлик билан ифодаланади. Шундай экан, ундан ижтимоий муаммоларни хал этишда фойдаланмо= лозим. Фдро ыз =обилиятини фойдали нарсага сарфлайди ва ундан наф кутади. Ха=и=ий =онун шундай муносабатларни бош=аришга хизмат =илмо\и лозим. Хукмдорнинг тахти инсонга ало=дор эмас, балки илощий фалакларга таалу=лидир. Жамият тара==иёт бетакрордир. Бош=ариш усул ва тизимлари янги ижтимоий во=еликка мос тушмо\и шарт. Хань Фэй ытмишни мутло=лаштириб, унга хамду санолар ё=ирган барча мактабларни аёвсиз тан=ид =илади.

Шундай =илиб, =адимги Хитой фалсафасида инсон камолоти, инсон ва жамият ызаро муносабати муаммолари етакчи ырин эгаллаган.

+олган боға= муаммолар хам назарий тафаккурни =изитирган былсада , уларнинг салохияти я==ол кызга ташланмайди.

Милоддан аввалги II асрда конфуцийчилик янги ижтимоий шароитга мослашиб, давлатнинг расмий мафкураси даражасига кытарилади. У ыз тизимига легизмнинг давлатни бошқариш хатдаги =арашларни, даосизм, механистик натурализмга хос =арашларни киритади.

Хань сулоласининг хукумронлиги даври (милодан аввалги II аср–милоднинг I–II асрлари) дан бошлаб Хитойда маънавий хаёт яна жонлана борди. Бу даврга келиб даосизм таълимоти мухим роль ыйнай бошлади.

Янги тарихий шароитда конфуцийчиликни тиклашнинг фаол ташви=отчиларидан бири Дун Чжуншу (милоддан аввали 179–104 йил) эди. У беш унсурни асос =илиб олган таълимот хамда инь ва яннинг =арашларидан келиб чиқиб оламнинг метафизик ва диний манзарасини баён этишга

харакат =илади. Илохий фалан онгли ва муайян маъадни кызлаб, ваъликнинг ривожланишини, ызгаришини олдиндан белгилаб =ыяди, оламнинг тартибини ырнатади, одамларга обод-ахло= =онун оидаларини етказади. Айнан шу йыналишларнинг мощиятидан сабаб оъбат муносабатлари юзага келади.

Жамият хаётида беша фазилатлар тизими амал =илади. Улар инсонийлик, ты\ри сызлик, хушфеъллик, донолик, самимийлиу кабилардир. Нарса ва тушунчалар ыртасидаги бирлик беш унсур ты\рисидаги таълимот билан изощланади. Дун Чжунши ытмишни мыътабар далил сифатида тал=ин =илади. «Кимки хозирги даврда шубхаланса, =адимги даврни тад=и= этсин. Кимки келажакни тушунмас экан, ытмишга назар ташласин» дейди Дун Чжунши. У ыз фикр мулохазаларини мумтоз китоблардаги хикматли иборалар билан =иёслаб тасди=лайди.

Милоддан аввалги II асрда яшаб, ижод этган Лю Аню даоистик рухта оламдаги нарса ходисаларнинг йыналишига илоҳий фалак таъсирини рад этади. Азалдан =абул =илинган =увват энергия (ци) нинг янгича тал=инини илгари суради. Ци–инсон табиатининг ифодаси. У ыз аслига кыра, моддий тамойил бўлиб, инсоннинг олам билан табиий муносабатини юзага келтиради.

Ян Сюн (милоддан аввалги 53 йил, милоднинг 18 йил) конфуцийчиликни мистик тарзда тал=ин этилишига =арши чи=ади . Унинг таълимотида конфуцийчиликнинг ижтимоий =арашларини оламни даосизм руҳида ы=тириш билан уй\унлаштиришга урингланлиги я==ол сезилади.

Йил Ян Сюн ва унинг шогирди Хуань Таннинг фалсафий =арашларини давом эттириб, во=еликни теологик тарзда тал=ин =илинишига =арши чи=ади , ха=вт мезони =илинишига =арши

чиқади, ҳақиқат мезони гноссологиянинг ягона мезони бўлмоғи лозим деган хулосага келади. Айниқса, Ван Чун томонидан Дун Чжуншу дунёқараши ва табиатни илохийлаштиришга қаршилиги уни ўша даврнинг эътиборли мутафаккурига айлантирди.

Ван Би ва Хэ Янь (III асрнинг биринчи ярми) таъбирича, дао-йўлак, номоддий, руҳий моҳият. У барча мавжуд нарсаларнинг =арама-қарши томони. Шундай экан, кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муаммолари кундалик ҳаёт доираси билан чегараланади. Воқеаларга аралашмаслик, тақдирга тан бериш кишиларни дао билан ҳамоҳанг тарзда ҳаёт кечиришини таъминлайди.

Буддизм.

Буддизм Хитойга I-II асрларда кириб келиб, IV асрда чуқур илдиз ота бошлайди. VI асрда император У-ди буддизм ва фалсафани давлатнинг расмий таълимоти сифатида эълон =илади.

Буддизм маънавий хаётда, айни=са, санъат ва адабиётда сезиларли из волдириб, Хитой фалсафасида мухим ащамият касб этган таълимотдир. Хиндистондан кириб келган буддизмнинг Чанб мактаби таълимотига кыра, олий ха=и=атни тимсол рамз белгилар ор=али ифодалаш имкони йы=. Рущий осйишталикка маш\улот натижасида эришиб былмайди. У кутилмаганда тасодифан ички тажриба сифатида рый беради ва туй\усидан намаён былади. Бу таълимот, аёни=са, Хуэй-нэк (636-713 йил) =арашларида тыла тыкис намаён былди.

Янги конфуцийчиликнинг вужудга келиши уни =айтадан тиклаш ва буддизмни тан=ид =илиш натижасида рый берди. Масалан, Фань Чжень, тана рущнинг моддий асоси, рущ эса тананинг намаён былишидир, инсон табиий жараён сифатида пайдо былади деган мулохазани ыз фалсафий =арашларининг пойдевори =илиб олди. Хитой фалсафаси уй\ониш даври Хань Юй (768-

824 йил), Ли Ао (844 йилда вафот этган), Линь Шэнь-шилар(тахминан 840-880 йил) томонидан буддизмни тан=д =илиш, конфуцийчиликни тиклаш байро\и остида ытган. Натижада бу жараён янги конфуцийчилик шаклланиши ва =арор топишига олиб келди.

Янги конфуцийчиликнинг \оявий тантанаси икки йыналиш-олам мохияти былган тартиб, борли= мощияти хисобланган тафаккур ты\рисидаги таълимот негизида юзага келди. Бунда Чжу Си (1130-1200), Лу Цзююань (1139-1192) каби мутафаккирларнинг хизматлари самарали былган. Биринчи йыналишнинг кызга кыринган вакили Чжу Си фалсафасининг онтологок муаммоларини ли ва ци категориялари кымагида хал этишга жазм =илган. Ли бутун борли=нинг негизидир. Лекин у барча нарсалар устидан мутло= а=л сифатида хукмронлик =илмайди. Щар =андай нарса ызининг сига эга. Бундан келиб чи=адики, оламдаги барча

мавжуд нарса ва ходисалар ызининг мавжуд былиш услубига эга. Ци эса нарсаларнинг модий шаклини ташкил =илади. Ли битта, лекин унинг намаён былиш шакллари чексиздир. Ци хар бир нарсанинг =увват энергиясидир. Ли ва цининг нарсаларда мавжуд былиши уларнинг ызаро бирлигини таъминлайди. Моддий энергия ци инь ва янь таъсирида муайян тартибга келади. Ли барча нарсалар каби, инсон тафаккурига хам талу=лидир. Айнан шу сабаб туфайли олам инсон томонидан англанади.

Иккинчи йыналиш вакили Лу Цзюювань фикрича, тафаккур (синь) оламни инъикос этмайди лекин олам тафаккурда мавжуддир. Мана шунинг учун инсон нарсаларни бир биридан фар= =ила олади ва таснифлашга мувоффа= бўлади. Лу Цзббаннинг фалсафий =арашлари Ван Янмин (1472-1528) ва бош=алар томонидан давом эттирилиб ривожлантирилди.

+адимги ва ырта аср Хитой фалсафасининг назарий манбалари, узо= давр мобайнида яшаб келган анъаналар асосида Янги давр фалсафаси камол топди. Фалсафий мероснинг эътиборли жихатлари Хуан Цзун-си, Гу Тинлик, Ван-Чуань-шань каби мутафаккирларнинг илмий изланишларида тар\иб =илинди, янги мазмундаги \оялар шаклланиши ва камол топишида ижобий туртки былиб хизмат =илди.

II БЫЛИМ

+АДИМГИ ЮНОН ФАЛСАФАСИ

Шар= халқлари тыплаган билимлар =адимги юнон мутафаккирлари учун \оявий манба былиб хизмат =илган. Масалан, Фалес, Пифагор, Демокрит Шар= мамлакатларига сафар =илиб, илм ырганиб яна ыз юртларига =айтишган.

Антик даврнинг бир му\им \усусияти, Юнонистонда илк ша\ар-давлатлар пайдо былди. Уларда саноат, хунармандчилик, савдо тез ривожланиб, маданий юксалиш учун асослар шаклланди.

Милет мактаби. Пифагорчилар. Демокрит.

+адимги юнон фалсафаси эрамиздан олдинги IV асрга келиб, тыла вужудга келди.

+адимги даврда Юнонистонда кенг тарқалган мактаблардан бири Милет фалсафий мактабидир.милет ша\ри Кичик Осиёнинг \арбидаги Иония оролида жойлашган былиб, йирик савдо-соти= ва маданият маркази эди. Бу ерда илм-фан тез суръатда ривож топди, математика, жы\рофия, астрономия, фалсафа эътибор кучайди.

Милет мактабининг асосчиси Фалес(милоддан аввалги 624-547) былиб, дунёнинг асосини сув деб

щисоблайди. У Миср ва Бобилда(Вавилония) бўлиб, у ердаги билим ва маданият билан яқиндан танишиб қайтди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Фалес илмнинг кўп соҳалари: астрономия, математика, жўғрофия, фалсафа бўйича тадқиқотлар олиб борди . Фалес дунёдаги ҳамма нарсалар, жумладан Ер ҳам сувдан пайдо бўлган, деб ҳисоблади. Олимнинг астрономия соҳасидаги кашфиётларидан бири қуёш тутилиши ва сабабларини олдиндан айтиб беришдир. Шунингдек, Фалес об-ҳавонинг қандай бўлишини ҳам олдиндан башорат қилиб, йилнинг 365 кундан иборат эканлигини исботлаб берган.

Фалес оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг доимо ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда эканлиги тўғрисида диалектик қарашларига эга бўлган.

Милет мактабининг йирик вакили Анаксимандр (610-546) дунёларнинг кўплиги ҳақда фараз қилиб,ҳайвонлар эволюциясини табиий-илмий нуқтаи-назардан тушунтиришга ҳаракат қилди. Булардан ташқари у жўғрофий ҳариталар тузди , қуёш соатини ихтиро қилди. Анаксимандр дунёнинг моддий асоси ноаниқ материя-апейрон деб ўйлади. Материянинг доимий заракатда эканлиги, мавжуд нарсалар қарама-қаршиликда ривожланиши ҳақида диалектик фикрларни илгари сурди.

Милет мактабининг яна бир вакили Анаксимен (585-525) ҳамма нарсанинг асосида ҳаво ётади, деб ҳисоблади. Унинг фикрича, ҳаводан сув, тупроқ, булут, шамол ва бошқалар пайдо бўлади . Ҳаво ҳамма нарсани, шу жумладан, коинот ва жонни ҳам ўзи билан қамраб олади.

Эрамиздан аввалги VI асрда Юнонистонда Пифагорчилар мактаби вужудга келди. Пифагор (580-500) Самос оролида ту\илган, кейин юнонистонга кетиб, Италиянинг Нара тон шаҳрида яшайди ва «Пифагорчилар иттифо=и» номли сиёсий-фалсафий ташкилотга раҳнамолик =илади.

Пифагор ва унинг мактаби ҳамма нарсанинг асоси сонлар ташкил =илади едб, уларни мутла=итиради . Улар сонларни моддий нарсалардан ажратиб, муста=ил кучга эга , деб исботлашмо= быладилар . Пифагорчилар талимотича, оламни билиш сонни билишдан иборат, унинг асосида илоҳийлаштирилган мод=ий муносабатлар ётади. Пифагорчиларнинг фикрига кыра, «барча нарсалар чегарали-чегарасиз, то=-жуфт, бирлик-кыплик, ынг-чап, эркакча-хотинча, тур\унлик-ҳаракат, эгри-ты\ри, ёру\лик-=орон\у, яхши-ёмон, ты\ри бурчак-тырт бурчак каби =арама-=аршиликлардан ташкил топган». Лекин бу =арама-=аршиликлар улар томонидан ҳаракатсиз, ызгармас ҳодиса сифатида тал=ин =илинди.

Пифагорчилар хул-одоб масаласида ҳам ыз фикрларини айтганлар. Улар катталарни ҳурмат =илиш , ыз вазифасини сид=и дилдан бажариш , урф-одатларга амал =илиш, ҳиссий лаззатга берилишдан ызни тийиш, илм-фан ва санъатга ихлос =ыйиш каби ананавий фазилатларни эгаллаш тарафдори былганлар.

Пифагорчиларнинг математика, геометрия, муси=а , меморчилик, ҳайкалтарошлик соҳасидаги хизматлари ҳам каттадир. Улар учбурчак бурчаклари йи\индиси ты\рисидаги теоремани ишлаб

чи=дилар. Бу теорема Пифагор теоремаси, деб аталиб, хозир илмий-амалий фаолиятда кенг =ылланилади.

Антик давр фалсафаси йирик вакили, диалектика асосчиси Гераклит (530-470) былиб, Эфес шащрида таваллуд топган. Шуни айтиш лозимки, Гераклитнинг асарлари бизнинг давримизгача тыли= етиб келмаган. Унинг «Табиат ты\рисида» асарининг 130 былаги етиб келган, холос. У щамма нарсанинг асосида олов ётади, дунёни худо щам, инсон щам яратмаган, балки у =онуний тарзда алангаланиб, ычадиган оловдир, дейди. Унинг =арашларида «Оловга щамма нарса алмашинади», «щудди олтин-молга, мол-олтинга алмашганидек», деган диалектик фикрлар бор. Дарща= , =адимги давр файласуфлари орасида у диалектикани щар томонлама асослаб берди. Гераклит фикрича, дунёда щамма нарса щаракатланади, ызгаради, =отиб =олган щеч нарса йы=. «Дарёга доимо янги сув о=иб туради. Шунинг учун бир дарёга икки марта кириш мумкин эмас», деган =имматли фикрларни илгари суради. Гераклит оламнинг моддийлиги, абадийлиги ва чексизлигини эътироф этади. У моддий оламни билиш мумкинлигига ишонади. Унингча сезги азолари фа=ат баъза нарсалар ты\рисида билим берса, тафаккур табиатдаги =онуният, яъни логос (тушунча, фикр, а=л, =онуният, ибтидо) ты\рисида билим беради.

Гераклит ижтимоий =арашларида аристократлар таба=ани щимоя =илди, демократияга =арши чи=ди . Ызининг ахло=ий =арашларида ахло=ни донолик билан тенглаштирди , зероки, донолик ща=и=атни гапиришга , табиатга

ўло = солишга ундайди. У инсонга фа=т фойда келтиради.

Антик даврнинг буюк файласуфи уй\унликни жуда кенг маънода тушинади. Энг аввало, у гызалликнинг асоси, =арама-=аршиликлар бирлиги сифатида намоён былади, у кураш ор=али вужудга келади, деб айтади. Уй\унлик коинот учун щам, кишиларнинг ызаро ало=аси учун щам асос былиб хизмат =илади. Муси=ада щам, санъатнинг бош=а турларида щам уй\унлик рый беради.

Гераклитнинг меъёр ты\рисидаги фикрлари щам мущим ащамиятга эгадир. Файласуфнинг тал=нида меъёр эстетик категория былиб, кенг маъно-мазмун касб этади. У щамма мавжудотга тааллу=ли, уни на худо, на одамзот яратган, у щамма ва=т мавжуд былган, бундан кейин щам ёниб-ычиб турадиган олов каби абадий туради.

Эрамиздан аввалги Vасрдан бошлаб Юнонистонда табиий фанлар, жумладан, физика, математика, санъат, фалсафа ривож топа бошлади, бу даврда Эмпедокл (490-428), Анаксагор (500-428), Левкипп (500-440) каби илм сощиблари, файласуфлар етишиб чи=ди.

Милетлик Левкипп атомистик \оялар асосчиси былиб, ыз =арашларит билан илм ащлига танилди. Унингча, моддий олам майда, былинмас зарра ва бышли=лардан ташкил топган . Мавжуд барча нарсалар майда зарралар-атомлардан ташкил топган.

Левкиппнинг атомистик назариясини Демокрит (милоддан аввалги 460-370) давом эттирди. Унинг таълимотига кыра, атомлар модданинг былинмас майда зарраларидир. Улар доимий щаракатда, абадий,

сифат жищатидан бир хил, тартиб ва щолат быйича щам турлича былади. Щаракатни у моддaнинг ажралмас =исми сифатида эътироф этади.

Демокритнинг фикрича, коинот бышли\ида сон-сано=сиз олам (сайёра)лар мавжуд былиб, яна пайдо былиб туради. Бышли=да майда заррачалар бир-бири билан бирикиб, ажралиб, щаракат =илади ва атом =уюнини ташкил этади . Атомларнинг бирикиши натижасида Ер, Сув, Щаво ва Олов пайдо былади.

Демокрит илк бор фазо ва ва=т масаласини =ыйди . Фазони улкан бышли= деб щисоблади, унда майда зарралар щаракат =илади. Лекин у фазонинг чексизлигини инкор =илади. Щиссиётни билишнинг биринчи бос=ичи деб билди . Икки хил билиш бор: 1)ща=и=ий билиш ; 2)хира билиш. Унга кыриш, эшитиш, таъам билиш, щид билиш, сезиш киради. Тафаккур нарса ва щодисаларни чу=ур билишга асосланади. А=л, тафаккур ор=али атомларни билиш, щаётга етишиш мумкин.

Демокрит ижтимоий-сиёсий =арашларида =улдорлик демократиясини щимоя =илиб, дыстлик, мыътадиллик, эркинликни улу\лади. Лекин бу фа=ат эркин фу=аролар ыртасида былиши мумкин , деб ыйлади.

Демокрит этика-ащло=шунослик масалаларига щам алощида эътибор берди. У ащло=шуносликни фалсафанинг таркибий =исми, деб билди. Рощатланиш, лаззатланишга интилиш инсоннинг табиий щолати былиб, бахт-саодатга эришишнинг биринчи бос=ичидир . Бахтга эришиш инсоннинг табиий ва зарурий эщтиёжларини =ондиришдир. Лекин одам меъёрга амал =илиши лозим. У ахло=ий камолотга эришишда а=л мущим роль ыйнашини

таъкидлади. А= кишини ты\ри маъ=дга йыналтириши лозим. Бунинг учун у табиат =онунлари ва инсон щатти-щаракати =оидаларини билиши лозим.

Демокрит эстетик =арашларида санат, меъёр ва нафосат ты\рисида фикр юритади. Санъат пайдо былишини табиий сабабларга бо\лаб тащлил =илади. Санъат эщтиёж ва шароитлар туфа йли вужудга келган. Лекин у санъатни кенг маънода тушуниб, дещ=ончилик, табиблик ва бош=а касбдагиларни щам унга киритади. Санъат турли касб-хунар, щашотор, =уш ва щайвонларга та=лид =илиш натижасида пайдо былган. Масалан, одамлар =алдир\очдан уы =ришни, сайро= =ушлардан =ыши= айтишни ырганганлар. Щудди Гераклит сингари, Демокрит щам меъёр масаласига эътибор =аратган. Щамма нарсада ыртамиёналик яхши, етишмовчилик ёки ортиqчалик менга ё=майди, деб таъкидлаган файласуф.

+адимги юнон мумтоз фалсафаси.

Су=рот.

+адимги Юнонистоннинг машщур файласуфларидан бири Су=рот (милоддан аввалги 469-399 йил) Афинада таваллуд топган ва ижод =илган. Унинг асарлари бизгача етиб келмаган. Олим, унинг ижоди ща=идаги маълумотларни Ксенофонт ва Афлотун асарларидан топиш мумкин. У софист (софизма-сафсата). Тушунча ва щукмларнинг шаклан ты\рилигига ва ишонганларнинг

релятивизмига =арши чи=ади. Олим дунё=арашининг мущим хусусияти шундан иборатки, у фалсафий мавзуларда бащс-мунозралар олиб бориб, ща=и=атга эришмо=ни ма=сад =илиб =ыяди.

Су=от олам тузулиши ва унинг табиий щолатини билиб быллмайди, деган фикрни ол\а сурди. Унингча, инсон фа=ат ызини билиши мумкин . Шунинг учун у «ыз-ызингни бил», деган =оидага амал =илади . Файласуф таълимотича, билим умумий тушунчадир.

Су=рот одоб-ащло=ни назарий жищатданилк бор теран тал=ин =илган олимдир. У щамма учун бир хир ахло= =оидаларини яратмо=чи былади. Масалан, адолат, мыътадиллик, эзгулик, софдиллик барча учун умумий былган тушинчалардир. Унингча, щеч ким онгли равишда атайлаб ёмонлик =илмайди, у буни билмасдан =илади. Яхшиликни билувчи одам яхшилик =илади . Пировардида, у шижоаткорлик, адолат, иффат ва бош=а тушинчаларни щамма бир хил тушунмаслигини англаб етди. Шунда у шубща усулини ишлаб чи=ди : «Мен щеч нима билмаслигимни биламан», деган усул быйича щамма нарсага шубща билан =арайди. Су=рот билим, а=л ва ахло= бир-бири билан ызаро бо\ли= эканлигини таъкидлаб, инсон фазилатларини ту\ма деб билади.

Су=рот сабабият тамойилига =арши чи=иб , дунёда щамма нарса муайян ма=садга йыналтирилган, деган фикрга келади, яъни дунёни телеологик ну=таи назардан тушунтиради . Худди шундай инсон фаолияти щам маълум ма=адни , яъни мутло= яхшилик ёки бахт-саодатни кызлайди. Инсоннинг эстетик фаолияти щам маълум ма=садга эришишни та=озо =илади.

Су=от инсон тимсолини тасвирлашга катта эътибор берди. Унинг фикрича, бунда асосий меъёр ахло=ий идеал бўлиши керак. У ўзида энг юксак ахлоқий фазилатларга , гўзал феъл-атворга эга бўлган инсонлар сиймосини бадиий асарларда тасвирлаш керак, деган фикрда туради. Бунда акс эттирилаётган объект билан бадиий тасвирланаётган тимсол бир-бирига ўхшаши керак. Унингча, юксак фазилатли, а=лли бўлиш щунарманд ва дещ=онларга хос хислат эмас, чунки улар щеч а=онэстетик ва ахлоқий идеалга эаг бўла олмайдилар. Бундай ахлоқий фазилатлар фақат аристократларда бўлиши мумкин.

Афлотун.

Антик юнон фалсафасининг йирик вакили Афлотун (милоддан аввалги 427-347 йил) Су=тонинг шогирди бўлиб, 30 дан орти= рисолалар муаллифидир. У «Парменид», «Давлат», «Теэтет», «Базлг», «Федон», «Менексен», «Софист», «Сиёсатчи», «Тимей», «+онун», «Горгий», «Критон», «Хармид», «Лисис», «Ефтифhон», «Ион», «Эвтидем», «Протогор», «Филеб» каби кўплаб асарлар ёзган.

Афлотун ўз фалсафий =арашларида идеалистик фалсафани, тў\риро\и, объектив идеализмни ривожлантиради. У \оялар тў\рисидаги таълимотни ишлаб чи=ди. Файласуфнинг фикрича, табиат \оялар мащсулидир. /оялар ўзгармас, абадий, щаракатсиз. Щис =илинадиган нарсалар эса \оялар сояси. Моддий дунё ўткинчи, «\оялар дунёси»да энг олий \оя худодир. Моддий дунё-щайвон, минерал, ўсимлик ва инсонлар «умумий \оялар» нинг нусхасидир. Энг олий ва харакат \ояси гўзаллик \ояси бўлмай, балки

фаровонлик \оясидир. Афлотуннинг фикрича, «фаровонлик \ояси» сиз барча инсоний билимлар, улар =анчалик мукаммал былмасин, фойдасиздир. Худо нафа=ат тирик мавжудод, у мутло= фаровонликдир.

Афлотуннинг билиш таълимоти унинг =атор рисолалари, хусусан «Теэтет», «Менон», «Ферд» кабиларда ыз ифодасини топган. Олимнинг фикрича, билиш обьекти \оялар дунёсидир. Щиссиётимиз фа=ат нарса ва ходисалар ты\рисида билим беради, улар \ояларни идрок =ила олмайди. Шунинг учун щиссий билиш ща=и=ий билиш была олмайди. «/оялар дунёси»ни фа=ат соф тавакку р ёрдамида билиш мумкин.

Унинг билиш таълимотида диалектика масалалари мущим ырин эгаллайди, диалектикани савол-жавоб, о\заки сущбат, исботлаш, щиссий билишдан =утилиш ва тафаккур ор=али «\оялар дунёси»ни идрок =илиш воситаси деб билади.

Афлотун савол беришни биладиган ва унга жавоб =айтара оладиган кишиларни диалектиклар деб атайди.

Афлотун ижтимоий-сиёсий масалаларга ба\ишланган бир неча асарлар муалифи щамдир. Булар «Dавлат», «+онунлар», «Критий», «Сиёсат» каби рисолаларидир.

Афлотун давлат ва уни бош=ариш усуллари ты\рисида фикр юритар экан, мавжуд давлатларни инсонлар хаётида салбий рол ыйнаётганлигини, зероки уларда бойлар ва камба\аллар мавжудлигини айтади. Бундай давлатлар сафига олигархия, демократия, тирания киради. У, айни=са, демократияга =арши курашиб, уни энг ярамас давлат деб щисоблайди. Афлотун демократик давлатдан

фар=и ыларо = аристократик давлат тарафдори былиди.

Афлотун аристократик жамиятни 3 тоифага былади. Биринчи-файласуфлар, иккинчи-харбийлар, учинчи-дещ=он ва щунармандлар . У давлатни файласуфлар бош=ариши лозим , деб щисоблайди. Щарбийлар эса мамлакатда тартиб-интизом ырнатилишига ёрдам бериши, давлат хафсизлигини таъминлашлари лозим. Лекин, Афлотун фикрича, файласуф ва щарбийлар щеч =андай мулкка эга былмасликлари керак. Дещ=онлар ва щунармандлар мулк эгалаори былиб, улар файласуф ва щарбийларни таминлаб туришади.

Афлотун ызининг ижтимоий =арашларида фа=ат эркин фу=ролар ты\рисида фикр юритади . +улларни эса инсон =аторига =ышмайди. Мутафаккир ахло= муаммоларига тыхталар экан, инсондаги фазилатлар ва салбий иллатлар ту\ма эканлигини такидлайди. Униниг а=идасига кыра, яхши хул=-одобга эга киши ыз фазилатларини бош=ага бера олмайди. Яхши малакани хатто таълим тарбия бериш, ы=иш-ы=итиш ва маш= =илиш ор=али щам эгаллаб былмайди.

Умуман олганда, Афлотун кишилар фазилатларини ту\ма, бир хил ва ызгармас, деб щисоблайди. Унингча инсонда ту\илаётгандаё=, яхшилик, софдиллик, ёмонлик, \аразгыйлик, =ыр=о=лик ты\рисида тушунча пайдо былади. У щар хил таба=га турли хили щислатлар хослигини айтади. Масалан, донолик файласуфларга, шижоаткорлик щарбийларга, мыътадиллик (иффат) учи таба=а хосдир . Ушбу 3 фазилатнинг йи\индисидан адолат щосил былади. Щар бир таба=а

ыз иши билан маш\ул бyлиши, бош=аларнинг ишига аралашмаслиги даркор. Давлат эса ыз фу=ароларини, айни=са, ёшлар тарбияси билан шу\улланиши керак.

Арасту.

Антик даврнинг буюк файласуфи Арасту (Аристотель, милоддан аввалги 384-322 йил) Ста Гер шаҳрида таваллуд топган. 17 ёшида Афлотун ташкил =илган Академияга кириб 20 йил таҳсил олди. Кейинчалик олим Александр Македонскийнинг тарбияси билан маш\ул бyлади. У Афина шаҳрида Лицей ташкил =илди. Бу мактабда перипатетик-сайр =илувчи файласуфлар мактаби деб аталади.

Арасту кыплаб асарлар ёзган. Уларнинг анчагина =исми бизгача етиб келган. «Топика», «Метофизика», «Поэтика», «Риторика», «Жон ты\рисида», «Органон», «Никомах этикаси», «Эвдем этикаси», «Сиёсат» ва бош= масалалар унинг =аламига мансубдир. Булар фалсафа, аҳлоtунослик , эстетика, руҳшунослик, манти= илми, табиатшунослик, тарих ва сиёсатга ба\ишланган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Арасту, гарчи Афлотуннинг шогирди бyлиб, унинг \ояларидан баҳраманд бyлса ҳам, таълимоти кып жиҳатлари билан келиша олмайди. Кейинчалик эса унинг таълимоти ва мутло= \оясини =атти= танқид остига олди. +уйидаги ибора Арастуга тегишлидир: «Афлотун менга дыст бyлса ҳам, ҳаtт =адрлиро=дир». Арасту «\оялар»нинг фойдасизлигини, унинг ызаро сабабий бо\ланишини инкор =илишини айтди.

Энди унинг бо\ли= ҳаtдаги таълимотига тыхталсак, энг аввало, у моддий нарсаларнинг

объектив мавжудлигини тан олади. Материя олим фикрича, умумий сабабдир, чунки, унингсиз борли=йы=. Нарсаларнинг мощияти ызида, \ояларда эмас. Сабабнинг 4 хили мавжуд: 1. Моддий сабаб ёки материя 2. Шаклий сабаб ёки шакл 3. Яратувчи сабаб 4. Охирги сабаб ёки ма=ад. Материя нарсаларнинг моддий асоси былиб хизмат =илади. Масалан, щайкал учун бронза, идиш учун кумуш моддий асос былади. У «шаклий сабаб»ни бирламчи деб щисоблади. Арастунинг эъти=одига кыра инсон рущи тананинг шакли ва мощияти, тирик организмнинг ибтидоси ва сабаби, щаракат манбаидир. У рушни 3 га былади: 1. Ысимликлар ёки набота дунёси рущи 2. Щайволар ёки щис =илувчи рущ 3. Инсонга хос былган онгли рущ.

Арасту билиш сощасида Афлотуннинг «\оялар дунёси»га =арши чи=ди. У, Демокрит сингари табиатни билиш тажриба ва щис =илиш манбаи, деб щисоблайди. Сезиш ор=али моддий оламни, нарсалар шаклини идрок =илиш мумкин. Сезиш жонли организмга хос былиб, нарса ва щодисаларни таъсири остида вужудга келади, дейди мутафаккир. Сезгиларимиз айрим нарсаларнинг умумий томонини идрок =илади. Лекин тАрасту сезгиларни тафаккурдан ажратди, тафаккурнинг манбаи мутло= а=л деган ну=таи назарда турди.

Арасту манти= илми унинг категория ва тушунчалари ты\рисида ыз фикрини билдирди. Манти=-билиш учун зарур былган тафаккур шакллари ва исботлаш ты\рисидаги факт.

Донишманд манти= категорияларни 10 га былади.

1) мохияти, 2) ми=дор, 3) сифат, 4) муносабат, 5) ырик, 6) ва=т, 7) щолат, 8) эгалик, 9) таъсир, 10) азоблаш.

Булар бир-бири билан ызаро ало=ада былади.

Арастутининг фалсафий =арашларида деалектика унсурлари мавжуд. D.В.Жохадзенинг фикрича Арасту диалектик услубни онгли равишда илмнинг щамма сощаларига =уллади. Бу билан диалектикани фан сифатида ривожланишига катта туртки берди.

Арасту харакат, нарсалар бир-бирисиз мавжуд былмаслигини исботлади. Материя харакати =уйидаги кыринишларда былади: 1. Оддий ырин алмашув щаракати 2. Ми=дорий сиффат ызгариши 3. Сифатий ызгариш 4. Имкониятнинг во=еликка айланиши. Булардан ташщари, Арасту сабаб, тасодифият, мазмун ва шакл, имконият ва во=елик каби категориялар, улар ыртасидаги муносабатларни тащлил =илиб берди.

Арасту дунё=арашида ижтимоий-сиёсий вазифаси щамма фу=роларни бахли =илищдир. Фу=ролар, деганда у =улдорлар, хкумрон синф вакилларини назрда тутади. Олим олти давлат шакли ща=ида сыз юритади. Шулардан 3 таси: арестотел (озчиликнинг хокимияти) монархия (якка хокимият) ва полития (ытга маъ=ул былган давлатлар) дир. =олган 3 таси ма=садга муофи = былмаган, нома=ул давлатлардир.

Булар тирания, олигархия ва демократиядир. Dавлат бош=арувининг энг яхши шакли, олим фикрича, полития былиб унда муътадил демократиянинг бутун хусусиятлари мавжуд.

Арасту ахло=шунослик ща=ида =имматли фикрлар билдирган. Унинг «Никомах этикаси»,

«Эвдем этикаси», «Сиёсат» рисолалари ахло= илми ва унинг вазифавларга баа\ишланган.

Арасту, энг аввало, ахлоло=шуносликка маъсус фан тармо\и деб =аради. Унинг вазифаси кишиларга яхши фазилат былиш йылларини кырсатишдан иборат. Олим энг яхши фазилатлар =аторига мутадиллик, дыстлик, шижоаткорлик, адолат ва бахтга интилиш кабиларни киритади. Буларнинг ичида энг мукаммали адолат щисобланади.

Ащло=ий фазилат ва хул=-одоб =оидалари ха=ида сыз юритар экан, у инсон яхши фазилат сощиби былиб ту\илмайди, балки уни оила, мактаб, таш=и мущит таъсири ва муайян давлатда эгаллайди. Яхши фазилатлар инсондан онгли фаолият, онгли ма=адни талаб =илади. Инсоннинг эзгу ма=ади бахт-саодатга эришувдир. Унга эришишнинг асосий шартлари, Арасту фикрича, =уйидагилардир:

- боланинг тыла бало\ат ва камолга етиши;
- со\ли=, фаровонлик ва боаи= зарурий неъматларга эга былиши;
- давлат, жамият тизимидаги щаёти. Унинг эстетик =арашлари эътиборга моликдир, «Риторика», «Сиёсат», «Поэтика» рисолаларида бадиий-эстетик муаммолар ща=ида сыз юритади. Гызаллик ва нафосат ты\рисидага таълимоти Афлтуннинг =арашларига фар= =илиб, у нафосатни реал щаётдан табиат ва жамиятдан =идиради.

У санъат ты\рисида фикрлар, уни «Миметез» та=лидчилик ва тасвирлашдир, дейди. Та=лидчилик ритм, сыз ва уй\унлик ор=али амалга ошади. У фа=т тасвирий санъатга хос былмай балки

санъатнинг бо\а= со\алари : муса= , наср, назмларга \ам тааллу=лидир.

Арастунинг фикрича, муси=а \атто тасвирий санъат каби инсонларнинг а\ло=ий фазилатларини акс эттира олади, ритм ва о\англар шижоатлорлик, мыътадиллик, камтарлик каби инсоний \ислатлар ва салбий иллатларни во=еликка я=инлаштириб тасвирлайди. Шу маънода тасвирий санъат акс эттиришда чегаралангандир. Санъат, тасвирлаш, та=лид болаликдан бошланади.

Арасту санъатнинг тарбиявий жи\атига катта эътибор берди. Санъат кишиларнинг а\ло=ий \аёти билан чамбарчас бо\ли=. У инсоннинг ижобий \ислатларини такомиллаштиришга унга салбий иллат ва ну=сонларни бартараф =илишга кымаклашади. Санъат а\ло= ва тарбия, сиёсатга бефар= эмас, улардан четда турмайди.. Арастунинг таълимоти /арб ва Шар= олимларининг фалсафий фикри ривожига катта таъсир кырсатди. Хусусан, у Шар= Ырта Осиё мутафаккирлари Ибн Миснавейх, Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Тусий, Улу\бек, Навоий, Давоний, Жомий, Кошифий ва бош=аларнинг табиий-илмий, ижтимоий-фалсафий =арашлари шаклланишида му\им рол ыйнади.

Эллинизм ва Рим фалсафаси.
Эпикур. Скептицизм. Стоицизм.

Эллинизм даври бошланди. Турли фалсафий мактаб ва о=имлар : стоицизм, скептицизм, эпикурчилик пайдо была бошлади.

Эллинизм даврининг йирик файласуфларидан бири Эпикур (милоддан аввалги 341-270) Самос оролида

ыттувчи оиласида дунёга келди . Унинг асосий рисоласи «Табиат ты\рисида» деб аталади. Бош=а асарларидан эса фа=ат парчалар етиб келган, холос. Эпикур таназзулга учраётган =улдорчилик тузумини са=аб =олишга интилди. У Афина ша\рида «Эпикур бо\и»ни ташкил =илди. Бу фалсафий мактабда бутун умр ижод билан маш\ул былди.

Эпикур табиат =онунларини ырганди. Демокрит \ояларини \имоя =илиб, унинг атомистик таълимотини ривожлантирди. Унинг фикрича, атомлар бышли=да \аракат =илиб, улар былинмас, ызгармас, =аттикик \олатида былади. Атомлар энг майда зарралардан иборат былиб, кызга кыринмайди. Уларнинг турли шакллари мавжуд, яъни муайян шакл, \ажм ва о\ирликка эга, ми=дор, ранг, таъми, \ид ва бош=а хусусиятлари билан бир-биридан фар= =илади.

Эпикуратомлар ыз вазни туфайли фа=ат ты\ри чизи= быйлаб \аракат =илмай, турли йыналишда \аракат =илади, пастга, ён томонга о\ади деган фикрни илгари сурди.

У дунёнинг моддийлиги, материянинг абадий ва чексизлигини тан олди. \аракатнинг абадийлигини таъкидлаб, унинг манбаи атомларда эканлиги \оясини илгари сурди. Унинг бу фикрида табиий диалектика элементлари мавжуд.

Олимнинг билиш ты\рисидаги таълимоти \ам ди==атга сазовор. Демокрит сингари Эпикур \ам сенсуалист (лот. Sensus-сезги. Сезгини билишнинг ягонаманбаи дегувчи фалсафий йыналиш) эди. Шунинг учун у сезгилар берган маълумотни \а=и=ат деб \исоблади. Чунки, сезгилар во=еликка ты\ри келади ва

билишнинг асосини «Сезгилар хато =илмайди», деб таъкидлади файласуф. Унингча нарсаларнинг «тимсоли» жисмнинг таш=и тарафидан ажралиб, инсон сезгиларига таъсир =илади. Назарий тафаккур сезги, щис-туй\у узатган маълумотларни =айта ишлайди. Умуман олганда, Эпикур сезги ва тафаккур ор=али во=еликни билишга ишонади. Унинг фикрича, инсон билимининг манбаи моддий борли=, нарса ва щодисалардан иборат. Кузатиш ва жонли мушощада ор=али табиат сирлари очилади, инсоннинг билиш имкониятлари кенгаяди. Эллинизм даврида турли фалсафий ю=лар , жумладан, скептиклар, стоиклар, эпикурчилар фаолият кырсатганлар.

Скептицизм (юнонча skepsis-тан=ид =илувчи деган маънони билдиради) милоддан аввалги IV асрда пайдо былиб, мавжуд фалсафий билимларга ыз муносабатини билдиради. Скептицизм инсон билимининг нисбийлигини таъкидлаб, ща=и=атни англашга мезон борлигига шубща билдиради. Скептицизм о=мининг йирий вакили Пиррондир (милоддан аввалги 360-270 йил). Унинг асосий \ояси бирон нарса ты\рисида фикр-мулощаза юритмаслик керак. Чунки, барибир ща=и=атга эришиб былмайди . Шунинг учун инсон бу дунёда хотиржам яшаб, бахтга эришиш учун интилиш керак.

Скептицизм тарафдорлари, айнис=а , Сенека кишиларнинг щиссий рощатланишидан =очишга ча=ирди , унга ахло=ий камолотни =арама-=арши =ыяди. Инсон а=л билан щаракат =илиб, озгина нарса билан =аноат =илса, шундагина у юксак фазилатли былиб, бахт-саодатга эришиши мумкин. Стоиклар 4 фазилат турига алощида ишора =иладилар. Булар- а=л билан иш тутиш, мыътадиллик, адолат ва

шижоат. Мазкур фазилатларнинг акси-ярамас иллатлар-=ыр=ик , адолатсизлик, а=излик , ызини тиёлмасликдир. Сенека Худо томонидан синалган ва табиат билан уй\унлашган инсон фаолиятини ахло=ий жищатдан камолотга етган, деб билади.

Марк Аврелий эса ыз =арашларида фаталистик \ояларни илгари сурди. Инсон Худога тыла быйсунади. Шунинг учун у ыз щаётида бирон нарсани ызгартиришга =одир эмас. «Одамлар-заиф пашшалар», «Бутун инсоният тутундан иборат», «Инсон щаётининг муддати-бир лащза, унинг мощияти-доимий о=им , сезгилар-хира, тананинг умумий тузулиши-фоний, рущ-бе=арор , та=дир - сирли, шон-шарафга ишониб былмайди... Щаёт кураш ва ёт ылкаларда сарсон-саргардонликда юриш; ылгандан кейинга шараф унитилгувчидир», дейди Аврелий. Умуман Марк Аврелийнинг ащло=ий =арашлри умидсизлик ва заифлик рущи билан су\орилган.

Эпикур \ояларини ривожлантирган машщур файласуф Тит Лукреций Кар (милоддан аввалги 99-55 йил)дир. Файласуф ызининг моддиюнчилик =арашлари бизгача етиб келган. «Буюмларнинг табиати ща=ида» номли ягона асарида баён =илган. У, борли=, олам, материя, фазо,ва=т , майда зарралар ща=да ыз =арашларини билдирди. Лукрецийнинг фикрича, дунёда жисм ва фазодан бош=а нарса йы=, ундаги нарсалар атомлардан, яъни майда заррачалардан иборат. Атомлар быйсунмас, абадий, майда, доимо щаракатда, щажм, шакл, о\ирликка эга. Оламдаги щамма нарса доимий щаракатда, бир-бирига ытиб туради, ривожланади, ызгаради. Ер атомларнинг

бирикишидан пайдо былган. Унда щамма нарсалар жараёнда, ызгаришда. Лукреций макон ва замонни щам диалектика ну=таи назаридан тал=ин этади . Макон–атомлар эгаллаган ырин, замон эса атомлардан ташкил топган нарса ва щодисаларга хосдир.

Рим файласуфининг билиш ты\рисидаги =арашлари мущимдир . У олам сирларини билиш мумкинлигига ишонади. Билишнинг объекти моддий олам, сезгиларимиз уни ты\ри била олади. Сезгилар берган маълумотлар л а= ёрдамида умумлаштирилади. Атомларни кыриб былмайди, балки тафаккур ор=али мушощада =илинади.

Файласуф ащло=шуносликка махсус фан тармо\и сифатида =араб, унинг амалий томонларига кыпро= эътибор беради. Бу фан инсонга азоб-у=убатлардан =андай халос былиш, уларга фода келтирувчи рощат-фаро\атга эришиш йылларини кырсатиши лозим. Инсон ма=сади тинчлик ва осойишдаликда щаёт кечиришдан иборат былиши керак.

Шундай =илиб антик давр бой ва ранг-баранг фикр-\ояларни илгари суради.

III-Бўлим
18-19 аср Немис классик фалсафаси ривожи ва рус фалсафаси.

Фридрих Гегель (1770-1831)

Геоорг Вильгельм Фридрих Гегель жаҳон фалсафий тафаккури тараққиётига катта ҳисса қўшган немис мумтоз фалсафасининг номоёндасидир. У 1770 йилда Вюртемберг герцоглигига қарашли Штутгарт шаҳрида йирик мансабдор оилада туўилди. Гигели 1788-1793 йиллар давомида Тюбенген университетида фалсафа ва илоҳий каби соҳаларни ўрганиш билан машўул бўлди. У зўр қизиқиш билан Гердер, Шиллер, Монтескье, И.Кант асарларини мутола қилар эди, француз файласуфи Ж.Ж. Руссонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, демографик идеалига ҳавас билан қарарди. У ўзининг ваъзларида “Прусс давлатчилиги ақл-заковатга асосланган”лигига алоҳида урўу берар эди.

Машҳур файласуфнинг қаламига “Фихте ва Шеллинг фалсафий тизимлари ўртасидаги тафовут”, “Руҳ феноменологияси”, “Ҳуқуқ фалсафаси асослари”, “Мантиқ фани”, “Тарих фалсафаси”, “Дин фалсафаси”, “Эстетика”, “Фалсафий фанлар энциклопедияси” каби қатор асарлар мансубдир.

Гегель фалсафаси ўша даврда Германияда хукмронлик қилган интелектуал куч эди. Гегель атрофида гуруҳ тўпланган бўлиб, у то 19 асрнинг 40-йилларига қадар немис фалсафасида етакчи йўналишни ташкил қилган эди. Бу йўналишнинг кўзга кўринган вакиллари сифатида К.Розенкранц, Г.А. Габлер, Д.Ф.Штраус, Бауэр, Э.Ганц ва Г.Г.Гготларни кўрсатиш мумкин. Кантчи, Я.Ф.Фриз, диний фалсафа йўналишидан борган. Э.Д.Шлейермахр Гегелга қарши фалсафий мухолифатчиликни ташкил қилар эдилар.

Файласуф Кант, Фихте, Шеллингнинг диалектик ғояларини ривожлантириш, уларнинг камчиликларни очиб беради.Масалан,Кантнинг

кишилар билиш фаолияти асосларини фалсафий жиҳатдан тадқиқ қилиш зарурлиги ҳақидаги фикирни қуллаб-қувватлаган ҳолда,билиш жараёнини билиш тарихидан ажратиб,мавҳум тарзда талқин этилишига қарши туради.Унинг таъкидлашича,билишни тадқиқ этиш билиш жараёни орқалигина мумкин бўлади. Бирон-бир нарсани билишдан олдин билишни орзу қилиш схоластларчасувга ўзини ташламасдан туриб сузишни орзу қилишдек бемаъни бир ҳаракатдан бошқа нарса эмас.Табиат,Гегельтаълимотига кўра,инсонга боўлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Инсон билими эса объектив мазмунга эгадир.Гегель Кантнинг моҳияти ва ҳодисани бир-бирига қарама-қарши қўйишга қарши чиқиб,ҳодиса ҳам моҳият сингари объектив мазмунга эга эканлигини таъкидлайди.

Моҳият ва ҳодисанинг диалектик бирлигига асосланган ҳолда Гегель Кантнинг “ўзида нарса”ни билиб бўлмаслиги тўғрисидаги таълимотини рад этади.Коинотнинг яширин моҳияти уни билишга жазим қилган кишига монелик қила оладиган ҳеч қандай қудратга эга эмас.Уинсон ақл-заковати олдида намоён бўлиши, унинг нигоҳи олдида ўз бойликларини кўз-кўз қилиш ва улардан лаззатланиш имкониятларини яратиб бериши лозим. Лекин фалсафадаги объектив идеализим вакили сифатида табиат руҳнинг маҳсули эканлигини эътироф этади.Тафаккур, Гегелнинг фикрича, ўз мавжудлигини бегоналаштириб, материя,табиат шакилларида намоён этади.

Гегель борлиқ ва тафаккур ўзаро айнийлиги тамойилига ўта изчиллик билан амал қилган ҳолда тафаккурни мутлоқ ғоянинг ўзгармас биринчи асоси сифатида эмас, аксинча, ниҳоясиз билиш жараёни сифатида талқин қилади.”Мутлақ ғоя” тараққиётининг юқори босқичи - “мутлақ руҳ”, яъни, инсоният ва унинг тарихидир.

Тафаккур жонли мушоҳадага нисбатан ташқи оламни билишнинг юқори шаклидир. Биз оддий мушоҳада орқали эндиликда йўқ (ўтмиш) ва ҳозирча йўқ (келажак) ҳодисаларини идрок эта олмаймиз.Жонли мушохада турли-туман объектлар, нарсалар билан боўлиқ бўлиб, улар, ўз навбатида, сезги аъзоларимизга таъсир этади.Фан ва биз кўрмаган, эшитмаган, сезмаган нарсалар ва уларнинг жиҳатларини кашф этади.Тафаккур, фаннинг мазмуни уларгагина хос мазмундир. Зарурийй шарт-шароитлар ўзгариши билан воқеий ҳодиса яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Гегель фалсафий тизимнинг асосий қисмларини мантиқ, табиат ва руҳ фалсафаси ташкил этади. Уларни ҳуқуқ фалсафаси ташкил этади.Уларга ҳуқуқ фалсафаси, тарих фалсафаси, эстетика, дин фалсафаси ва фалсафа тарихи хамохангдир.

Гегелнинг “Мантиқ фани”илмий-назарий тафаккурга тааллуқли бўлган категорияларнинг ўзаро алоқадорлигини ўрганади. Файласуф айнийликни зиддиятга қарама-қарши қўядиган метафизик мулохазаларни танқид қилади. Зиддия-оламни ҳаракатга келтирувчи куч.

“Мутлоқ ғоя”табиатда механика, физика, органика кўринишларида намоён бўлади. Гегель механикани таърифлаб, вақт, материя, ҳаракат, бутун дунё тортишиш қонунига мурожат этади.

Физика соҳасида у самовий жисмлар, ёруўлик, иссиқлик, кимёвий жараёнларнинг ўзаро алоқадорлигини кўрсатиб беришга алоҳида эътибор қаратади, улар, ўз навбатида, руҳий моҳиятнинг ҳосиласи эканлигини исботлашга ҳаракат қилади.

Табиат фалсафанинг учинчи қисми бўлмиш органикада файласуф геология, ботаника, зологияга оид масалаларга мурожат этади. Айтиш жоизки, органикада табиатшунослик дунёқараш учун муҳим ва ўта мураккаб муаммолар илгари сурилган. Бунда Гегель жонсиз табиатдан жонли табиатга ҳис қила оладиган мавжудотлар оламига ўтиш жараёнини очиб беришга уринган. Бу жараён руҳнинг табиат баўридан чиқиб кетиши билан белгиланади. Демак, Гегелнинг фикрича, табиат “мутлоқ ғоя” ифодалашини ва ўз-ўзини билишнинг илк босқичи мақомини бажарар экан. Бу ғоя табиатни тарк эта бориб, жамиятда ўзлигини топади.

Руҳ фалсафаси Гегель фалсафий тизимининг муҳим таркибий қисмини ташкил қилади. Руҳ фалсафаси субъектив руҳ (антропология, феноменология, психология), объектив руҳ (ҳуқуқ, аҳлоқ, давлат) ва мутлоқ руҳ (санъат, дин, фалсафа) тўғрисидаги таълимотлардан ташкил топади.

Гегель инсоннинг ҳайвонлардан фарқ қилиш масаласига тўхталиб, француз маърифатчилари изидан бориб, одамзотнинг икки оёқда туриб юришини муҳим омил деб эътироф этади. Файласуф мавжуд ирқлар ўртасидаги реал фарқлар расистик хулосаларга ўрин қолдирмаслиги ҳақида фикр юритса-да, ирқлар, миллатлар мутлоқ руҳнинг турли босқичларини ташкил этади, улар ўртасидаги маънавий-маданий фарқни бартараф этиш мумкин эмас, деган хулосага келади. Гегелда ўзга ирқ ва миллатларга нисбатан қандайдир адоват мавжуд, дейишга тил бормайди. “Инсон ўз моҳиятига кўра ақл-заковат соҳибидир; бунда барча кишиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлиш имконияти мужассамлашган. Бунда инсон навларини имтиёзли ва тенгсизлик кўринишларига бўлишга ҳаддан ташқари уринишлар ўринсиз эканлиги келиб чиқади”, - деб ёзади Гегель.

Гегель ўз тажрибасидан ккелиб чиққан ҳолда, ёшлар психологиясига тўхталиб, шахснинг мавжуд ижтимоий тартиб-қоидаларига қарши чиқиш ўсмрликка хос жиловланмаган ва ҳеч қандай мантиққа асосланмаган ўзгарувчан кайфия оқибатидир, дейди. Бундай ўспирин улўайгандан сўнг “ишнинг зарарини кўзлаб эмас, балки унинг нафини кўзлаб ҳаракат қилади, маввжуд тартибнинг пароканда бўлишидан эмас, аксинча унинг барқарорлигидан манфаатдор бўлади”.

Инсон индивидуал онгни ривожланишининг янги босқичи Гегелнинг руҳ феноменологияси ва психологиясида ўз ифодасини топган. Оила, фуқаролик, жамият(бунга иқтисодий муносабатлар ҳам киради) ва давлат унинг таркибий қисмларини ташкил қилади. Шундай қилиб, аҳлоқий

камолот ҳуқуқий, моддий ва сиёсий муносабатларнинг ҳаракатлантирувчи кучи ва ички моҳият-мазмуни сифатида талқин қилинади.

Олим таъкидлашича, эркинлик руҳ моҳиятидир. Шундай экан, ҳуқуқ-эркинликни рўёбга чиқариш, унинг бевосита мавжудлиги деб уқтириш ўз асосига эга. Шу нуқтаи назардан, ҳуқуқ феодал ўзбошимчалик, бебошликка қарама-қарши қўйилади. Ҳуқуқсиз мулк бўлмагани каби, мулксиз ҳуқуқ ҳам бўлиши амримаҳолдир. Хусусий мулк ижтимоий муносабатларнинг муайян тарихий шакли бўлиб қолмасдан, балки ҳар қандай жамиятнинг ривожида эркинликнинг зарурий, субстанционал ифодасидир.

Инсоният тарихи эркинликни англашдаги юксалишдир. Эркинлик инсоннинг ички табиатини ташкил этади. Лекин инсоннинг ўзи уни аста-секин англаб олади, кўп асрлик тарихий тараққиёт мобайнида эркин бўла боради. Гегель жаҳон тарихини учта асосий даврдан иборат деб туунади. Булар, шарқ, антик ва герман даврларидир. Гегель фикрича, Шарқ оламида инсон эркинлик-ўзининг ички имконияти ва моҳияти эканлигини англамаган. Бундай жамиятда озод инсон йўқ, ҳамма қуллик мақомида яшайди. Антик дунёда (қадимги Юнонистон, Рим) жамият аъзоларининг муайян қисми ўзининг моҳиятини англай олган. Шунинг учун улар қадимда Шарқ жамиятидан фарқланадилар, чунки ҳаётни эркинликдан афзал кўрган онг қулликни ихтиёр қилади.

Қулчилик асосида қуллик онги ётади. Герман ёки христианлик дунёсида инсонлар ўзларининг руҳий-маънавий моҳиятларини тўла-тўкис англайдилар ва эркинликка эришадилар. Ўз-ўзидан кўриниб турибди-ки, Гегель ўзи фуқароси бўлган Пруссия монархияси, унда хукмрон бўлган сиёсий тартибни, христианлик қонун-қоидаларини барча учун идеал намуна қилиб кўрсатишга уринади. Унинг таълимотига кўра, ҳар қандай ривожланиш ибтидодан бошланиб, юксалиб боради. Шундай экан, тарихий юксалишни Осиёда эмас, Европада кузатиш мумкин.

Санъат, дин ва фалсафа мутлақ руҳ томонидан ўзлигини англашнинг юқори ифодасидир. Уларда бутун жаҳон тарихи ўз интиҳосига етади, мутлақ руҳ, оламий ақл ўзлигини англайди ва қониқиш ҳосил қилади. Фалсафа, умуман, фан, ҳақиқатнинг теран ифода этилишидир. Айнан шу маънода у, диндан фарқланади. Лекин, Гегелнинг фикрича, дин ҳам ҳақиқий мазмунга эга. Аммо диний ҳақиқат ҳиссий идрок, тасаввур сифатида гавдаланади. Гарчанд фалсафий мушоҳада диний тасаввурдан юқори турса-да, пировард натижада, уларнинг мазмуни ва объекти бир-бирига мос тушади. Чунки фалсафа каби динда ҳам билишнинг предмети мутлақ ғоядир. Мутлақ ғоя эса, Гегель талқинида, Худо ва оламнинг, руҳий-маънавий ва моддий борлиқнинг ривожида ўаройиб диалектик ғояларни кашф этди, фалсафий тафаккурни бойитди, уни бирёқламалик, метафизик чегараланишдан муҳофаза этишга ҳаракат қилди.

Гегелнинг фикрича, фалсафа фаннинг бошқа соҳаларидан шу билан фарқланадики, у воқеилик тўғрисида тугал, мутлақ билим беришни мақсад қилиб қўяди. Фаннинн бошқа соҳалари аниқ кузатувлар, тажрибалар

далил-исботларга асосланган бўлиб, улар муайян шароитда ўзгариб туради, баъзан уларга асосланган далиллардан воз кечилади. Фалсафа эса айрим факт, далилларга ихлос қўймайди. У барча мавжуд нарсаларнинг умумий моҳиятини ташкил этувчи тушунчани ўзининг таянч нуқтаси деб билади. Шундай экан, фалсафагина мутлақ билим ҳосил қилишга даъвогар фан. Демак, фалсафа Гегель нигоҳида, “фанларнинг фани”дан бошқа нарса эмас. Гегель диалектик методи муҳим аҳамият касб этади. Бу методга кўра, ҳар қандай объектни жараён сифатида ўрганиш лозим. Унинг турли ҳолат, хосса ва хусусиятлари тарихий-конкретлилик нуқтаи назаридан таҳлил қилинса, жараён барча зиддиятлари билан биргаликда яхлит бир ҳолда олинса, воқеиликни ҳолисона, объектив тарзда ўрганиш, нарсалар моҳиятини чуқур ва ҳар томонлама очиб бериш имкониятлари яратилади.

Гегель ўз фалсафий идеали асосида инсоният даҳоси яратган фалсафий тафаккур намуналарини қайта кўриб чиқди, янгиликлар киритди, ўзига хос фалсафий тизим яратди, диалектик методга асос солди. Бу методни оламшумул аҳамиятга эга бўлган ҳар қандай буюк кашфиёт билан қиёсласа арзийди.

Людвик Фейербах (1804-1872)

Л.Фейербах ўзини ислоҳиёт соҳасига баўишлаш мақсадида 1823 йилда Гейдельберг университетининг ислоҳиёт факультетига ўқишга киради. Орадан кўп вақт ўтмасдан (1824 йил), уни тарк этиб, Берлинга боради ва университетда Гегелнинг фалсафа бўйича ваъзларини тинглай бошлайди. Лекин 1827-1828 йиллардан бошлаб унда устозининг табиат мантиқий асослари ҳақидаги таълимоти ҳаққоний эканлигига шубҳа туўилади. Айниқса, унинг 1828 йилда чоп этилган “Ягона, универсал ва чексиз ақл тўғрисида” асарида Гегель фалсафасидан узоқлашиш яққол кўзга ташланади.

1830 йилда Фейербахнинг “Ўлим ва мангулик тўғрисида фикрлар” асари аноним тарзда нашр қилинади. Кўп ўтмасдан унинг муаллифи аниқланади. Асар мусодара этилиб, Фейербах ўзи университет даргоҳидан қувўин қилинади. Бунинг сабаби шунда эдики, Фейербах унда айрим шахслар абадийлигини рад этади, мангулик инсон ақл-заковатининг буюк ижодкорлигига хос эканлигини билдиради. Унинг фикрича, инсон эътиборни ўзига, ҳақиқий оламга қаратмоўи лозим. Олам аянчли кишилар учун аянчли, бемаъни одамлар учун бемаънидир. Мутаффакир мавжуд диндан фарқли ўлароқ “янги дин” иборасини ишлатади. “Янги дин” мангу яшаши лозим индивидиал ўрнига руҳан тетик ва жисмонан соўлом,кучли кишиларга мурожаат қилади.Унингучун саломатлик мангуликдан афзал,деб хулоса чиқарилади.

Мутафаккир 1832 йил Франкфурт шаҳрига кўчибутади.1837 йилдан то умрининг охирига қадар у Тюрингиядаги қишлоқлардан бирида яшайди. Фейербах фалсафасида табиат ва инсон муаммосининг талқини,асосий ўрин эгаллайди. Унинг таъбирича, Гегель фалсафаси ақл,

тафаккурини инсондан бегоналаштириб қўйган бўлса, янги фалсафа, яъни, Фейербах томонидан ишлаб чиқилган антропологик фалсафанинг асосий мақсади ақлнинг реал субъекти инсоннинг ўзи табиатнинг маҳсули эканлигини эътироф этишдир. Инсон табиатдан ажралган ҳолда мавжуд эмас. У табиатнинг юксак даражада ривожланганлигини кўрсатиб берувчи ўзига холс ифодасидир. "Янги фалсафа" инсонни, табиатни фалсафанинг ягона универсал мавзусига айлантиради.

Антропологик фалсафанинг асосони табиат ҳақидаги таълимот ташкил қилади. Борлиқ хилма-хил бўлганидек нарсалар моҳияти ҳам турли-тумандир. Табиат абадийдир. Пайдо бўлиш вақт нуқтаи-назаридан айрим ҳодисаларга хосдир. Табиат фазода чексиздир, лекин инсон зотига хос чекланиш уни чегараланган деб фараз қилади. Фейербахнинг билиш назарияси субъект ва объект, инсон ва табиат, инсонларнинг ўзаро бирлиги тўғрисидаги муайян тамойиллар асосига таянади. Файласуфнинг уқтиришича, Янги фалсафада билишнинг асосий тамойили, субъекти қилиб "Мен" эмас, яъни мавҳум руҳ эмас, балки ҳақиқий ва бир бутун инсон мавжудоти олинади. Фейербахнинг инсон нега табиатни билишга интилади, деган саволга берган жавоби ҳам ўзига хосдир. У ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиатга мурожат қилади, уни билишга интилади, чунки билинмаган нарсани талаб қилиб бўлмайди. Олим аввалги баъзи файласуфларнинг тафаккур содда, қўпол бир шакл-шамойилда инсон мияси маҳсули дейишини айблайди. Ваҳоланки, тафаккурни кишилик жамиятидан, мулоқотдар ажратиб, тушунтириб бериб бўлмайди. Тафаккурнинг билишдаги ўрни уни сезгилар билан қиёслашда намоён бўлади. Жонли мушоҳада чегараланган, чунки у объектив оламни унинг ҳақиқий алоқасидан олибакс эттиради. Ақл эса сезгилар ўртасида воситачилик хизматини бажаради. Шундай қилиб, нарсалар моҳиятини сезгилар эмас, балки тафаккур очиб бера олади, аксинча, барча ҳайвонлар, физиклар даражаситга кўтарилган бўлар эди. Жонли мушоҳада туфайли мукаммаллашган, тузатилган ва созланган тафаккургина ҳақиқатни очиб беради, деган хулосага келади Фейербах.

Фейербах антропологик фалсафаси талаб ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий жараён ва ҳодисаларни талқин қилади. Аҳлоқ-одоб бобида инсон ҳиссиёт талабларига ҳамоҳанг тарзда ҳаракат қилади. Ҳиссиёт шакл-шамойиллари хилма-хил бўлиб, уларга ҳаётга мухаббат, бахт-саодатга эришишга интилиш, манфаат ноз-неъматлардан лаззатланиш кабилардан иборатдир. Эркинлик, инсон билан унинг моҳиятини рўёбга чиқарувчи шарт-шароитларнинг бирлиги, масалан, қуш ҳавода эркин, балиқ сувда, инсон эса унинг бахт саодатга эришишга бўлган табиий интилишга, барча қобилиятини амалга оширишга монелик қила олмайдиган шароитдагина эркиндир. Бунда Фейербах назарда тутган инсон эркинлигининг мавҳум жиҳатлари яққол кўзга ташланади. Энг муҳим нарса-барча учун умумий бўлган хусусият. Ҳамма одамлар туўилишда тенг бўлиб дунёга келадилар. Жамиятда хукм сурган табақалар,

тойифадир, ижтимоий адолатсизлик инсон табиатига зид, деб уқтиради Фейербах.

Мутафаккир ўзининг инсонпарвар социологик қарашларини аҳлоқий тамойиллар асосида ишлаб чиқишга уринади. Унинг таъкидлашича, ҳар бир инсоннинг одилона, тўғри уқиб олинган манфаати жамият манфаатларига мос тушади. Эгоизм шахсий, оилавий, корпоратив, жамоа, қолаверса, жамият ёки айрим тоифа, табақа, ижтимоий кучлар эҳтиёжларини ифодалаши мумкин. Эгоизм эҳтиёжлар сифатида жамият тараққиётида муҳим ўрин тутади. Фейербахнинг аҳлоқий қарашларида меҳр-оқибат инсон ҳаёт ва турмуш тарзи учун олий қонун бўлиб қолмоўи алоҳида таъкидланади. Фарзанднинг ота-онага, эркакнинг аёлга, аканинг укага, дўстнинг дўстга, умуман, инсоннинг инсонга муносабатлари аҳлоқий муносабатлар бўлиб, улар, аслида, диний муносабатлардир. Меҳр-оқибат инсоннинг инсон бўлиб шаклланишининг яққол исботидир. У атн ва руҳ, заруриятва эркинлик дуализмининг инкоридир. У шахсиятпарастликни жиловлашга, ижтимоий адолатни ўрнатишга хизмат қилади. Фейербахнинг антропологик фалсафаси немис мумтоз фалсафасини ниҳоясига етказди.

Фридрих Ницше (1844-1900)

Фридрих Ницше (1844-1900) Рекен шаҳрида пастор (руҳоний) оиласида туўилди. 1869 йилдан 1879 йилгача Н.Базел университетида мумтоз (классик) филология профессори лавозимида ишлайди. Ницше бу даврда машҳур инсонлар билан танишиш шарафига муяссар бўлади. Шалардан бири ўз замонасининг машҳур композитори Рихард Вагнер эди. Ёшлик чоўларида Ницше А.Шопенгаур асарларини, айниқса, “Дунё: ирода ва тасаввур сифатида” асарини ёдлаб олар даражада севиб ўқийди. Кейинроқ замондошлари – Ф.Ланге, Е.Дюрингасарлари жумладан Э.Фон Гартман тадқиқотлари ҳам уни қизиқтиради. Мумтоз файласуфлардан у Афлотун, Фукидит, Диоген Лаэрцийларни яхши билар эди. У ўз таълимоти Гераклит, Эмпедокл, Спиноза, Гёте таълимотларига асосланганини айтади. Файласуф сифатида Ницшенинг илк даври 1871-1876 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда унинг “Фожианинг мусиқа руҳидан туўилиши” ва “Бевақт қорамалари” (1 ва 2 қисм) чоп этилади. Ницше бу даврни “давр билан муносабат” деб номлайди.

Иккинчи давр 1876-1879 йилларни ўз ичига олиб, чоп этилган асарлар: “Инсонга хос ҳаддан ташқари инсонга хос”, “Турли-туман фикрлар ва ҳикматли сўзлар”, “Йўловчи ва унинг сояси”, “Инсонга хос ҳаддан ташқари инсонга хос” иккинчи жилди, “Тонгги шулъа”, “Қувноқ билимлар”. Ф.Ницше бу даврни “танқидий давр” деб атайди.

Ниҳоят, учинчи давр -“бузўунлик даври” , 1880-1887 йиллар “Зардўшт таваллоси”, “Аччиқ ҳикмат”, “Яхшилик ва ёмонликнинг нариги тарафида”, “Қувноқ билимлар”нинг беш – китоби “Аҳлоқнинг келиб чиқиши”, “Санамларнинг оқшоми”, “Дажжол” (“Антихрист”), “ЕССЕ

НОМО” каби асарлар нашр этилган бу давр тўғрисида шундай дейди: “Энди бошим узра на Худо бор, ва на инсон!” Ижодкор руҳи нима қилишини ўзи билади. Фридрих Ницше ўз фалсфасида биринч ўринга аҳлоқ масаласини қўяди. Фалсафанинг маркази инсон дейди. Фалсафани мофология билан уйўунлаштиради. Инсон туўилишида ўзи билан бирга буюк руҳий ҳолат ҳам бирга келади. Ҳар бир руҳ ёруўик маъбуди – инсон учун жуда муҳим. Инсон нурга интилиб яшайди.

“Зардўшт таваллоси” асарини Фридрих Ницше фалсафа фанлари профессори, нафис сўз санъати мутахасисси сифатида эмас,Балки пайўамбар сузи сифатида яратди.Мазкур асар мумтоз немис фалсафаси ананалари чегарасидан чиқиб, эзотерик асар сифатида яратилди. Фридрих Ницше қалами орқали пайўамбар Зардушт тилга кирди. Фридрих Ницшенинг ушбу асари бошқа асарларидан бутунлай фарқ қилади. Бунда шарқ фалсафий фикрининг тасири билиниб туради.Табиат жонли мавжудод сифатида намоен булади.Хар бир дарахт,хар бир харсанг тош,денгиз,тоў,хаво хаёт чашмаси билан ёўрилган.Улар Зардуш билан сухбат қуради,оламнинг бир қисмини ташкил қилади.Зардушт узини табиатдан ажратмайди,табиатнинг бир қисмидир.Бу олам худо маконидир.Зардушнинг худоси юқоридан назорат қилиб турувчи,инсонларнинг хато ва гунохлари учун жазолайдигон худо эмас,балкий бутунлай ўзгача худодир.Улар бир инсоннинг қалбида яшайди.Инсоннинг қалби худонинг эхромидир.Мен шундай инсонни севаманки,унинг қалби лиммо-лимдир,шу боис у ўз-ўзини унитади ва бор мавжудодларни узига жой этади,ана шундай қилиб,бор мавжудод унинг халокатига айланади. Ҳақиқат йўлида учраган ёлўон тўсиқларни бузиб ташлайди. Кибру-ҳавога айланган аҳлоқ, иккиюзламачилик, лагшанбардорлик, маўрурлик, гердайганлик, худбинлик ҳақиқатга тўсиқ бўладиган ҳилқатдир. Фридрих Ницше инсонларни ўз қобиўига кириб олган шилликуртга ўхшатади. Уларнинг қалби ҳам, тани ҳам, ҳатто яшайдиган уйи ҳам, майдалашиб кетган. Улар ўз қобиўларидан бошларини чиқаришга қўрқадилар. “Янги эсган шабададан нафасолгилари келмайди. Бу эсган шабада янгилик шабадасидир. Умидлар шабадасидир. Ўзгаришглар шабадасидир”. Қалб инсон ҳаракатини назорат қилиши керак, чунки инсон қалби, виждони “Энг олий ҳакамдир, худо овозидир”. Бу қалб янги аҳлоқ меъёри, ўлчами бўлади, дейди, у. Мисол қилиб, Исо пайўамбарни, буддани келтиради, улар сокинлик ва хотиржамлик дунёсидан бўладилар. Нирвана ҳолати улар учун табиий ҳолатдир. Инсоннинг руҳий камолоти уч даврни босиб ўтади – туя,шер ва болалик.

Биринчи туя даври – қийинчиликлар олдидаги сабр қаноатни, чидамлилик, итоаткорлиликни белгилайди.

Иккинчи шер даври – инсон эркин руҳини белгилайди. У шерга ўхшаб кучли, лекин ёлўиз, уни инсонлар фикри, аҳлоқининг ҳамма учун қабул қилинган нормалари қўрқита олмайди.

Учинчи болалик даври – гўдаклик даври. Бу даврда шерга хос ёлўизлик руҳи ўрнини илоҳий шодонлик руҳи эгаллайди. Инсон ўз ички

оламида худо эҳромини очади. Комил инсонга айланади. Унда самовий ҳислатлар билан заминий ҳислатлдар бирлашади. Фридрих Ницше фалсафаси буддизм дунёқараши таъсирини яққол сезиши мумкин. “Дажжол” асарида буддизмни энг мукаммал дин сафига қўшади, бу динни қотиб қолган догма ва ақидалардан мустасно, деб билади. Буддизм фалсафаси, Фридрих Ницше фикрича, изтироб фалсафаси эмас, аксинча, бу дунёқараш инсон қалбида шодлик оламини, сокинлик дунёсини, руҳий ҳотиржамлик ҳислатини очади. Файласуф ўз замонаси аҳлоқини қаттиқ танқид қилади. Аҳлоқ тўғрисида унгача кўп файласуфлар фикр юритишган, муҳокама қилишган эди. Лекин, Фридрих Ницшенинг аҳлоқий қарашлари бутунлай ўзгача хусусиятга эгадир. Фридрих Ницше фикрича, аҳлоқийлик асрлар оша инслон эркин руҳини сўндириб келган. Динда ҳам Оллоҳ ҳукмрон сифатида намоён бўлади. У ўз “қуллари, хизматкорлари”, уларнинг тақдирлари, ҳаётлари устидан ҳукмини ўтказади. Ҳар бир инсон, диний нуқтаи-назарлдан Худонинг қулидир. Эркин ирода энг юксак қадриятдир. Фридрих Ницшенинг христианлик динидаги инсоннинг тақдир олдидаги итоаткорлиги, бўйсунувчанлиги ўазабга келтиради. Ҳокимиятга интилиш ғоясини Фридрих Ницше “ҳокимиятга бўлган ирода” асарида чуқур таҳлил қилиб беради. Давлатни бошқаришни бировлар устидан хукмронлик қилишни Фридрих Ницше ҳокимлик иродаси деб тушунмайди. Аксинча, давлатни қўрқинчли маҳлуққа ўхшатади. Давлат инсоннинг эркин руҳини ўлдиради, дейди. Фридрих Ницше фалсафаси материя ва руҳ ўртасида бўлиниш йўқ. Ҳаётнинг ўзи руҳнинг материяги сингиб кетганлигидир. Руҳни материядан ажратиб бўлмайди. Манфаатдорлик, худбинлик руҳияти тобора олижаноблик ҳислатларини сиқиб чиқармоқда. Салбий табиатлари туфайли инсонлар ҳайвонот оламидан ҳам баттар ваҳшийлашиб кетмоқда. Фридрих Ницшенинг Зардўшти эса, бутунлай ўзгачадир, олижаноб руҳиятга, соф қалбга эга, иши, сўзи, фикри бир бўлган, комиллик даражасига етишгай деган инсон образидир. Руҳ ҳаёт гирдобида ўзини ҳар томонга уради, гирдобдан чиқиб кетишга интилади. Интилиш руҳиятга хос хусусият, бу ирода деб аталади.Иродаси кучли инсонлар ҳаётий қийинчиликларни енгади,зиддиятларни осонликча ҳал қилади,оқимга қарши сузишга ўзида куч топа олади. Ана шундай куч, Ницше фикрича,тарихий шахсларда яққол намоён бўлади.Улар ҳаётга мослашмасдан,доим курашадилар.Шунинг учун ҳам бундай шахсларга жамиятда яшаш жуда мушкулдир.Лекин улар ўз нотинч ҳаётларидан нолимайдилар.Аксинча,ҳаёт тўфонларини шодонлик билан қаршилайдилар.Жамиятнинг кўпгина одамлари эса қийинчиликларга қарши курашмай,унга мослашадилар,роҳат-фароўатларни ўйлаб, иккиюзламачилик қиладилар,дил ва тиллари бир-биридан ажралиб қолади.

Ницше инсон тўғрисида фикир юритар экан, Дарвиннинг инсоннинг маймундан пайдо бўлган,деган фикрини танқид қилиб,буни бошқача талқин қилади.Унинг фикрича,маймунда тақлид қилиш одати бор.Инсон ҳам шу маънода бошқа инсонларга тақлид қилади. Инсоният оломон

шаклида яшайди.Унда ирода кучи йўқ .Инсон ҳам оқимга қарши боролмайди.Инсон руҳий эркинлигини тобора йўқотиб бормоқда. Маймунда ижодкорлик руҳи йўқ,инсонда ҳам бундай куч тобора сўниб бормоқда.Демак,ижодкорлик руҳи сустлашганда,инсон тубанлашиб кетади.Масалан,ҳозирда иродаси бўш одамларнинг ичкиликка,гиёҳвандликка берилиб кетиши инсонни инсоний эмас,балки махлуқлик ҳислатларини ривожлантириб юбормоқда.Руҳий покликка эса инсон фақатгина нафсни тийсагина эриша олади.Бундай кучни Ницше ирода кучи,деб атайди. Бу орқали ташқи мухитни ҳам ўзгартириб юбориш мумкин.У Давриннинг "мослашиш" назариясига қайтиб, "куч" тушунчасини киритади. Ницше фикрича,ирода мустахкам бўлса, у мослашмайди.Инсоний олам ҳайвонот оламидан ҳам ваҳшилашиб кетади. Пул,мансаб кучи юқори баҳоланади. Ницше фикрича, ҳукимронликка интилиш инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжига айланиб бормоқда. Шундай қилиб,Ницше дунёқараши фалсафа тарихида ўзига хос "ҳодиса"сифатида ўрин тутади. Унинг инсоннинг руҳийборлиғи, иродаси,ҳокимиятга интилиш туўрисидаги ғоялари,умуман, барча таълимоти 20 аср ижтимоий ҳаётида катта роль ўйнади.Олимнинг фалсафий ғоялари ҳозирги кунгача ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

РОССИЯДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР РИВОЖИ

Россияда XVII асрдан бошлаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиш жамият олдига қатор муҳим масалаларни кўндаланг қилиб қўйди. Мамлакатнинг риожланиш истиқболлари, Ғарбий Европа ва Шарқ маданиятига муносабат, дунёвий билимлар ва маънавият муаммолари шулар жумласидандир. Техника, механика, ҳарбий соҳа, география, тиббиёт, биология ва бошқа илм соҳаларига оид турли хил адабиётлар рус тилига таржима қилинди.

В.Н.Татишчев, А.Д.Кантемир, М.Б.Ломоносов, Д.С.Аничков, Я.П.Козельский, С.Е.Десницский ва бошқалар ижодида Россияда табиий фанлар билан бир қаторда Схоластик фалсафа ҳам шакллана борди.

Илўор дворянлар манфаатлари, уларнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари "Пётр I-нинг олимлар дружинаси" тўгараги фаолиятида ўз ифодасини топган.

Василий Татишчев

Василий Татишчев (1686-1750)нинг таъкидлашича, жамиятнинг истиқболи маориф, жамиятдаги турли ижтимоий кучларнинг ўзаро муносабати, мамлакатнинг фаровонлиги даражаси, давлатни бошқариш шаклига боўлиқдир.

Татишчев ўзининг фалсафий қарашларида фан мавқеига алоҳида эътибор қаратади. “Фанда энг муҳим нарса – инсоннинг ўзини билиши”, - дейди у. Ҳар қандай фан соҳасининг қадр-қиммати унинг инсонга, жамиятга муайян наф келтириши билан белгиланади. Инсонга наф келтиришга қодир бўлмаган фан яшаш ҳуқуқидан маҳрумдир. Фанлар таркибида фалсафа эътиборли мавқега эга, чунки у борлиқнинг энг чигал муаммоларини ҳал этишни вазифа қилиб олган.

Ташқи олам ҳодисаларини билиш масаласида олим руҳ ва тана муносабати муаммосига тўхталиб, инсоннинг тана тузилиши масаласи фалсафага, руҳ (психика) эса дининй муаммоларига тааллуқлидир; тана ўзининг ибтидоси ва интиҳосига эга, у чегараланган, вақти келиб йўқ бўлади, руҳ эса абадийдир, деган ҳулосага келади.

А. Д. Кантемир

Патишчевнинг фан ва фалсафа ҳақидаги қарашлари Россияда фалсафий билимларнинг шаклланиши ва камол топишига асос бўлди. Унинг фалсафий анъаналари А. Д. Кантемир (1708-1744) томонидан давом эттирилди. 1740 йилда Фонтенелнинг “Оламларнинг хилма-хиллиги тўғрисида мулоҳазалар” китоби Кантемир таржимасида чоп этилди. Унга ёзилган шарх, фалсафий атамалр талқинида, Кантемирнинг “Табиат ва инсон ҳақида мактублар”ида фалсафий фикр мулоҳазалари баён этилган. Рус тилида фалсафага оид китобларнинг камлигини назарда тутиб, Фонтенел асарида учрайдиган кўпгина атамалар – материя, табиат, ғоя ва бошқаларга батафсил изоҳ беради. Масалан, ғоя тушунчасига

таъриф берар экан, у юнонча сўз бўлиб, нарсаларнинг турли туман жиҳатлари ифодаси, русчада “тушунча” деб талқин этиш мумкин, деб таъкидлайди Кантемир.

Фалсафанинг баҳс мунозара мавзуси зиддиятли тарзда кўрилади. Унинг фикрича, барча табиий нарса ва ҳодисалар физика соҳасининг мавзусини ташкил қилади. Фалсафа эса моддийликдан жудо бўлган ҳодисаларни, масалан, руҳ, нафс, Ҳудо кабиларни тадқиқ қилади. Билиш назариясида Кантемир Д. Локкнинг сенсуалистис таълимотига таянади. Кантемирнинг табиат, жамиат, аҳлоқ-одоб, билиш тўғрисидаги ғоялари фалсафий тафаккурнинг жонланишига бевосита таъсир қилиб келди.

Михаил Ломоносов

Россияда илўор табиатшуносликнинг ривож топиши М.Б.Ломоносов (1711 -1765) номи билан боўлиқ М.Б.Ломоносов олиб бўлиш билан бир қаторда жамоат арбоби, маърифатпарвар ҳам эди. Унинг қарашлари Россия ижтимоий-сиёсий ҳаёти шаклланишига таъсир кўрсатди. У ўз ватандошлари моддий фаровонлиги ва маъданий даражасини ўстиришга интилди. Унинг мулоҳазалари ижтимоий тараққиётни тушунишга Европада тарқалган маърифатпарварликка ҳамоҳанг эди.

Ломоносов рус фани ва фалсафасида муҳим йўналишларга асос солди, мистика ва ўайриилмий қарашларга қарши кураш олиб борди. Фанда тажрибалар натижасида чуқур назарий мулоҳаза ва умумлашмалар билан бойитди. Унинг дунёқараши табиатга нисбатан соҳта, илмий қарашларга фанни ҳимоя қилиш, илмий фикрни улар тазйиқидан озод этишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ломоносов материя тушунчасига берган таърифи моҳиятан Арасту таърифидан деярли фарқ қилмайди. Лекин ундан фарқли ўлароқ Ломоносов жисмнинг моҳияти моддий таркибга алоқадор, деб уқтидади.

Олим томонидан модда ва ҳаракатнинг сақланиш қонуни кашф этилиши фан тараққиётида муҳим воқеа бўлди. Бу қонуннинг илк ифодаси 1748 йл 5 июлда Л.Еерга ёзган хатида биринчи марта тилга олинади. “Табиатга деб ёзади Ломоносов, - содир бўладиган барча ўзгаришлар шундай ҳусусиятга эгадирки, агар бирорта нарсанинг миқдори қанча камайса, шунча миқдор бошқа нарсага қўшилади. Қайси жойда материя бошқа нарсага қўшилади. Қайси жойда материя қанча миқдорда озайса, айни шунча миқдор бошқа жойга қўшилади. Бирор кимса қанча вақт уйқусиз юрса, у уйқудан шунча вақт йўқотади. Бу умумий табиат қонуни ҳаракат қоидасига ҳам. Алоқадордир. Чунки бошқа жисмга таъсир этган жисм қанча куч сарфласа, ҳаракатга келган жисм шунча ортиқча куча эга бўлади.”

Ломоносов гнесеологик қарашларни ижодий ривожлантириб, билим назарияси муаммоларини тадқиқ этишга ўзининг улкан ҳиссасини қўшди. У асарларида олам ва унинг қонунларини билиш мумкинлигини такрор ва такрор таъкидлаб келди.

“Табиатни синаш, билиш, қийин, лекин, бу жараён ғоят фойдали ва шарафлидир. Унинг сирларини инсон ақли қанча кўп очиб берса, қалб шунча қувончага тўлади. Бу борада жонбозлигимиз қанчалик кенг қулоч ёзса, ҳаётий эҳтиёжларни қолдириш учун шунча мўл ҳосил тўпланади”, дейди Ломоносов.

Воқеаликни ўзгаришдан мақсад ҳақиқатга эришишдир. Олимнинг фикрича, унга этишишнинг бирдан-бир йўли тажрибага, синов, кузатувга мурожаат этишдир. Тажриба табиат ҳодисаларини билишнинг энг синалган ва ўзини оқлаган воситадир. Бизнинг барча билим ва тасаввурларимиз тажрибадан бошланиб, тажриба орқали синалади ва яшаш хуқуқига эга бўлади. “Ягона тажрибани ҳаёлотда туғилган мингта фикрдан ва яшаш хуқуқига эга бўлади. “Ягона тажрибани қояман”-деб такидлайди олим”.

Ломоносов фан соҳаларини янги кузатув ва тажриба воситалари ҳамдаякунлари билан бойитишда ўз куч-гаъйратини аямади. Кимё, физика, минералогия, металлургия ва бошқа қатор соҳаларда ярарилган асбоб-ускуналар табиат ходисалари сир-асрорини чуқурроқ билим олишга, воқеликни ўзгартиришга, саноат ва ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга, кишиларнинг зарурий эҳтиёжларини қондиришга ҳизмат қилди.

Олим воқеликни билишда ходисаларга комплекс нуқтаи назардан туриб ёндошишни талаб қилган. Ўз-ўзидан маълумки, мавжуд нарсалар, ходисаларнинг хосса-хусусиятлари кўп қиррали ва кўп йўналишлидир. Демак, уларни ҳар хил фан соҳаларига таянмай туриб ўрганиш ва тадқиқ этиш мумкин эмас, бу эса барча фан соҳалари намоёндалари ўртасида ўзаро бевосита иттифоқни юзага келтириш ва уни мустаҳкамлашни тақозо қилар эди. Айнан шундан келиб чиқиб, олим физика ва кимё фанларида математикадан унумли фойдаланмай туриб, эътиборли илмий ютуқларга эришиб бўлмайди, деган фикрда қатъий туради. У “Математикани инсон билимларининг юксак даражаси сифатида эъзозлайман, лекин ўйлайманки, уни ўз жойида, жамланган кузатувлардан кейин ишлатиш маъқул”-дейди.

М.Б.Ломоносов Россияда ўша даврдаги илм-фан вакиллари орасида кенг тарқалган дунёқарашнинг тор чегарасини бартараф этишга ҳаракат қилди, ҳамда, кейинчалик рус маърифатпарварларига самарали таъсир кўрсатди

Димитрий Сергеевич Аничков

Д. С. Аничков (1773-1788) Москва университетида таҳсил кўрди. 1771 йилдан шу ўқув юртида мантиқ, метофизика ва математикадан назарий курслар ўқий бошлади. У “Соф математика курси”, “Арифметика”, “Алгебра”, “Геометрия”, “Назарий ва амалий тригонометрия” каби дарсликларнинг муаллифи. Унинг “Турли халқлар, айниқса, жоҳил халқларда Худога топинишнинг Пйдо бўлиши тўғрисида фалсафий мулоҳаза” мавзуида ёқлаган доктролик диссертацияси ўзига кўп

ташвишлар келтирди. Аничков Америка, Камчатка бўйлаб уюштирилган саёҳатлар натижасини қадимги муаллифлар қолдирган маълумотлар билан қиёслаш туфайли диннинг келиб чиқишини тасдиқлашга уринган. Унинг фикрича, одамларнинг табиат кучлари олдидаги "қўрқув"и, таҳайюли ва "таажжуб" и табиатнинг илоҳийлаштирилишига сабаб бўлади.

Аничковнинг қарашларида гносеология муаммолари эътиборли ўрин эгаллайди. Ўзидан аввал ўтган сексуалистлар таълимотидан келиб чиқиб, у барча билимларнинг ибтидоси сифатида воқелик тўғрисида ҳар қандай шубҳага ўрин қолдирмайдиган тасаввурларни шакллантирди.

Яков Павлович Козелский

Й. П. (тахм. 1728-тахм. 1794) XVIII аср рус фалсафасининг йирик намояндаларидан бири ҳисобланади. Унинг қаламига немис, француз, лотин тилларида қилинган таржималар, "Фалсафий таклифлар", "Икки ҳинд – Колон ва Иброҳимнинг инсон билиш тўғрисидаги мулоҳазалари" ва бошқа асарлар мансубдир.

Козелский фан фалсафа предмети тўғрисида фикр юритар экан, уни илоҳиётда алоҳида кўриб чиқади. Тадқиқотнинг обекти бўлиб табиат ва инсон ҳизмат қилади. Гўёки фан нусха бўлиб, уни аслини ташқи олам қонуниятларидан излаш лозим.

Фалсафанинг мустақил обекти йўқ. Унинг предмети ўзида ижобий билимларнинг умумий натижаларини мужассамлаштириш ва уларга назарий "асослар" яратишдан иборатдир. Фалсафа фан сифатида икки қисмга – "назарий" ва "амалий" қисмга бўлинади. Назарий фалсафа таркибидан мантиқ ва метафизика ўрин олади.

Метафизика антология ва психологиядан ташкил топади. Сиёсат, этика ва ҳуқуқшунослик амалий фалсафадан жой олади.

Билиш жараёни сезгидан бошланади. Сезгилар гўёки чоянъ, тешиклар бўлиб, улар кўмагида ташқи ҳодисалар руҳ томон йўл олади.

Жонли мулоҳаза билишнинг “пастки” босқичини ташкил этади. Ҳодисалрнинг умумий, қонуниятли томонлари билишнинг “юқори” босқичи – мантиқий билиш орқали амалга оширилади. Козельскийни ҳаётдан ажралиб қолган “қуруқ назария”, назария кўмагида ёритилмаган “кўр-корона амалиёт” қониқтирмайди.

С.Е.Десницкий

С.Е.Десницкий Аничков ва Нозелский сингари ўз даврининг ўқимишли кишиси эди. « Ижтимоий равнақ самарасидан излаш керак», дейди Десницкий Халқларнинг тўртта тарихий холати (овчилик, чорвачилик, деҳқончилик ва тижорат тарихий босқичлари)га қараб, уларнинг илм-фанга, санъатга эришган ютуқларини аниқлаб олиш мумкин.

Десницкий фикрича, одамлар муайян даврдан бошлаб жамоа бўлиб яшаганлар. Бу эса озиқ-овқат билан таъминланишда, душманлар хуружидан сақланишда қўл келган. Секин-аста жамиятда юзага келган тенгсизлик натижасида давлат пайдо бўлади. Тенгсизлик 1) Кишиларинг жисмоний тенгсизлиги 2) Одамларнинг ўзаро қобилятидаги тенгсизлик 3) Мулкий тенгсизликдан иборат.

Александр Иванович Герцен.

А.У.Герцен (1812-1870) фалсафа ва табиатшунослик, умумийлик ва алохидалик, ақлий ва эмпирик, моддий борлиқ ва тафаккурнинг ўзаро муносабати муаммоларига алоҳида эътибор қаратади ва самаралидир. Фалсафа «Метод ва дунёқараш сифатида конкрет фанлар эришган маълумотларга мурожаат қилмас экан, ундан ҳеч қандай наф йўқ. Аммо фан ҳам фалсафий метод, мантиқсиз яшай олмайди».

Герцен билимида фалсафаларни икки гуруҳга бўлади. Булар : эмпириклар (классиклар) идеалист - рационалистлар («романтиклар»). Улар эмпирияни ақлий мусоҳададан, ақлий мушохадани менсиматдиган фан бўлиши ҳам амримаҳолдир, деб фикр юритади.

Николай Гаврилович Чернишевский

Рус маърифатпарварлари Н.Т. Чернишевский (1829-1889) ўзининг Петропавлов қалъасида, қамоқда ёзган утопик ва ничилистик руҳдаги „Нима қилмоқ керак?“ асари билан замондошларига катта маънавий таъсир кўрсатди.

Унинг „Санъатнинг воқеликка эстетик муносабатлари тўғрисида“ мавзусидаги диссертациясида шаклланган назарияси „Фалсафада антропологик тамийил“ асарида мукаммаллаштирилди. Билимнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги амалий ҳаёт томонидан аниқланади. Амалиёт фақат ишларда эмас, балки барча хиссиёт ва мулоҳазаларда ҳам ёлўон-яшиқни фош этувчи воситалар.

Чернишевский билиш назариясида „Адабиёт“, „мавҳум“, ҳақиқатлар мавжудигини тан олган. Унинг фикрича, ҳақиқат доимо муайян тарзда рўй беради. У тарихий шарт-шароит, макон ва замонга боўликдир. Масалан ёмўир зарарлими ёки фойдалими, деган саволга хеч қачон бир хил аниқликга қўйилган. Унинг ёзилишича, моддий иқтисодий шароит жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Бундай шароит турар жой, озиқ-овқат, кабилардан иборат. Улар ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди, ҳатто айтиш мумкинки, ҳаётнинг юқори қатламида содир бўладиган деярли барча ҳодисаларнинг туб сабабини ташкил қилади.

Петр Лабрович Лавров

П.Л.Лавров (1823-1900)- рус файласуфи, социолог, публицист, „народничество“ идеологи. У помешчик оиласида таваллуд топди, болалик чоўларидаёқ немис, француз, инглиз тилларини пухта эгаллаб олади ҳамда Вольтер ва XVIII аср француз энциклопедистлари асарларига қизиқади. „Гегелнинг амалий фалсафаси“, „Антропология нима?“ Амалий фалсафа саволларидан лавҳалар, „Фалсафанинг ҳозирги аҳамияти ҳақида уч суҳбат“, „Позитивизм вазифалари ва уларнинг ечими“, „Фалсафанинг

танқидий тарихи“ ва „1871 йил Париж Коммунаси“, „Николай Гаврилович Чернишевский ва рус фикрини ривожлантириш йўли“ каби асарлари П.Л.Лавров қаламига мансубдир.

Рус инқилобчиси янги фалсафани яратишга даъво қилар экан, позитивизм ва материализм бирёқламалигидан ҳоли бўлмоўи лозим, деб тушунилади. Бундай фалсафа махсус фикрлар холатини фалсафий тизим қамраб олиши ҳолатини фалсафий тизим қамраб олиши лозим бўлган муҳим соҳаларни кўрсатиб бэриш, илмий-тадқиқот тафаккурнинг фикрлаш услуб воситалари таснифи юқори ўрин эгаллаши ва моҳиятан ноилмий тафаккурдан қатъиян ажралиб туриши ҳамда-табиатнинг объектив ходисалари, шахс тафаккури тараққиёти жараёни ўртасидаги алоқадорликни имкони борича тўла ва батафсил кўрсатиб бориши шарт.

Лавровнинг социологик тадқиқотларида ижтомоий равнақ айрим шахсларнинг роли, шахс ва тарихий масъулият каби ғоят муҳим муаммолар ўрин олган. Унинг таъкидлашича, жамият ривожланиши тушунишда шахс тушунчаси ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ҳақиқий ижтимоий равнақ назарияси шахс ва жамият тараққиёт ўртасидаги антогинизмга чек қўйиши лозим. Лекин у ижтимоий равнақ кўпинча, эзилган халқ оммаси ҳисобига амалга ошаётганлигини таъкидлайди.

Владимир Сергеевич Соловьёв

В.С.Соловьёв (1853-1900) – XIX асрда Россияда шаклланган диний-фалсафий таълимотнинг йирик вакили. У христанлик ва немис диалектик идеализми ғояларига асосланган мустақил фалсафий тизимини яратди. Унинг асосий „Ўарбий фалсафа инқирози. Позитивистларга қарши“ (1874), „Мавҳум ибтидоларнинг танқиди“ (1880), „Эзгуликни қўллаб қувватлаш“ (1887), „Уч суҳбат“ (1990) ва бошқалардир.

Соловьёв фалсафасида ягона бирлик ғояси муҳим салоҳиятга эга Соловьёв мутлақ табиатдан юқори турадиган идеал бошланўич – Худо тўғрисидаги тасаввурга таянган олам манзарасини очиб бэриш мақсадида

тасаввурга таянган олам манзарасини очиб бэриш мақсадида воқеаликни таҳлил қилади. У ўз фикрини қуйидагича баён қилади: Воқеалик, ҳаёт – универсал организм бўлиб, унга Худо ва инсоният, Ижтимоий ва табиий боўлиқ, моддий ва руҳий борлиқнинг манбаи мутлақ яъни Худодир.

Соловьёв гносеологияда барча мавжуд билиш назариясига қарши чиқади. Шунинг учун фалсафанинг асосий вазифаси тушунчалар тизимининг синтезига эришиш уларнинг диний тасаввурларнинг билан ҳамоҳанглигини таъминлашдан иборатдир. „Бир бутун билим“ назарияси ўз олдига экспериментал фан, эмпиризм, рационализм ва листиҳизм талабларига ҳозиржавоб фалсафани яратишдир. Эзгуликка эришишда давлат, хуқуқ, черков кабиларнинг аҳамияти муҳим, деб такидлайди Соловьёв. Кишиларнинг, миллатларнинг бир-бирига қарама-қарши туриши эмас, , балки уларнинг ҳамкорлиги ижтимоий эволюция олий босқичи элтади.

Б.С.Соловьёв диний-фалсафий қарашлари, ижтимоий-сиёсий идеали ўзига хос бўлиб, диний руҳиятга берилган кўпгина маъданият намоёндалари дунёқараши шаклланишига шаклланишига катта маънавий таъсир кўрсатди.

IV-Бўлим

XVIII ва XIX аср охирларида Туркистонда ижтимоий – фалсафий фикрлар ривожи.

Тарихда ижтимоий-иқтисодий ва маъданий жиҳатдан гуркираган Ўрта Осиёда XVII асрдан бошлаб иқтисодий, ҳарбий соҳаларда Европа мамлактларига нисбатан ижтимоий пассивлик кузатилади. Туркистоннинг ижтимоий-тарихий ва сиёсий ҳаётида бир-бирига қарама-қарши жараёнлар давом этади.

Мустақил миллий давлатлар (Бухоро, Хоразм хонлиги) нинг мавжудлиги исломнинг минтақа халқлари ижтимоий ҳаётидаги мавқеини янада кучайтирди, уни қудратли маънавий-мафкуравий кучга айлантирди. Бу ўзига ҳос руҳий маънавий жараён, ўз навбатида, мутафаккирларнинг ижтимоий-фалсафий, сиёсий, аҳлоқий, эстетик қарашларида, улар асарларида яққол кўзга ташланади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкасининг Россия империяси томонидан забт этилиши натижасида туркий халқлар давлатчилигининг асосларининг баъзи заиф қудратлари яққол сезилади. Туб иқтисодий, маърифийислоҳотларни амалга ошириш зарурлиги ўқимишли кишиларга аён бўлиб қолди. Маърифатчилик, жадидчилик, илм-фанга даъват кучайди, миллий мустақиллик тўғрисидаги ғоялар шаклланa

борди, баъзи ҳоллада ислом билан дунёвий билимлар муштараклигига эришиш талаблари эшитила бошланди, инсон камолоти ва ижтимоий адолат муаммолари муҳим мавзуга айланди.

Юсуф Қорабоўий

XVII аср Осиё ижтимоий тафаккури йирик намоёндаларидан бири Ибн Сино Муҳаммад Юсуф Қорабоўий ал-Муҳаммад Шохий эди. У, аслида, Озарбайжонда туғилган бўлиб, ўзининг буюк салафлари бўлган Шарқ мутафаккирларининг илмий меросини ривожлантирди.

Фалсафий 1563 Қорабоўда туғилган. У устози Мирзажон Шерозий билан Ўрта Осиёга келгани (1585) 23 ёшда бўлган. Еронда Сафавийлар сулоласининг диний сиёсати туфайли шиялик кучаяди ва сунна мазҳабидагиларни таъқиб қилиш бошланади. Натижада, кўп одамлар Ўрта Осиё шаҳарларидан Ўзларига паноҳ излайдилар. Қорабоўий устози Шерозий вафотидан сўнг Самарқанднинг таниқли сиймоларидан кубравийя тариқатининг фаол тарўиботчиси Ҳалилилло Бадахшийнинг содиқ шогирдига айланди. Бу даврда тасаввуф адабиёти ривожланади, унинг янги намоёндалари пайдо бўлади. Янги авлод салафлари анъаналарини давом эттириб, бойитиб беради.

Олимнинг «Рисолаи ботиния» рисоласидаги инсондаги нафсоний кучлар, инсон руҳий олами ҳақида ҳикоя қилинган. Бу асар «Етти жаннат» номи билан машҳурдир.Унинг «Рисола-эй хилватия» асари араб тилида ёзилган бўлиб, олти қисмдан иборат. Бу асарда муаллифи жуду кўп фалсафий муаммолар ҳақида сўз юритган.

Қорабоўий инсоннинг билиш қобилиятига юксак баҳо беради. Билим жараёни икки босқичда амалга ошади. Биринчи босқич жонли мушоҳада бўлиб, ташқи сезги аъзолари орқали олинган маълумотлар ички сезги аъзолари томонидан назоратга олинади, тегишли таҳлилдан сўнг фильтрдан ўтказиб ақл ҳукмига ҳавола қилинади. У образ сифатида айримликка, алоҳидаликка хосдир. Билимнинг ҳақиқий ҳаёти ақлнинг

мавҳумлаштириш, умумлаштириш фаолиятидан бошланади. Мантиқий билимлар кўмагида тафаккурда тўғри ҳақиқий билимлар нотўғри, ёлўон-яшиқ билим ва тасаввурлардан ажратиб олинади.

Юсуф Қорабоўий ижтимоий ҳаёт муаммолари, аҳлоқ-одоб масалаларига қизиқиб келган. У феодал жамиятидаги адолатсизликни, зўравонликни, беҳурматлик ва манманликни қоралайди.

Мутафаккир маърифат, илм-фанни эгаллашга алоҳида эътибор қаратиб келган. Илм-фан туфайлигина инсон хурофот, жоҳиллик, бидъат ботқоўдан халос бўла олади. У ўз даврининг билим ва ақл-заковатга бефарқлигидан нолийди. «Менинг назаримда, ўқитувчи ҳақиқат ота-онадан ҳақиқатидан эътиборлидир, чунки ота-онам менинг жисмонан вужудга келишимнинг сабабчиси бўлсалар, ўқитувчим менинг ҳақиқий инсон бўлишим сабабчисидир.» - дейди Қорабоўий Юсуф Қорабоўийнинг «Мафатих» («Калитлар») асарида диний урф-одат ҳуқуқий қонун-қоидалар ва уларни амалга ошириш масалалари хусусида баҳс –мунозаралар юритилади.

Сўфи Оллоёр

Манбаларда келтирилишича, Сўфи Оллоёр Самарқанд вилоятидаги Минглар қишлоўида дунёга келган. Лекин унинг таваллуд топган ва вафот этган йиллари маълум эмас.

Сўфи Оллоёр XVII асрнинг оҳирларида туғилган деб тахмин қилинади. 12 ёшда Бухородаги мадрасалардан бирида таҳсил ола бошлайди. У ўткир зеҳнлилиги, дунёвий билимларни эгаллашга қобиляти зўрлиги билан бошқа талабалардан ажралиб турган. У 12 йил давомида Шайх Хабибиллоҳга муридлик қилади ва тасаввурга баўишланган «Маҳзан-ул-литоин» («Мутелар хазинаси»), «Маслак – ул – муттақийн» «Мурод ул-орифин» («Орифлар муроди»), «Сабот–ул-ожизин» («Ожизлар сабити») каби рисолаларни ёзади. Бу рисолаларнинг аксарияти форс-тожик

тилида ёзилган, у ушбу тилда ёзилган шеърларини ўзбек тилида ўчириб, «Ожислар саботи» номи билан эълон қилган.

Сўфи Оллоёр асарлари ислом дини ва тасаввуфнинг қонун қоидалари, маросимларига баўишланган. У бу дунё азоб-укубатларига чидаш, қийинчиликларга кўникиш, жаннат ва дўзах, сирот-қил кўприк ва бошқалар тўғрисида ёзади. Масалан, «Маслак ул-мутақийн» («Тақволилар маслаги») рисоласида Аллоҳ Таолонинг фазилатлари, авлоёларнинг кароматлари, намоз ўқиш ва азон айтиш, таҳорат қилиш йўл-йўриқлари, имонлик қилиш йўлари, рамазон ва қурбон ҳайитини ўтказиш қоидалари, марҳумни дафн қилиш маросимлари, рўза тутиш, закот, фитр садақасини бериш сабаблари ҳақида сўз юритилади. Сўфи Оллоёрнинг ўзбек тилида ёзилган «Ожизлар саботи» рисоласида мусулмонларни яхши ишлар қилишга, чиройли сўзлашга, маъноли гапларни айтишга, беъмани сўзларни эшитмасликка чақиради.

Бобораҳим Машраб.

(1653-1711)

Бобораҳим Машраб 1653 йилда таваллуд топган. У илм эгаллаш мақсадида 1665 йили Наманганда, мулло Бозор Оҳунга шогирд тушиб, ундан илоҳий илм сирларини ўрганади.

Машраб 1671 йили Самарқандга келади. Бу ерда бироз тургач, яна Наманганга қайтиб келади. 1672 йили ўз шогирди Пирмат Сеторий билан Қашқарга жўнайди. У 7-8 йил Қашқарнинг эшонларидан бўлмиш Офоқ Хўжанинг ҳизматини қилади. 1711 йили шеърларида руҳонийларни ҳажв қилгани учун Балх хокими Махмудхон томонидан осиб ўлдирилади.

Машрабнинг қабри Афўонистоннинг Хонобод шаҳри жанубидаги Ишкашим қишлоўида жойлашган. Маълумки, Машраб тўғри сўз қатъий фикрли, хеч нимани яширмасдан очиқ-ойдин гапирадиган, адолат ва ҳақиқат учун курашувчи, эътиқоди мустаҳкам одам бўлган. У бутун умр ҳақиақат излади, лекин хақсизлик, адолатсизлик, жабр-зулм, зўравонлик

каби иллатларга кўп бора дуч келди. У яқин ва Ўрта шарқ мамлакатларида кенг тарқалган диний тасаввурий оқимга эътиқод қилиб, жамиятдаги адолатсизликка қарши қатъий кураш олиб боришга ҳаракат қилди. У пантеистик сўфилардан Боязид Бистимий, Мансур Халлож, Насимийларни шеърларида тилга олади. Улар дунёқарашни ўрганиб, эътиқод қилади. Тасаввурларнинг бу йирик вакиллари зоҳид ва шайхларнинг дин ҳамда шариатга тўғри келмайдиган лўттибозлиги, таъмагирлиги, ёлўончилиги, фирибгарлигини фош қилганлари учун руҳонийлар томонидан умр бўйи таъқиб этадилар ва пировардида қатл қилиндилар. Маълумки Мансур Халлож (88-922) тасаввуфнинг машҳур намоёндаси бўлиб, “Ана-л-Ҳақ-мен ҳақмен, мен худоман”, деган машҳур гапи учун қатл қилинган эди. Машраб ўзининг ғазал ва рубоийларида илоҳий ишқини, Худога муҳаббатини жуда-жозабали тасвирлайди, лекин айни бир вақтда реал дунёнинг ишлари, ғам-ташвишлари, инсоний фазилатларга эга бўлиш, халқнинг аҳволини яҳшилаш в муаммоларини ҳасм унутмайди. У адолатсизлик, жабр-зулм, зўравонлик ва ўзбошимчаликка, разиллик ва ёмонликка қарши курашиш учун қаландарлик йўлини танлайди ва хақиқатга эришишда ундан фойдаланмоқчи бўлади.

Машраб охират, жаннат ва дўзах тўғрисида мулоҳаза юритар экан, ишқ-муҳаббат, ёқ билан висолни улардан афзал кўради. Муҳаббат ердаги ҳаётнинг ҳам, оҳиратни ҳам куйдиришга қидир, ишқ ўти дўзах ўтидан кучлироқдир. У дин йўлидан чиқиб кетган шариат қонунларига риоя қилмай, риёкорлик, муттахамлик, фирибгарлик, бузуқчилик билан шуўулланаётган дин вакилларини фош қилиб, уларни тўғри йўлга солмоқчи бўлади.

Шоирнинг замондоши Исхоқ Боғистоний “Таскира-й-қаландарон” рисоласида Машрабнинг дин ва унинг вакилларига муносабатини жуда яхши тасвирлаб берган. Неки битдим, ҳақ турур. У тақводор мўмин мусулмонларни ислом дини ва шариат қонун-қоидаларидан четга чиқмаган

руҳонийларнинг танқид қилмаган. Машраб, шайхлар, зохидлар, қозилар, воизларнинг ярамас қилиқларини, риёкорлигини очиб ташлаган.

Машраб кишиларнинг сахийликка чақиради, бойликка хирс қўймасдан, ўзгаларга яхшилик қилишга даъват этади. У инсон ва унинг тарбияси ҳақида сўз юритар экан, киши ёшлигидан тўғри йўлдан бориши, ўзига муносиб йўлни танлаши лозимлигини уқтиради. Машраб шеърларида нокас, бахил, яхшилар сўзига кирмайдиган бишқаларни назар-писанд қилмайдиган кимсаларни танқид остига олади, доимо ҳақиқат томон интилишга, оилй химматли бўлишга даъват қилади.

Хўжаназар Ҳувайдо

Хўжаназар Ҳувайдо (1704-1774) ўз даврининг кўзга кўринган салоҳиятли шоири, тасаввуф илмининг таниқли намоёндаси бўлиб танилди.

Унинг асарлари 1907 йилда Тошкентда тошбосмада “Китоби Ҳувайдоий Чимёний” ними билан девон тарзида чоп этилади. Унда шоирнинг қатор ғазаллари, рубоийлари, муҳаммаслари, диний-тасаввуфий ҳикояти, дидактик достонлари жой олган. Ҳувайдо шеърлари ижтимоий садоқат, маърифатпарварлик ғоялари билан йўғрилган. Инсон Аллоҳ ижодининг юксак тимсолидир, чунки унга инъом этилган сезги аъзолари, ақл-заковат, зукколик, фаросат воситасида Яратувчининг моҳияти, ҳайру эҳсони, саҳовати, карами, мислсиз неъматлари аста-секин ёрқинлаша боради, намоён бўла боради. Инсон умри қисқа экан, адабиётдан ўрин олмоқ учун у ўзининг салбий одамларни бартараф этмоўи, улардан фориқ бўлмоғи зарур. Беш кунлик умр, деб инсон баднафсликка берилмаслиги, мол-у-мулк, ноз-неъматлар, ўткинчи ҳаваслар қулига айланмаслиги, ўзидан яхши ном қолдириши ва охиратда очиқ юз билан туриши керак.

Илм-ирфонга эришиш ундан бахраманд бўлишдан мақсад комил инсон даражасига кўтарилишдир.

Хақиқий инсон дўст билан душман, чин билан ёлўоннинг фарқини яхши билмоўи лозим.

Учраган хеч бир кишига дил қулфини очиш, сир-асрорини намоён қилиш оқил-у фозилга нолойиқ ишдир.

Ҳувайдо талқинида тасаввуф билан ислом бир-бирига яқинлашади, лекин улар умумий бир нуқтани топди, дея олмаймиз.

Ҳувайдо тасаввуф анъаналарига содиқ қолади. Унинг асл мақсади Халқнинг висолига этишиш, унинг васлидан баҳраманд бўлишдир. Хақ васлига этишиш кишилардан иймон бутунлигини, чексиз азоб-уқубатларга сабр-қаноат қилишни тақазо қилади. Ҳақ васлини кўриш, унинг уй-саносида яшаш Ҳувайдо учун барча нарсадан аъло иштиёқдир. Бундай ёр юзи оламга қиёсланса, ўткинчи олам бамисоли “Ноҳуш гулзор”дир. Ёр васлида жондан кечиш, олам ҳаловатларидан юз ўгириш, дунё мул-у-мулкини писанд қилмаслик тасаввуф аҳлининг ягона мақсадидир. Бу эса Ҳувайдонинг диний-тасаввуфий шаклда буюк инсонпарварлик ғояларини тараннум этишидан далолат бериб турибди.

Гулханий

Муҳаммад Шариф Гулҳаний (XVII аср охири-XIX аср боши)-ўзбек халқининг улуў мутафаккири, маърифатпарвари, хақиқатгўй ва ниҳоятда беназир “Замбулмасал”чи мумтоз шоирдир. Унинг назмий ва насрий мероси ўзбек халқи ҳаёти, турмуши, психологияси, орзу-умиди, теран тафаккури, инсонпарварлиги, меҳнаткашлиги, топқирлиги, ўткир ақл-заковати, масал-мақол, метал, латифа, марака ва урф одатлари, анъаналари бебахо хазинасидир. Айни пайтда Гулханий ўзбек адабиётига, ўзбек адабий тилининг шаклланишига XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиёнинг ижтимоий бадиий тафаккури тараққиётига халқ демократик йўналишнинг, танқизий реализм анъаналарининг вужудга келиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатган

Ота-боболари асли кўхистонлик (қоратегинлик) бўлиб, Гулханий Қўқонда туўилиб, бир умр шу ерда яшаган, сипохийлик қилган, ботир, ҳеч кимдан, ҳатто, амирдан ҳам тап тортмайдиган, ўз шаънини баланд тутган киши бўлган. Бу тўғрида Фазлий Намангоний ўзининг “Мавмуи шоирон” тазкирасида шундай дейди: Жаннатмакон амир даврида у (Гулханий) бенаволик асири бўлди. Умрида дурустроқ нон ушатмади: Яхши дастурхон атрофида ўтирмади. Сипоҳийчилик қилди-ю, роҳат кўрмади, меҳнат ва машаққат илкидан осойишталик топмади.”

Гулханийнинг Наманганда ўқиганлиги, Янгиқўрғон ҳокими сифатида Наманганга юборилганлиги, қопга солиниб, Сирдарёга вахшийларча чўктирилиб ўлдирилганлиги тўғрисида манбаалар бор.

Гулханий бадиий салоҳиятининг юксак даражасини унинг ғазаллари, “Зарбулмасал”и кўрсатибгина қолмай, балки унинг ғоявий муаллифларидан бири Фазлийнинг қуйидаги баҳосидан ҳам англашилади: Гулханий “Такаллум қилур макрию форсий, эрур шеър майдонинг форийси (чопқири)”; “Гулханий билимдон шоирдир”, “гулхан” эмас. “Гулшан”дан ҳам чиройлирокдир. Девонфеъллиги, оташин табиатлиги туфайли у ўзига “Гулханий” тахаллусини олган. Баъзи тадқиқотчилар Қори Раҳматуллоҳ Бозеҳнинг “Туҳфат-ал-ахбоб фи тазкират-ул-асхоб”даги кўрсатмаларига асосланиб, Гулханийнинг шеър ва қасидалар девони бўлганлигини, бироқ ҳозир топилмаганлигини айтмадилар.

Гулханий туркигўй ва форсийгўй адабиётларидаги зуллисонайлик анъаналарини давом эттириб, “Гулханий” ва “Журъат” тахаллуслари билан ҳар икки тилда ижод қилган. Унинг жуда бой, ранго-ранг ғоявий меросидан бир неча ғазал ва “Зарбулмасал”игина етиб келган халос.

Гулҳанийнинг сермазмун ва халқ тилига яқин, бой ижодий мероси унинг халқ ахволидан яхши хабардор эканлиги, одил подшоҳ, фозил жамият ҳақидаги қарашлари, меҳнаткашлар оммасининг орзу-умидлари, қадриятларини акс эттирганлигинлигининг, шоир ўз ижодида уларни қатъий ҳимоя қилганлигини кўрсатди.

Махмур.

Мажмур 1775-1844 йилларда яшаб ижод этган, исми-касаби Махмуд ибн Мулла Шермуҳаммад Акмал шоир ўғлидир. Бутун умрини Қўқонда муқим ўтказиб, аҳён-ахёндагина Фарғона водийси қишлоқларида, Ҳапалакда, шунингдек, Хўжанд атрофи вилоятларида, Қароқчиқум, Қурама, Ашт ва бошқа жойларда саёҳатда бўлган.

Ўзбек адабиётининг мумтоз шоири асарлари билан адабий ўзбек тилининг тилининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Ўзбек адабиёти, ижтимоий-бадиий халқ демократик йўналишининг шаклланиши, ривожланишида, танқидий реализмининг шаклланишига таъсир кўрсатди. Хам-савод чиқариш, араб ва форс тилларини ўрганиш, грамматика, ҳисоб, ҳандаса, илми нужум ва тиб, риёзиёт, мантиқ ва калом каби анъанавий Шарқ таълими асосларини ўрганиш жараёнида Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузумий, Соиб, Табризий каби салафлар меросини чуқур ўрганди.

Маҳмур адолатсизликни, хақсизликни шунчаки ҳажв қилиб қолмасдан, балки, “Айладинг”, “Хандалак”, “Дар ҳажви Хўжа ҳазар халта” каби энг асосий асарларида Қўқон хонлигидаги ижтимоий тузумнинг адолатсизлиги, халқнинг ҳақ-ҳуқуқсизлиги, хон амалдорларининг кирдикорларини очиб берди.

Маҳтумкули

Маҳтумкули (1733-1743) машҳур туркман мутафаккири ҳамда шоири, туркман адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган истеъдод соҳибидир. У шоир Озодий Давлатмамат оиласида 1733 йилда туғилиб, бошланғич саводни овул мактабида олади. Сўнг илмини ошириш мақсадида Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида маҳсил олиб, ўзбек адабиётининг намоёндалари асарлари асарлари билан яқиндан танишади. Шоир асарларининг етакчи ғояси туркман ерларига ёпирилиб турадиган

чет эл босқинчилари барҳам бериш, тарқоқ яшаётган ва зиддиятлардан зада бўлган қабила ҳамда улуғларни бирлаштириш билан осойишталик ва иттифоққа асосланган қудратли давлатни барпо этишдек миллий ватанпарварлик хис-туйғусидан иборат.

Махтумқули ижодига Ахамад Яссавий пандномалари услуби кўзга ташланади. Инсон ҳаётида ўз мақомини идрок қилиши, жобий ҳислатларни ўзлаштира бориши, такаббурлик, дилзорлик, мол-давлатга хирс қўйиш, нафс қули бўлиш каби иллатларни енгиш ғоялари пандноманинг асосий мазмунини ташкил қилади. Ўз асарларида гўзаллик тимсоли – маҳбуба сиймосини чуқур муҳаббат билан чизди.

Шоир эл-юрт олдида қисматида бепарво одамларни “нодон”, “номард” сифатлари билан атайди. Махтумқули “Фаттоҳ” деб атаган ҳажвий асарида шундай шахсларнинг умумлашма образини яратган:

Сен туркманнинг элин гулин сулдирдинг,
Қонлар тўкиб, гўзал юртим тўлдирдинг,
Шахид бўлганларнинг бошин қолдирдинг,
Унутарсан тахти равонни сен, Фаттох,

Махтумқули ўз даврининг исломий билимларни чуқур ўзлаштирган ориф шахс эди. Унинг панд-насихат руҳидаги шеърлари Қуръон оятлари, Муҳаммад пайғамбар ҳадисларидан озиқланган. Ундаги пурмаъно таълимий ахлоқий дастурларда даврдаги воқеа ва ҳодисаларнинг моҳияти моҳирона истифода этган.

Аҳмад Дониш

Аҳмад Дониш Бухоро яқинидаги “Суғут” қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. У фарзандларига ёзган васиятга шундай деган:

“Ҳали мактабга бормасимдан илгари онам ҳусурида абжад ўқишни, таҳтага ёзиб борадиган ҳижо ҳарфларини ўқишини ўрганган едим. Қуръоннинг тўртдан бирини, “Чоп китоб”нинг бир китобини ўқиб туширдим. Уларнинг ёлғиз ёзувини ўқиш билан қаноат қилмай, маъносини

ҳам билишни интилганимдан Яқуб Чархийнинг тасвирига ўқиган Қуръонларимни таққослаб кўрар эдим.”

Аҳмад Дониш ўқимишли ота-онаси таъсири остида 5-8 ёшида ўткир зеҳни билан мукаммал таълимот олишга интилган.

Сўнгра араб тили, исломий илмларни мунтазам ўрганиш учун Буҳоро мадрасасига берган. Бу ерда у мустақил тарзда сиёсат, ҳандаса, нужум, мусиқа, фалсафа, тасвирий санъат каби илмларни Мирзо Абдуфаттох, Мунажжим каби устозлардан ўрганган.

Аҳмад Донишнинг дунёқараши Ибн Сино, Умар Ҳайём, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедил, шунингдек мумтоз тасаввуфий мутафаккирлар Имом Фаззолий унинг “Кимён саодат”, “Ихъён-улум-ад-дин” асарлари, Муҳияддин ал-Арабий Жалолиддин Румий, Яқуб Чархий айниқса, Бедил диний-орифий фалсафаси таъсирида шаклланди.

Шунингдек, унинг мутафаккир, сиёсатчи, давлат арбоби ва ислоҳотчи сифатида шаклланишида ўша даврда ҳам анъанавий давом этаётган ўзбек давлатчилиги (“Тарихи салтанати Манғития”, “Таржима-йе аҳвол-э амирона Буҳоро”) таъсири, 1863, 1869, 1873, 1874 йилларда Бухоро амири томонидан Петербургга, Москвага йўлида бўлиши, Ғарбий Европа давлатчилиги, парламент, ҳукумат тузиш, қонунлар чиқариш, идора ва бошқарув усуллари катта ўрин тутган эди.

Аҳмад Донишнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий, диний-ахлоқий, иқтисодий ва табиий-илмий дунёқараши тўла маънода анъанвий шарқ фалсафаси усулларига таянади, деб хулоса чиқариш мумкин.

Увайсий

Ўзбек маданияти тарихида мумтоз ўринга эга бўлган Жаҳон Отин Увайсий XVII аср оҳири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод етган машҳур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шаҳрининг Чилдўхтарон маҳалласида тахминан 1779 йилларда дунёга келган.

Олтмиш йилдан кўпроқ умр кўрган Увайсийдан бизга каттагина адабий мерос қолган. Шоиранинг тўртта девон тузгани маълум. Увайсий

ижодининг ғоявий бадиий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Фузумий ғазалларига боғлаган кўплаб муҳаммаслари ва назиралари, Бедил шеърларида тариқатнинг талаб ва қоидаларига таалуқли бўлган талқинлари ва кўп учрайди. Шоира шундай ёзган эди.

Фано мардумларини сиридин ҳеч кимса йўқ огоҳ
Қабиҳ гуфтор мардумдам кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Увайсий ўз асарларида илоҳой муҳаббат шалоладек туғён уради. Бу ишқ севгини, ҳаётини қадрлайди, унинг завқига берилиб, бора-бора нозик қаърига назар ташлайди:

Забонингни кетургил, эй шакарлаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат ўлсун неча мендек дил афгора.
Нигоҳинг ташлағил, лутф айлабон, шўхи бепарво,
Йўлинга интизор ўўлон мени бул ошиқи зора.

Увайсий дастлаб юксак одамийликни, шу одамийликни қалб тўрида авайловчи вафодор ёрни улуғлар экан, уни қуёш билан қиёс қилади.

Бу на гумбаздир, эшиги туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдир макон?
Туйнугин очиб аларнинг холидан олсам хабар,
Юзларига парда тортуғлиқ турурлар бағри қон.

Увайсийнинг шеърларидан ташқари «Шахзода Ҳасан», «Шахзода Ҳусан» каби лирик асари ва «Воқеоти Муҳаммад Алихон» каби тарихий достони мавжуд.

Моҳларойим-Нодира

Моҳларойим-Нодира (1792-1842) XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган машҳур шоира, давлат арбоби, маъданият ва адабиёт ҳомийсидир. Шоира 1792 Андижон ҳокими Раҳмонқулбий оиласида таваллуд топди. Унинг онаси Ойшабегим маърифатли аёл бўлган. У

оилавий силсилага кўра Бобур наслига мансуб бўлиб, шоиранинг ота-онаси ҳам даврнинг эътиборли кишилари эдилар.

Моҳларойим таълим-тарбияси зиёли оилада камолотга етади, таҳсил йилларида халқимиз тарихи, маъданияти, ва равнақидан тўла хабардор бўлади. 1807 йилларда илгаридан бир-бирларига кўнгил қўйиб, севишиб келган Умархон ва Моҳларойим турмуш қурдилар шу муносабат билан Моҳларойим Марғилонга келади. 1810 йили Қўқон хонлигидаги зиддиятлар оқибатида Олимхон қатл этилиб, унинг ўрнига Умархон тахтга кўтарилади. Шундан бошлаб Моҳларойим тақдири Қўқон билан боғланиб қолади. Нодиранинг мамлакатдаги қурилишлар соҳасида олиб борган ташаббускорлиги, маъданият ва адабиёт борасида кўрсатган ишлари шоира девони девбочасида таъкидлаб ўтилган. Шоир Нодир Моҳларойимга бағишлаб ёзган « «Ҳафт гулшан» достони унинг олимларга катта эътибор бергани, истеъдодли шоирларни, айниқса хотин-қиз шоира фозилларга ижодга ташвиқ этгани, ўз химоясига олгани ҳақида гапиради. Хатиф «Асар ёзишдан мақсадим Нодиранинг оқилона, фахмли, илм ва сўзнинг қадрига етадиган донишманд аёл эканини кўрсатишдир»,- дейди.

Нодира ўзбек мумтоз адабиёги улкан босқичнинг бир намоёндасидир. Шоира яшаб ижод этган даврда Қўқон хонлигида ўзбек адабиёти кенг ривож топиб, ўзига хос «Қўқон адабий мухити» вужудга келди. Бу адабий муҳит бошида Қўқон хони, Нодиранинг умр йўлдоши Умар–Амирий турарди.

Моҳларойим (Нодира)дан ўзбек ва форс-тожик тилларида «Комила» ва «Макнуна» тахаллуслари билан ёзилган лирик асарлардан иборат катта мерос қолган.

Шоиранинг Комила тахаллуси билан жамланган илк катта девони ўз даврида машхур бўлган. Кейинчалик унинг ва адабиёт соҳасидаги фавқулодда ташаббускорлик фаолияти ва гўзал истеъдодини тақдирлаган замондошлари унга «Нодираи даврон» номини муносиб кўргач, шеърий девон юзага келди.

Нодира ижод борасида Алишер Навоийни ўзига устоз деб билди. Навоий ижодининг асосий мазмуни унинг инсонпарварлиги билан изоҳланади. Нодира инсоннинг руҳий ҳолатини баланд оҳангларда тараннум этади. Шоиранинг «Азиз» радифли ғазалининг

Келди ашраф барча олам ахлидин,
Йўқтурур дунёда инсондин азиз.

Мисраларида бевосита Навоийнинг “Жондан сени кўп севурмен, эй умри азиз” сўзлари билан бошланувчи рубоийсини эсга солади.

Нодира шеърият майдонига қадам қўяр экан, бу йўлда Жомий, Фузулий, Бедил, Бобур ва Машраб Шеъриятидан ҳам баҳраманд бўлди. У улуў устозлари изидан бориб, умр асарларида инсонни ўраб турган борлиқ ва унинг гўзалликлардан баҳра олади. Нодира ҳаётни севади, уни қадрлайди, қалбига солинган ёғду эканлигини куйлайди.

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат иҳтиёр эт!
Куйиб эй Нодира, олам элиўа
Муҳаббат шевасига ошкор эт!

Нодира ижодига дунёвийлик билан бирга тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган муштаракликда инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги руҳий дунёсини ҳам жуда гўзал ҳамда эҳтирос ила ифодалаб берди.

Нодира инсон қалбида юксак ахлоқ-одоб бўлмас экан, у ишқ-муҳаббатни қадрлай олмаслигини таъкидлайди ва "беадаб кирма муҳаббат даштига“ дейди. Нодира табиат шайдоси эди. Унинг қатор шеърларида сафоли баҳор айёмининг бошланиши, Наврўз шодиёналари, боўларнинг ранг-баранг либос кийиб, муаттар ифорлар таратиб ажойиб образларда куйланади. Нодира шеърларида ислом руҳи, тасаввуф таълими ва ҳаёт фалсафасини чуқур идрок этган холда ҳаётга доимо умидбахш нигоҳ билан қараб, ундан яхшилик уруғини қидиради.

Оралиқ ва якуний назорат саволлари.

ЁЗМА ИШ ВАРИАНТЛАРИ

1-вариант

1. Фалсафанинг фан сифатида шаклланиш, унинг предмети, функциялари, муаммолари.
2. Дунёқараш ва унинг тарихий типлари.
3. Қадимги Юнонистон ва римда фалсафий фикрларнинг шаклланиши.

2-вариант

1. Қадимги Шарқ мамлакатларида илк фалсафий фикрларнинг ривожланиши.
2. Қонун ва фалсафа қонунлари.
3. XVI-XIX срларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар.

3-вариант

1. Ғарб уйўониш даври фалсафаси.
2. Борлиқ фалсафаси.
3. Фалсафа фани категориялари.

4-вариант

1. Билиш жараёнининг даражалари ва босқичлари.
2. Маданият, қадриятлар, уларнинг инсон маънавий камолотидаги ўрнининг фалсафий талқини.
3. Ҳаракат ва тараққиёт, унинг фалсафий мазмуни.

5-вариант

1. Жамиятни фалсафий англаш асослари.

2. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарб фалсафаси.
3. Онг, ижтимоий онг, унинг асосий шакллари.

6-вариант

1. XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожи.
2. Фалсафа фани категориялари.
3. Жамиятни фалсафиййй англаш асослари

7-вариант

1. VII-IX асрларда Марказий Осиёда диний-фалсафий фикрлар.
2. Фалсафада инсон муаммоси.
3. Табиат –борлиқнинг ажралмас қисми.

8-вариант

1. Ҳозирги замон фалсафаси
2. Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий масалалари.
3. Фанлар тизимида фалсафа ва унинг асосий хусусиятлари.

9-вариант

1. Миллат, жамият, давлат. Миллатчилик зарарли ғоя эканлиги.
2. Билиш назарияси. (гноселогия).
3. Гераклит фалсафаси. Диалектик ғоялар.

10-вариант

1. Аристотельнинг фалсафий қарашлари.
2. Монизм ва дуолизм, материализм ва идеализм йўналишлари.
3. Мантиқий билиш.

11-вариант

1. Фанларнинг назарийлашуви муаммолари.
2. Мафкура ва маънавият сохасидаги Президент кўрсатмалари ва Фармонлари.
3. Фейербах фалсафаси, унинг антропологик характери.

12-вариант

1.Ўрта асрлар Ғарб ва Шарқ фалсафаси.
2. Ислом тасаввуф фалсафаси.
3. Янги давр Европа фалсафаси.

13-вариант

1. Гегельнинг диалектик методи билан идеалистик системаси ўртасидаги зиддият
2. Миллий ғоя ва мафкура.
3. Фаробийнинг фалсафий қарашлари.

14-вариант

1. Ғоявий бўшлиқ ва мафкуравий иммунитет.

2. Фалсафа дунёқараш сифатида.
3. Фаробийнинг фанлар таснифи.

15-вариант

1. Фан тарихида билиш усусллари, масалалари.
2. Қадриятларнинг маънавий ислоҳотлардаги аҳамияти.
3. Мустақиллик фалсафаси.

Оралиқ ва якуний назорат саволлари.
ЁЗМА ИШ ВАРИАНТЛАРИ

1. Фалсафанинг фан сифатида шаклланиш, унинг предмети, функциялари, муаммолари.
2. Дунёқараш ва унинг тарихий типлари.
3. Қадимги Юнонистон ва римда фалсафий фикрларнинг шаклланиши.
4. Қадимги Шарқ мамлакатларида илк фалсафий фикрларнинг ривожланиши.
5. Қонун ва фалсафа қонунлари.
6. XVI-XIX срларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар.
7. Ғарб уйғониш даври фалсафаси.
8. Борлиқ фалсафаси.
9. Фалсафа фани категориялари.
10. Билиш жараёнининг даражалари ва босқичлари.
11. Маданият, қадриятлар, уларнинг инсон маънавий камолотидаги ўрнининг фалсафий талқини.
12. Ҳаракат ва тараққиёт, унинг фалсафий мазмуни.
13. Жамиятни фалсафий англаш асослари.
14. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарб фалсафаси.
15. Онг, ижтимоий онг, унинг асосий шакллари.
16. XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожи.

17. Фалсафа фани категориялари.
18. Жамиятни фалсафиййй англаш асослари
19. VII-IX асрларда Марказий Осиёда диний-фалсафий фикрлар.
20. Фалсафада инсон муаммоси.
21. Табиат –борлиқнинг ажралмас қисми.
22. Ҳозирги замон фалсафаси
23. Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий масалалари.
24. Фанлар тизимида фалсафа ва унинг асосий хусусиятлари.
25. Миллат, жамият, давлат. Миллатчилик зарарли ғоя эканлиги.
26. Билиш назарияси. (гноселогия).
27. Гераклит фалсафаси. Диалектик ғоялар.
28. Аристотельнинг фалсафий қарашлари.
29. Монизм ва дуолизм, материализм ва идеализм йўналишлари.
30. Мантиқий билиш.
31. Фанларнинг назарийлашуви муаммолари.
32. Мафкура ва маънавият сохасидаги Президент кўрсатмалари ва Фармонлари.
33. Фейербах фалсафаси, унинг антропологик характери.
34. Ўрта асрлар Ғарб ва Шарқ фалсафаси.
35. Ислом тасаввуф фалсафаси.
36. Янги давр Европа фалсафаси.
37. Гегельнинг диалектик методи билан идеалистик системаси ўртасидаги зиддият
38. Миллий ғоя ва мафкура.
39. Фаробийнинг фалсафий қарашлари.
40. Ғоявий бўшлиқ ва мафкуравий иммунитет.
41. Фалсафа дунёқараш сифатида.
42. Фаробийнинг фанлар таснифи.
43. Фан тарихида билиш усусллари, масалалари.
44. Қадриятларнинг маънавий ислоҳотлардаги аҳамияти.
45. Мустақиллик фалсафаси.

Оралиқ ва якуний назорат саволлари.
ЁЗМА ИШ ВАРИАНТЛАРИ

1-вариант.

1. Илмий билишнинг =андай усуллари бор?
2. Билиш нима?
3. Гносеология нима?

2-вариант.

1. Епстемология нима?
2. Онтология нима?
3. Щиссий билиш =андай?

3-вариант.

1. Манти=ий билиш нима?
2. Диалектика нима?
3. Ща=и=ат нима?

4-вариант.

1. Амалиёт нима?
2. ”Авесто”да билиш =андай тал=ин этилади?
3. Интуиция нима?

5-вариант.

1. эмперизм нима?
2. Рационализм тушинтириш .
3. Диалектика ща=и=атни =андай тушунади?

6-вариант.

1. Билиш асосослими?
2. Билишда ылчовни ащамяти борми?
3. Диалектик усул =андай?

7-вариант.

1. Билишни яна =андай усуллари бор?
2. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?
3. Кант Агностицизми нима?

8-вариант.

1. Алишер Навоий билишни =андай тушинади?
2. Билишга Машрабни муносабати.
3. Исти=лол дунё=араши =андай?

9-вариант.

1. Янгича дунё =арашни мощияти нима?
2. Ызбекистон илм фанига кириб келаётган мущим янгиликлар =андай ?
3. Миллий исти=лол нима?

10**-вариант.**

1. Муста=иллик мафкураси бош \ояси нима?
2. Милий Исти=лол \оясининг щусусиятлари =андай ?
3. \оя нима ?

11-вариант.

1. \ояни =андай турлари бор ?
2. Милий Исти=лол мафкурасининг щусусиятлари =андай ?
3. \оя турлари =андай?

12-вариант.

1.\ояни =андай шакиллари бор.
2. Глабаллашув нима?
3. Ыликни англаш нима?

13-вариант.

1. Ыликни англаш нима?
2. Билиш асосослими?
3. Билишда ылчовни ащамяти борми?

14-вариант.

1. Диалектик усул =андай?
2. Билишни яна =андай усуллари бор?
3. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?

15-вариант.

1. Кант Агностицизми нима?
2. Алишер Навоий билишни =андай тушинади?
3. Билишга Машрабни муносабати.

16-вариант.

1. Исти=лол дунё=араши =андай?

2. Янгича дунё =арашни мощияти нима?
3. Ызбекистон илм фанига кириб келаётган мущим янгиликлар =андай ?

17-вариант.

1. Миллий исти=лол нима?
2. Муста=иллик мафкураси бош \ояси нима?
3. Милий Исти=лол \оясининг щусусиятлари =андай ?

18-вариант.

1. \оя нима ?
2. \ояни =андай турлари бор ?
3. Милий Исти=лол мафкурасининг щусусиятлари =андай ?

19-вариант.

1. \оя турлари =андай?
2. \ояни =андай шакиллари бор.
3. Глабаллашув нима?

20-вариант.

1. Ща=и=ат нима?
2. Манти=ий билиш нима?
3. Онтология нима?

21-вариант.

1. Гносеология нима?
2. Диалектика нима?
3. Амалиёт нима?

22-вариант.

1. лмий билишнинг =андай усуллари бор?
2. Щиссий билиш =андай?
3.Епстемология нима?

23 -вариант.

1. Билиш нима?
2. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?
3. Кант Агностицизми нима?

24-вариант.

1. Алишер Навоий билишни =андай тушинади?
2. Билишга Машрабни муносабати.
3. Исти=лол дунё=араши =андай?

25-вариант.

1. Ыликни англаш нима?
2. Билиш асосослими?
3. Билишда ылчовни ащамяти борми?

Оралиқ ва якуний назорат саволлари.

Тест саволлари.

1-вариант.

1. Диалектика нима?
   a) Тара==иёт
   b) Щаракатланиш
   c) Таьлимот
   d) Билиш бос=ичи
   e) Ўзгариш, ривожланиш, щаракат ва тара==иёт.

2. Билиш нима?
   a) Обьектив во=елик.
   b) Во=еликни инсон онгидаги.
   c) Билим ва билиш.
   d) Обьектив дунёни инсон онгидаги субьектив образи.
   e) Билиш мумкин эмас.

3. Гносеология нима?
   a) Гносеология грекча гносис-билиш, ”логос”-назария.
   b) Гносеология ну=таи назардан дунёни билиш мумкин эмас.
   c)Билиш инсонга щос эмас.
   d)Гносеологияни билимга ало=аси ёь=.
   e)Билиш барча мавжудотларга щос.

4. Епстемология нима?
   a) Янги фан.

b) Гносеологияни тескариси.
c) Илмий билиш тоьгьрисидаги фандир.
d) Билиш даражалари.
e) Гносеология онтологияни =оьшилиши.

5. Онтология нима?
a) Борли=нинг асоси, умумий таьлими.
b) Мавжудликни оьрганувчи фандир.
c) Гносеология учун асос, мавжудлик категорияларини оьрганувчи фалсафа боьлими.
d) Гносеологиянинг тескариси.
e) Билишга ало=аси йў=.

6. Щиссий билиш =андай?
a) Сезгига ало=аси ёь=.
b) Тафакур ор=али билиш.
c) Билиш фа=ат сезгилар ор=али ва тафаккур билан амалгам ошади.
d) Билишда сезгини оьрни ёь=.
e) Тафаккур ор=али билиб боьлмайди.

7. Манти=ий билиш нима?
a) Манти=ий билиш мумкин эмас.
b) Манти= билишнинг энг тоьгьри ёьли.
c) Манти=ий билишнинг сезгига мутла=о ало=аси ёь=.
d) Манти=ий билишда сезги катта роьл оьйнайди.
e) Билиш жараёни манти=ий билишсиз амалгам ошади.

8. Илмий билишнинг =андай усуллари бор?
a) Анализ
b) Синтез
c) Абстраксиялаш
d) Анализ ва синтез абстраксиялаш идеаллаштириш, моделлаштириш, индуксия ва дедуксия.
e) Тарихийлик ва манти=ийлик.
f) Гипотеза назария

9. Ща=и=ат нима?
a) Ща=и=ат ёь= нарса.
b) Ща=и=атлар во=еликка мос келмайди.
c) Ща=и=ат бор нарса. Улар обьектив, обсалют, конкрет ва нисбийдир.
d) Фа=ат нисбий ща=и=ат бор.
e) Обьектив ва конкрет ща=и=атлар бор холос.

10. Амалиёт нима?
a) Амалиётни билишга ало=аси ёь=.
b) Амалиёт субьектив фикр.
c) Билишнинг бирдан-бир кретерийси оьлчовидир.
d) Ща=и=ат ва амалиёт бир-бирига богьли= эмас.
e) Амалиёт инсонга ва инсониятга ало=адор эмас.

11.”Авесто”да билиш =андай тал=ин этилади?

a) Билиш йы=
b) Диний ёндашилади.
c) Билиш Ащурамаздага хос
d) Ащриман ящшилик душмани

12. Интуиция нима?

a) Билишнинг асоси
b) Билишга ало=аси йы=
c) Тажрибага асосланади
d) Жонли мушощада ва мавщум тафаккур билан узвий бо\ланган ёрдамчи билиш шакилй.

13. эмперизм нима?

a) Абстрак тафаккур
b) Тажрибани инкор этиш
c) Тафаккурни менсимаслик
d) Дунёни бир томонлама билиш
e) Тажрибани биринчи ыринга =ыйиш

14. Рационализм тушинтириш .

a) А=илни рад этиш
b) Тажрибани рылини ошириш
c) А=лий билишни бирдан бир тыри йыли дея щисолаш
d) Сезгиларга ишопнмаслик

15. Диалектика ща=и=атни =андай тушунади?

А) Билишлар Австрак былмай такомиллашиб боради. Щар бир нисбий ща=и=ат сызи мутло= ща=и=атни элементи бор.

Б) Ща=и=атларни инкор этади

В) Обектив ща=и=атларни тан олади.

Г) Фа=ат афсалют ва нисбий ща=и=атларни тан олади

16. Билиш асосослими?

А) Йы=. Дунё нарса ва щодисалари кып былиб дунёни билиб бойитиб боради

Б) Билиш =ийин эмас.

В) Алощида одамлар билади

Г) Билиш динга бо\ли=

Д) Билиш фаннинг иши эмас.

17. Билишда ылчовни ащамяти борми?

А) Йы=

Б) Билиш ылчовни тан олмайди

В) Ырганилаётган предмед ани= ылчовга эга былиши шарт эмас.

Г) Ылчаш предетни щоссаларини ани=ламайди

Д) Предметни щосса белгилари мустащкамлиги мураккаблигини ани=лаш усулидир

18. Диалектик усул =андай?

А) Фа=ат фалсафа учун

Б) Бош=а фанлардан фойдаланмайди

В) Риал оламни билишда уни рыли йы=

Г) Билишнинг энг умумий уаули былиб у барча фанлар учун метадологиядир

Д) Диалектик усул щcусий фанлар эришган юту=лардан фойдаланмайди

19. Билишни яна =андай усуллари бор?

А) Бош=а усуллар

Б) Тафаккур усул эмас

В) Назарияни билишга ало=аси йы=

Г) Ани=лик тасаввур аксиоматик усуллар щам бор

Д) Бу усулларда бир-бирига бо\ли=лиги йы=

20. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?

А) Йы=

Б) =онунлар борли=ни алощида ифодалайди

В) Диуалектика категориялар борли=ни ифодалайди

Д) Диалектик категориялари =онунклар билан бо\ли= эмас

21. Кант Агностицизми нима?

А) Билишни инкор этиш

Б) Кант Агностицизми дунёни билишни бутунлай инкор этганлиги билан уни =оралаш мумкин эмас аммо билиш чегараси =андай деганда Кант одамни а=ллий мавжудод сифатида дунёни билиш мумкинлигини щисобга олиш керак

В) “Нарса-ызида “ни Кант биз учун айланади деб щисоблайди

Г) =онунларни билш иккиё=лама эмас

22. Алишер Навоий билишни =андай тушинади?

А) билиб былмайди дейди

Б) Унинг билиши тасаввур билан бо\ли=

В) Оламни билишни оилй ма=сади билишнинг Аллощни англаши билан

Г) Билиш комил инсонга талу=ли

Д) Навоийнинг жамият тырисидаги фикрлари жамланган

23. Билишга Машрабни муносабати.

А) Машраб инсон билишни =олибга тушириб былмайдиган щолда кыради

Б) Машраб тарки дунёчи

В) Унинг дунё =ариши =аландарлик \оясидир

Г) Билиш ор=али комилик билан оллощга этишишни ыйлайди

24. Исти=лол дунё=араши =андай?

А) Комунистик дунё =араши янгича тафаккур дунё =араши билан янгилаш

Б) Янгича билиш шакиланмаган

В) Муста=иллик билиши дунё=арашга бо\ли=

Г) Муста=иллик дунё =араши илмий билишни ватран равна=и юрт тинчлиги щал= фаровонлиги каби \ояларга таянади

25. Янгича дунё =арашни мощияти нима?

А) Жамят азоларининг ижтимоий =иёфаси рущий дунёсини ызгартирмо=да

Б) Муста=иллик йилларида билишга этибор кучайди

В) Социалогия сиёсатшунослик фанлари ы=итилмайди

Г) Диншунослик фани шакилланди

Д) Билиш ривожи дунё=арашнинг янгилашда ворисликка амал =илмайди

26. Ызбекистон илм фанига кириб келаётган мущим янгиликлар =андай ?

А) Фаннинг салмо\и ортмо=да

Б) Аждодлариммиз ананалари давом эттирилмаяпти

В) Илм фан ва тарбия тизими ислощ =илинмо=да билиш жараёнлари компъютерлаштирилмо=да глабалашмо=да

Г) Жащон фани ютуи=лари четтилини ырганишга =изи=иш йы=

Д) Юксак малакали кадирлар таёрлаашга этибор йы=

27. миллий исти=лол нима?

А) Озодлик

Б) Тенглик

В) Муста=иллик

Г) Ызбекистоннинг миллий муста=иллиги

Д) Исти=лол Муста=иллик

28. Муста=иллик мафкураси бош \ояси нима?

А) Ватан равна=и

Б) Юрт тинчлиги

В) Озод ва обод ватан эркин ва фаровон щаёт =уриш щал= фаровонлиги

Г) Щал= фаровонлиги

Д) Комил инсон

29. Милий Исти=лол \оясининг щусусиятлари =андай ?

А) Миллатни =адим-=адимдан жамоа былиб яшаши

Б) Мещр о=ибат

В) Ватанпарварлик

Г) Мещнацеварлик

Д) Болажонлийлик

30. \оя нима ?

А) \оя тафаккур мащсули

Б) Ижтимоий фикр

В) Борликни инъ икоси

Г) \оя- идялликдир

Д) \ояга инсонни ало=аси йы=

31. \ояни =андай турлари бор ?

А) Бадий \оялар

Б) Дыслик \оялар

В) Бадий эстетик илмий фалсафий диний \оялар

Г) \ояни ащамяти йы=

Д) Бадий \оялар жамятга керак эмас

32. Милий Исти=лол мафкурасининг щусусиятлари =андай ?

А) Ватан равна=и

Б) Юрт тинчлиги

В) Озод ва обод ватан эркин ва фаровон щаёт =уриш щал= фаровонлиги

Г) Щал= фаровонлиги

Д) Барча жавоблар тры\ри

33. \оя турлари =андай?

А) Монисм

Б) Дуалисм

В) Плюоларизм

Г) Идеализм

Д) Матерялизм Идеализм Дуалисм

34. \ояни =андай шакиллари бор.

А) Вайронкор

Б) экстрамистик

В) Террористик

Г) Бунёдкорлик

Д) А)ваБ) жавоблари ты\ри

35. Глабаллашув нима?

А)Ызоро тасир

Б)Салбий таср

В)Ижобий таср

Г)Тасирга =арши

Д) Жащон ми=ёсида даблатларнинг и=тисодий сиёсий маданий жищатдан бир-бирида тасири

36. Ыликни англаш нима?

А) Ызини таниш

Б) Милий Исти=лол мафкураси ызликни англашга щал=ни щу=у=ини белгилашга щизмат =илади

В) Ызликни англамаса щам былади

Г) Ман=уртлик -ызликдир

Д) Ман=уртлик -ызликни тескарисидир

2-вариант.

1. Ыликни англаш нима?

А) Ызини таниш

Б) Милий Исти=лол мафкураси ызликни англашга щал=ни щу=у=ини белгилашга щизмат =илади

В) Ызликни англамаса щам былади

Г) Ман=уртлик -ызликдир

Д) Ман=уртлик -ызликни тескарисидир

2. Билиш асосослими?

А) Йы=. Дунё нарса ва щодисалари кып былиб дунёни билиб бойитиб боради

Б) Билиш =ийин эмас.

В) Алощида одамлар билади

Г) Билиш динга бо\ли=

Д) Билиш фаннинг иши эмас.

3. Билишда ылчовни ащамяти борми?

А) Йы=

Б) Билиш ылчовни тан олмайди

В) Ырганилаётган предмед ани= ылчовга эга былиши шарт эмас.

Г) Ылчаш предетни щоссаларини ани=ламайди

Д) Предметни щосса белгилари мустащкамлиги мураккаблигини ани=лаш усулидир

4. Диалектик усул =андай?

А) Фа=ат фалсафа учун

Б) Бош=а фанлардан фойдаланмайди

В) Риал оламни билишда уни рыли йы=

Г) Билишнинг энг умумий уаули былиб у барча фанлар учун метадологиядир

Д) Диалектик усул щсусий фанлар эришган юту=лардан фойдаланмайди

5. Билишни яна =андай усуллари бор?

А) Бош=а усуллар

Б) Тафаккур усул эмас

В) Назарияни билишга ало=аси йы=

Г) Ани=лик тасаввур аксиоматик усуллар щам бор

Д) Бу усулларда бир-бирига бо\ли=лиги йы=

6. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?

А) Йы=

Б) =онунлар борли=ни алощида ифодалайди

В) Диуалектика категориялар борли=ни ифодалайди

Д) Диалектик категориялари =онунклар билан бо\ли= эмас

7. Кант Агностицизми нима?

А) Билишни инкор этиш

Б) Кант Агностицизми дунёни билишни бутунлай инкор этганлиги билан уни =оралаш мумкин эмас аммо билиш чегараси =андай деганда Кант одамни а=ллий мавжудод сифатида дунёни билиш мумкинлигини щисобга олиш керак

В) “Нарса-ызида “ни Кант биз учун айланади деб щисоблайди

Г) =онунларни билш иккиё=лама эмас

8. Алишер Навоий билишни =андай тушинади?

А) билиб былмайди дейди

Б) Унинг билиши тасаввур билан бо\ли=

В) Оламни билишни оилй ма=сади билишнинг Аллощни англаши билан

Г) Билиш комил инсонга талу=ли

Д) Навоийнинг жамият тырисидаги фикрлари жамланган

9. Билишга Машрабни муносабати.

А) Машраб инсон билишни =олибга тушириб былмайдиган щолда кыради

Б) Машраб тарки дунёчи

В) Унинг дунё =ариши =аландарлик \оясидир

Г) Билиш ор=али комилик билан оллощга этишишни ыйлайди

10. Исти=лол дунё=араши =андай?

А) Комунистик дунё =араши янгича тафаккур дунё =араши билан янгилаш

Б) Янгича билиш шакиланмаган

В) Муста=иллик билиши дунё=арашга бо\ли=

Г) Муста=иллик дунё =араши илмий билишни ватран равна=и юрт тинчлиги щал= фаровонлиги каби \ояларга таянади

11. Янгича дунё =арашни мощияти нима?

А) Жамят азоларининг ижтимоий =иёфаси рущий дунёсини ызгартирмо=да

Б) Муста=иллик йилларида билишга этибор кучайди

В) Социалогия сиёсатшунослик фанлари ы=итилмайди

Г) Диншунослик фани шакилланди

Д) Билиш ривожи дунё=арашнинг янгилашда ворисликка амал =илмайди

12. Ызбекистон илм фанига кириб келаётган мущим янгиликлар =андай ?

А) Фаннинг салмо\и ортмо=да

Б) Аждодлариммиз ананалари давом эттирилмаяпти

В) Илм фан ва тарбия тизими ислощ =илинмо=да билиш жараёнлари компъютерлаштирилмо=да глабалашмо=да

Г) Жащон фани ютига=лари четтилини ырганишга =изи=иш йы=

Д) Юксак малакали кадирлар таёрлаашга этибор йы=

13. Миллий исти=лол нима?

А) Озодлик

Б) Тенглик

В) Муста=иллик

Г) Ызбекистоннинг миллий муста=иллиги

Д) Исти=лол Муста=иллик

14. Муста=иллик мафкураси бош \ояси нима?

А) Ватан равна=и

Б) Юрт тинчлиги

В) Озод ва обод ватан эркин ва фаровон щаёт =уриш щал= фаровонлиги

Г) Щал= фаровонлиги

Д) Комил инсон

15. Милий Исти=лол \оясининг щусусиятлари =андай ?

А) Миллатни =адим-=адимдан жамоа былиб яшаши

Б) Мещр о=ибат

В) Ватанпарварлик

Г) Мещнацеварлик

Д) Болажонлийлик

16. \оя нима ?

А) \оя тафаккур мащсули

Б) Ижтимоий фикр

В) Борликни инъ икоси

Г) \оя- идялликдир

Д) \ояга инсонни ало=аси йы=

17. \ояни =андай турлари бор ?

А) Бадий \оялар

Б) Дыслик \оялар

В) Бадий эстетик илмий фалсафий диний \оялар

Г) \ояни ащамяти йы=

Д) Бадий \оялар жамятга керак эмас

18. Милий Исти=лол мафкурасининг щусусиятлари =андай ?

А) Ватан равна=и

Б) Юрт тинчлиги

В) Озод ва обод ватан эркин ва фаровон щаёт =уриш щал= фаровонлиги

Г) Щал= фаровонлиги

Д) Барча жавоблар тры\ри

19. \оя турлари =андай?

А) Монисм

Б) Дуалисм

В) Плюларизм

Г) Идеализм

Д) Матерялизм Идеализм Дуалисм

20. \ояни =андай шакиллари бор.

А) Вайронкор

Б) экстрамистик

В) Террористик

Г) Бунёдкорлик

Д) А)ваБ) жавоблари ты\ри

21. Глабаллашув нима?

А)Ызоро тасир

Б)Салбий таср

В)Ижобий таср

Г)Тасирга =арши

Д) Жащон ми=ёсида даблатларнинг и=тисодий сиёсий маданий жищатдан бир-бирида тасири

22. Ща=и=ат нима?

a) Ща=и=ат ёь= нарса.
b) Ща=и=атлар во=еликка мос келмайди.
c) Ща=и=ат бор нарса. Улар обьектив, обсалют, конкрет ва нисбийдир.
d) Фа=ат нисбий ща=и=ат бор.
e) Обьектив ва конкрет ща=и=атлар бор холос.

23. Манти=ий билиш нима?

a) Манти=ий билиш мумкин эмас.
b) Манти= билишнинг энг тоьгри ёьли.
c) Манти=ий билишнинг сезгига мутла=о ало=аси ёь=.
d) Манти=ий билишда сезги катта роьл оьйнайди.
э) Билиш жараёни манти=ий билишсиз амалгам ошади

24. Онтология нима?

a) Борли=нинг асоси, умумий таьлими.
b) Мавжудликни оьрганувчи фандир.

c) Гносеология учун асос, мавжудлик категорияларини оьрганувчи фалсафа боьлими.
d) Гносеологиянинг тескариси.
e) Билишга ало=аси ёь=.

25. Гносеология нима?
a) Гносеология грекча гносис-билиш,"логос"-назария.
b) Гносеология ну=таи назардан дунёни билиш мумкин эмас.
c) Билиш инсонга щос эмас.
d) Гносеологияни билимга ало=аси ёь=.
e) Билиш барча мавжудотларга щос.

26. Диалектика нима?
a) Тара==иёт
b) Щаракатланиш
c) Таьлимот
d) Билиш бос=ичи
э) Оьзгариш, ривожланиш, щаракат ва тара==иёт

27. Амалиёт нима?
a) Амалиётни билишга ало=аси ёь=.
b) Амалиёт субьектив фикр.
c) Билишнинг бирдан-бир кретерийси оьлчовидир.
d) Ща=и=ат ва амалиёт бир-бирига богьли= эмас.
э) Амалиёт инсонга ва инсониятга ало=адор эмас

28. Илмий билишнинг =андай усуллари бор?
a) Анализ
b) Синтез
c) Абстраксиялаш
d) Анализ ва синтез абстраксиялаш идеаллаштириш, моделлаштириш, индуксия ва дедуксия.
e) Тарихийлик ва манти=ийлик.

29. Щиссий билиш =андай?
a) Сезгига ало=аси ёь=.
b) Тафакур ор=али билиш.
c) Билиш фа=ат сезгилар ор=али ва тафаккур билан амалгам ошади.
d) Билишда сезгини оьрни ёь=.
e) Тафаккур ор=али билиб боьлмайди.

30.Епстемология нима?
a) Янги фан.
b) Гносеологияни тескариси.
c) Илмий билиш тоьгьрисидаги фандир.
d) Билиш даражалари.
э) Гносеология онтологияни =оьшилиши

31. Билиш нима?
a) Обьектив во=елик.

b) Во=еликни инсон онгидаги .
c) Билим ва билиш.
d) Обьектив дунёни инсон онгидаги субьектив образи.
e) Билиш мумкин эмас.

32. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?
А) Йы=
Б) =онунлар борли=ни алощида ифодалайди
В) Диуалектика категориялар борли=ни ифодалайди
Д) Диалектик категориялари =онунклар билан бо\ли= эмас

33. Кант Агностицизми нима?
А) Билишни инкор этиш
Б) Кант Агностицизми дунёни билишни бутунлай инкор этганлиги билан уни =оралаш мумкин эмас аммо билиш чегараси =андай деганда Кант одамни а=ллий мавжудод сифатида дунёни билиш мумкинлигини щисобга олиш керак
В) “Нарса-ызида “ни Кант биз учун айланади деб щисоблайди
Г) =онунларни билш иккиё=лама эмас

34. Алишер Навоий билишни =андай тушинади?
А) билиб былмайди дейди
Б) Унинг билиши тасаввур билан бо\ли=
В) Оламни билишни оилй ма=сади билишнинг Аллощни англаши билан
Г) Билиш комил инсонга талу=ли
Д) Навоийнинг жамият тырисидаги фикрлари жамланган

35. Билишга Машрабни муносабати.
А) Машраб инсон билишни =олибга тушириб былмайдиган щолда кыради
Б) Машраб тарки дунёчи
В) Унинг дунё =ариши =аландарлик \оясидир
Г) Билиш ор=али комилик билан оллощга этишишни ыйлайди

36. Исти=лол дунё=араши =андай?
А) Комунистик дунё =араши янгича тафаккур дунё =араши билан янгилаш
Б) Янгича билиш шакиланмаган
В) Муста=иллик билиши дунё=арашга бо\ли=
Г) Муста=иллик дунё =араши илмий билишни ватран равна=и юрт тинчлиги щал= фаровонлиги каби \ояларга таянади

3-вариант.

1. Ыликни англаш нима?

А) Ызини таниш

Б) Милий Исти=лол мафкураси ызликни англашга щал=ни щу=у=ини белгилашга щизмат =илади

В) Ызликни англамаса щам былади

Г) Ман=уртлик -ызликдир

Д) Ман=уртлик -ызликни тескарисидир

2. Билиш асосослими?

А) Йы=. Дунё нарса ва щодисалари кып былиб дунёни билиб бойитиб боради

Б) Билиш =ийин эмас.

В) Алощида одамлар билади

Г) Билиш динга бо\ли=

Д) Билиш фаннинг иши эмас.

3. Билишда ылчовни ащамяти борми?

А) Йы=

Б) Билиш ылчовни тан олмайди

В) Ырганилаётган предмед ани= ылчовга эга былиши шарт эмас.

Г) Ылчаш предетни щоссаларини ани=ламайди

Д) Предметни щосса белгилари мустащкамлиги мураккаблигини ани=лаш усулидир

4. Диалектик усул =андай?

А) Фа=ат фалсафа учун

Б) Бош=а фанлардан фойдаланмайди

В) Риал оламни билишда уни рыли йы=

Г) Билишнинг энг умумий уаули былиб у барча фанлар учун метадологиядир

Д) Диалектик усул щсусий фанлар эришган юту=лардан фойдаланмайди

5. Билишни яна =андай усуллари бор?

А) Бош=а усуллар

Б) Тафаккур усул эмас

В) Назарияни билишга ало=аси йы=

Г) Ани=лик тасаввур аксиоматик усуллар щам бор

Д) Бу усулларда бир-бирига бо\ли=лиги йы=

6. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?

А) Йы=

Б) =онунлар борли=ни алощида ифодалайди

В) Диуалектика категориялар борли=ни ифодалайди

Д) Диалектик категориялари =онунклар билан бо\ли= эмас

7. Кант Агностицизми нима?

А) Билишни инкор этиш

Б) Кант Агностицизми дунёни билишни бутунлай инкор этганлиги билан уни =оралаш мумкин эмас аммо билиш чегараси =андай деганда Кант одамни а=ллий мавжудод сифатида дунёни билиш мумкинлигини щисобга олиш керак

В) “Нарса-ызида “ни Кант биз учун айланади деб щисоблайди

Г) =онунларни билш иккиё=лама эмас

8 Алишер Навоий билишни =андай тушинади?

А) билиб былмайди дейди

Б) Унинг билиши тасаввур билан бо\ли=

В) Оламни билишни оилй ма=сади билишнинг Аллощни англаши билан

Г) Билиш комил инсонга талу=ли

Д) Навоийнинг жамият тырисидаги фикрлари жамланган

9. Билишга Машрабни муносабати.

А) Машраб инсон билишни =олибга тушириб былмайдиган щолда кыради

Б) Машраб тарки дунёчи

В) Унинг дунё =ариши =аландарлик \оясидир

Г) Билиш ор=али комилик билан оллощга этишишни ыйлайди

10. Исти=лол дунё=араши =андай?

А) Комунистик дунё =араши янгича тафаккур дунё =араши билан янгилаш

Б) Янгича билиш шакиланмаган

В) Муста=иллик билиши дунё=арашга бо\ли=

Г) Муста=иллик дунё =араши илмий билишни ватран равна=и юрт тинчлиги щал= фаровонлиги каби \ояларга таянади

11. Янгича дунё =арашни мощияти нима?

А) Жамят азоларининг ижтимоий =иёфаси рущий дунёсини ызгартирмо=да

Б) Муста=иллик йилларида билишга этибор кучайди

В) Социалогия сиёсатшунослик фанлари ы=итилмайди

Г) Диншунослик фани шакилланди

Д) Билиш ривожи дунё=арашнинг янгилашда ворисликка амал =илмайди

12. Ызбекистон илм фанига кириб келаётган мущим янгиликлар =андай ?

А) Фаннинг салмо\и ортмо=да

Б) Аждодлариммиз ананалари давом эттирилмаяпти

В) Илм фан ва тарбия тизими ислощ =илинмо=да билиш жараёнлари компъютерлаштирилмо=да глабалашмо=да

Г) Жащон фани юти=лари четтилини ырганишга =изи=иш йы=

Д) Юксак малакали кадирлар таёрлаашга этибор йы=

13. миллий исти=лол нима?

А) Озодлик

Б) Тенглик

В) Муста=иллик

Г) Ызбекистоннинг миллий муста=иллиги

Д) Исти=лол Муста=иллик

14. Муста=иллик мафкураси бош \ояси нима?

А) Ватан равна=и

Б) Юрт тинчлиги

В) Озод ва обод ватан эркин ва фаровон щаёт =уриш щал= фаровонлиги

Г) Щал= фаровонлиги

Д) Комил инсон

15. Милий Исти=лол \оясининг щусусиятлари =андай ?

А) Миллатни =адим-=адимдан жамоа былиб яшаши

Б) Мещр о=ибат

В) Ватанпарварлик

Г) Мещнацеварлик

Д) Болажонлийлик

16. \оя нима ?

А) \оя тафаккур мащсули

Б) Ижтимоий фикр

В) Борликни инъ икоси

Г) \оя- идялликдир

Д) \ояга инсонни ало=аси йы=

17. \ояни =андай турлари бор ?

А) Бадий \оялар

Б) Дыслик \оялар

В) Бадий эстетик илмий фалсафий диний \оялар

Г) \ояни ащамяти йы=

Д) Бадий \оялар жамятга керак эмас

18. Милий Исти=лол мафкурасининг щусусиятлари =андай ?

А) Ватан равна=и

Б) Юрт тинчлиги

В) Озод ва обод ватан эркин ва фаровон щаёт =уриш щал= фаровонлиги

Г) Щал= фаровонлиги

Д) Барча жавоблар тры\ри

19. \оя турлари =андай?

А) Монисм

Б) Дуалисм

В) Плюларизм

Г) Идеализм

Д) Матерялизм Идеализм Дуалисм

20. \ояни =андай шакиллари бор.

А) Вайронкор

Б) экстрамистик

В) Террористик

Г) Бунёдкорлик

Д) А)ваБ) жавоблари ты\ри

21. Глабаллашув нима?

А)Ызоро тасир

Б)Салбий таср

В)Ижобий таср

Г)Тасирга =арши

Д) Жащон ми=ёсида даблатларнинг и=тисодий сиёсий маданий жищатдан бир-бирида тасири

22. Диалектика нима?

a) Тара==иёт
b) Щаракатланиш
c) Таьлимот
d) Билиш бос=ичи
э) Оьзгариш, ривожланиш, щаракат ва тара==иёт

23.Гносеология нима?

a) Гносеология грекча гносис-билиш,”логос”-назария.
b) Гносеология ну=таи назардан дунёни билиш мумкин эмас.
c) Билиш инсонга щос эмас.
d) Гносеологияни билимга ало=аси ёь=.
e) Билиш барча мавжудотларга щос.

24. Онтология нима?

a) Борли=нинг асоси, умумий таьлими.
b) Мавжудликни оьрганувчи фандир.
c) Гносеология учун асос, мавжудлик категорияларини оьрганувчи фалсафа боьлими.
d) Гносеологиянинг тескариси.
e) Билишга ало=аси йў=.

25. Манти=ий билиш нима?
   a) Манти=ий билиш мумкин эмас.
   b) Манти= билишнинг энг тўғри йўли.
   c) Манти=ий билишнинг сезгига мутла=о ало=аси йў=.
   d) Манти=ий билишда сезги катта рўл ўйнайди.
   e) Билиш жараёни манти=ий билишсиз амалгам ошади.

26. Ща=и=ат нима?
   a) Ща=и=ат ёь= нарса.
   b) Ща=и=атлар во=еликка мос келмайди.
   c) Ща=и=ат бор нарса. Улар обьектив, обсалют, конкрет ва нисбийдир.
   d) Фа=ат нисбий ща=и=ат бор.
   э) Обьектив ва конкрет ща=и=атлар бор холос

27. Билиш нима?
   a) Обьектив во=елик.
   b) Во=еликни инсон онгидаги .
   c) Билим ва билиш.
   d) Обьектив дунёни инсон онгидаги субьектив образи.
   e) Билиш мумкин эмас.

28. эпстемология нима?
   a) Янги фан.
   b) Гносеологияни тескариси.
   c) Илмий билиш тоьгьрисидаги фандир.
   d) Билиш даражалари.
   э) Гносеология онтологияни =оьшилиши

29. Щиссий билиш =андай?
   a) Сезгига ало=аси йў=.
   b) Тафакур ор=али билиш.
   c) Билиш фа=ат сезгилар ор=али ва тафаккур билан амалгам ошади.
   d) Билишда сезгини оьрни йў=.
   e) Тафаккур ор=али билиб боьлмайди.

30. Илмий билишнинг =андай усуллари бор?
   a) Анализ
   b) Синтез
   c) Абстраксиялаш
   d) Анализ ва синтез абстраксиялаш идеаллаштириш, моделлаштириш, индуксия ва дедуксия.
   e) Тарихийлик ва манти=ийлик.

31. Амалиёт нима?
   a) Амалиётни билишга ало=аси йў=.
   b) Амалиёт субьектив фикр.
   c) Билишнинг бирдан-бир кретерийси оьлчовидир.
   d) Ща=и=ат ва амалиёт бир-бирига богьли= эмас.
   e) Амалиёт инсонга ва инсониятга ало=адор эмас.

32. Диалектик усул =андай?
   a) Фа=ат фалсафа учун
   b) Бош=а фанлардан фойдаланмайди
   c) Риал оламни билишда уни рыли йы=
   d) Билишнинг энг умумий уаули былиб у барча фанлар учун методологиядир
   e) Диалектик усул щсусий фанлар эришган юту=лардан фойдаланмайди
33. Билишни яна =андай усуллари бор?
   a) Бош=а усуллар
   b) Тафаккур усул эмас
   c) Назарияни билишга ало=аси йы=
   d) Ани=лик тасаввур аксиоматик усуллар щам бор
   e) Бу усулларда бир-бирига бо\ли=лиги йы=
34. Билишда диалектиканинг =онуниятлари рыли борми?
   a) Йы=
   b) Қонунлар борли=ни алощида ифодалайди
   c) Диуалектика категориялар борли=ни ифодалайди
   d) Диалектик категориялари =онунклар билан бо\ли= эмас
35. Кант Агностицизми нима?
   a) Билишни инкор этиш
   b) Кант Агностицизми дунёни билишни бутунлай инкор этганлиги билан уни =оралаш мумкин эмас аммо билиш чегараси =андай деганда Кант одамни а=ллий мавжудод сифатида дунёни билиш мумкинлигини щисобга олиш керак
   c) “Нарса-ызида “ни Кант биз учун айланади деб щисоблайди
   d) Қонунларни билиш иккиё=лама эмас
36. Ща=и=ат нима?
   a) Ща=и=ат йў= нарса.
   b) Ща=и=атлар во=еликка мос келмайди.
   c) Ща=и=ат бор нарса. Улар обьектив, обсалют, конкрет ва нисбийдир.
   d) Фа=ат нисбий ща=и=ат бор.
   e) Обьектив ва конкрет ща=и=атлар бор холос.